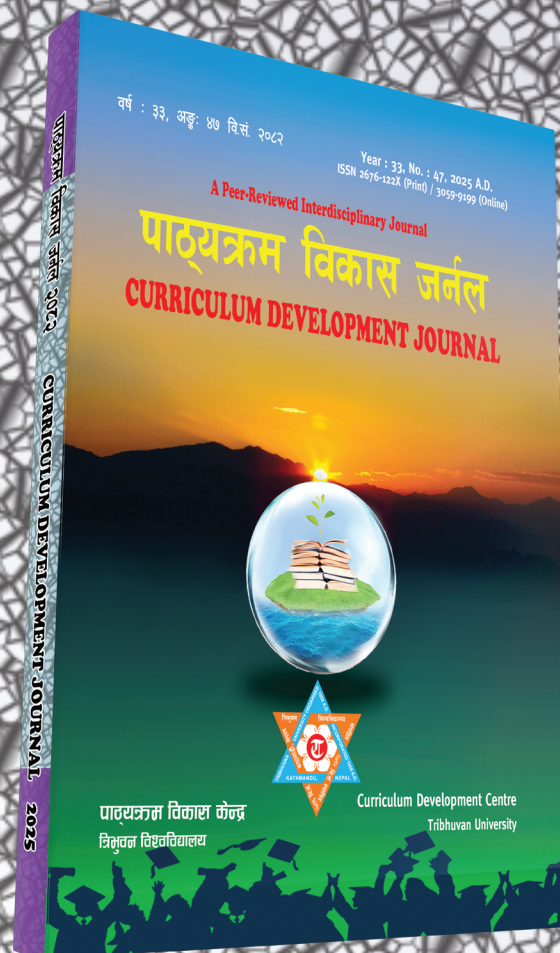

पाठ्यक्रम विकास जर्नल
का.जि.का. दर्ता नं. ४८/०३३-३४

Curriculum Development Journal
Kath.Dist.Off. Regt. No. 48/033-034

पाठ्यक्रम विकास जर्नल २०८२

CURRICULUM DEVELOPMENT JOURNAL 2025

मुद्रक : त्रि.वि. छापाखाना, कीर्तिपुर, काठमाडौं
फोन : ४३३९३२०, ४३३९३२९

Printed at: T.U. Press, Kirtipur, Kathmandu
Phone : 4331320, 4331321

वर्ष : ३३, अङ्क : ४७ वि.सं. २०८२

Year : 33, No. : 47, 2025 A.D.
ISSN 2676-122X (Print) / 3059-9199 (Online)

A Peer-Reviewed Interdisciplinary Journal

पाठ्यक्रम विकास जर्नल

CURRICULUM DEVELOPMENT JOURNAL

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Curriculum Development Centre
Tribhuvan University

A Peer-Reviewed Interdisciplinary Journal

पाठ्यक्रम विकास जर्नल

Curriculum Development Journal

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

वर्ष ३३, अङ्क ४७, वि.सं. २०८२

Curriculum Development Centre

Tribhuvan University
Kirtipur, Kathmandu

Year 33, No. 47, 2025 A.D.

Web site: www.tucdc.edu.np

Email: cdcjournal@tu.edu.np

Phone No.: (977-1) 4334041

वि.सं. २०८२ भाद्र

२०० प्रति

2025 August

200 Copies

यो पाठ्यक्रम विकास जर्नलमा प्रकाशित लेख रचनाहरूमा अभिव्यक्त विचारहरू सम्बन्धित लेखकका आफ्नै हुन् । लेख रचनामा अभिव्यक्त विचारहरूप्रति यस जर्नलको सम्पादक समूह वा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र जिम्मेवार हुने छैन ।

The views expressed in the articles are those of the authors and do not necessarily represent the views of the Curriculum Development Centre or of its Editorial Board.

Copyright: Curriculum Development Centre, Tribhuvan University

Open Access Journal

मूल्य : नेपालभरका लागि ने.रु. ५०० ।

अन्य मुलुकहरूका लागि = US\$ 50

वर्ष ३३, पूर्णाङ्क ४७, वि.सं. २०८२, भाद्र

Year 33, No. 47, 2025 August

पाठ्यक्रम विकास जर्नल Curriculum Development Journal

प्रधान सम्पादक

प्रा.डा. पारसनाथ यादव

Chief Editor

Prof. Dr. Paras Nath Yadav

कार्यकारी सम्पादक

प्रा.डा. धर्मराज अधिकारी
सहप्रा.डा. बामदेव अधिकारी

Executive Editors

Prof. Dr. Dharma Raj Adhikari
Asso. Prof. Dr. Bam Dev Adhikari

सम्पादक समूह

प्रा.डा. मोतीलाल शर्मा
सहप्रा.डा. टिकाराम गौतम
सहप्रा.डा. लोकराज रेग्मी

Board of Editors

Prof. Dr. Motee Lal Sharma
Asso. Prof. Dr. Tika Ram Gautam
Asso. Prof. Dr. Lok Raj Regmi

व्यवस्थापक

श्री ध्रुव ज्ञवाली
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

Manager

Mr. Dhruba Gnawali
Curriculum Development Centre

कम्प्युटर डिजाइन

त्रिवि छापाखाना

Computer Design

TU Press

प्रकाशक

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं, नेपाल ।

Publisher

Curriculum Development Centre
Tribhuvan University
Kirtipur, Kathmandu, Nepal.

पाठ्यक्रम विकास पत्रिकामा समावेश गरिने लेखसम्बन्धी केही नियम

१. पाठ्यक्रम विकास जर्नल प्राज्ञिक, विज्ञ समीक्षित र मौलिकता परीक्षित वार्षिक जर्नल हो ।
२. यस जर्नलमा नेपाली राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषामा लेखिएका स्तरीय अनुसन्धानमूलक लेख प्रकाशित गरिन्छ । ती लेखहरू उच्च शिक्षाको पाठ्यक्रमसँग एवं ज्ञान विज्ञानका विविध क्षेत्रसँग सम्बद्ध रहेर लेखिएको हुनुपर्छ ।
३. यस जर्नलमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय लगायत अन्य विश्वविद्यालयका विभिन्न सङ्काय तथा अध्ययन संस्थान सम्बद्ध विद्वान् तथा विदुषीबाट स्तरीय ढाँचामा प्राप्त लेखहरूलाई प्रकाशित गरिन्छ ।
४. लेखहरू नेपाली भाषामा लेखिएकोमा १४ प्वाइन्टको युनिकोड फन्ट अक्षर १.५ लाइन स्पेसमा लेखिएको र अङ्ग्रेजी भाषाको लेखमा १२ प्वाइन्टको टाइम्स न्यु रोमनको अक्षर डबल लाइन स्पेस गरि टाईप भएको हुनुपर्नेछ । अन्य भाषामा लेखिएका लेखहरू भने नेपाली भाषामा लेखिएका लेखहरूको नियममा आधारित हुनेछन् ।
५. लेखकले अनुसन्धान लेखको विधुतिय प्रति सँगै संक्षिप्त व्यक्तिगत विवरण पेश गर्नुपर्दछ ।
६. लेख रचना तीन हजारदेखि पाँच हजार शब्दसम्मको हुनुपर्नेछ । सन्दर्भ सामग्री एपिए पछिल्लो ढाँचामा हुनुपर्नेछ ।
७. प्राप्त लेख रचना सम्पादन गर्ने तथा स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्ने सम्पूर्ण अधिकार सम्पादक मण्डलमा सुरक्षित रहनेछ ।
८. पत्रिकामा लेख प्रकाशित भएपछि लेखकलाई दुई प्रति जर्नल उपलब्ध गराइनेछ ।

Some Rules of Curriculum Development Journal

1. The *Curriculum Development Journal* is an academic, peer-reviewed, and plagiarism-checked journal.
2. The journal expects standard academic articles written in English, Nepali and other Nepali national languages from scholars. Such articles should be research-oriented and relevant to the field of higher education curriculum.
3. Standard articles with prescribed format from different faculties and institutes of Tribhuvan University, including other universities are welcome.
4. Articles must be double-spaced and typed in 12-point Times New Roman. For the Devanagari script, the font should be Nepali Unicode, with 1.5 line spacing, and a 14-point size. The articles other languages must follow the Devanagari rules.
5. The author must submit a research article in soft copy, along with a brief bio-data.
6. The length of the article should be between 3,000 and 5,000 words and must be prepared in the latest APA format.
7. The editorial board reserves the right to accept or reject articles and edit content if necessary.
8. Authors of published articles will be honoured with two copies of the journal.

सम्पादकीय

त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा बार्षिक रूपमा प्रकाशित “पाठ्यक्रम विकास जर्नल” को यो ४७ औं अङ्क हो । वर्तमान कार्यकारी निर्देशकको कार्यकालको भने यो छैठौं अङ्क हो । विज्ञ समीक्षित यस जर्नलमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय र अरु विश्वविद्यालयका अन्य अनुसन्धानमूलक क्षेत्रका प्राज्ञहरूद्वारा विविध विषयमा लेखिएका लेख रचनाहरूको अपेक्षा गरिएको छ । साथै नेपाली र अंग्रेजी भाषामा लेखिएका लेख रचनामात्र नभएर मुलुकभित्र र मुलुक बाहिरका भाषामा लेखिएका रचनालाई समेत समेटेर बहुभाषिक, बहुआयामिक जर्नल बनाउने लक्ष्य राखिएको छ । ज्ञान संज्ञानको दायरालाई बढाउदै ज्ञान विज्ञानलाई सवत्र विकीर्ण गर्ने र त्यसबाट सबै लाभान्वित हुन सकून् भन्ने अपेक्षा राखिएको छ । यसरी सबैको निम्ति सुलभ तरिकाबाट ज्ञान सञ्चय गर्ने र विस्तारित गर्ने कार्यमा जुटेको यस “पाठ्यक्रम विकास जर्नल” को यो अङ्कमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय र आङ्गिक एवं सम्बन्धन प्राप्त विश्वविद्यालयका प्राध्यापक तथा कर्मचारीद्वारा लिखित विविध विषय र विविध भाषाका रचनाहरू समाविष्ट छन् । यो अङ्कमा ७ वटा नेपाली भाषाका साहित्य, नेपाली शिक्षा, पाठ्यक्रम मूल्याङ्कनसँग सम्बद्ध लेख रचनाहरू छन् भने अङ्ग्रेजी माध्यममा लेखिएका ७ वटा रचना पनि यस्तै विषयबस्तुसँग सम्बन्धित छन् ।

“पाठ्यक्रम विकास जर्नल” को सम्पादन समूहले निर्धारण गरेको लेखसम्बन्धी नियमको दायराभित्र रहेर लेखिएका लेख-रचनालाई मात्र यसभित्र समाविष्ट गरिएको छ । यसरी प्राप्त भएका लेखहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा छुट्याइन्छ र तिनलाई दुई दुई जना विज्ञहरूबाट दोहोरो समीक्षा गराइन्छ । तिनबाट आएको परिणामलाई योग गरी क्रमशः उच्चदेखि मध्यमसम्मको श्रेणीमा छुट्याइन्छ । तोकिएको सिमाभित्र परेका लेखलाई क्रमशः उक्त जर्नलमा प्रकाशन गर्दै गइन्छ भने छनोटमा योग्य भएका तर त्यस अङ्कमा नपरेका लेखलाई आगामी अङ्कमा प्राथमिकताक्रममा राखिने व्यवस्था गरिएको छ । लेखक र समीक्षकबिचको गोपनीयतालाई भने कायम गरिएको छ । यस अङ्कमा प्रकाशित भएका रचनालाई पनि अघिल्ला अङ्कमा जस्तै बौद्धिक, प्राज्ञिक, समावेसी र अन्तर्विषयक बनाउने प्रयास गरिएको छ । यहाँ प्राप्त हुने लेख रचना शोध, अनुसन्धानमूलक हुनेहुँदा सोही ढाँचा र संरचनामा ढालिएको छ भने भित्री शीर्षक-उपशीर्षक विन्यासलाई पनि एकरूपतामा संयोजन गरिएको छ । लेखक तथा रचनाकारको सहजताको लागि यस जर्नलमा प्रकाशित गरिने लेख रचना सम्बन्धी नियम प्रारम्भिक खण्डमा समावेश गरी त्यसलाई अन्तिम पृष्ठमा विस्तारित गरिएको छ ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विदेशी विश्वविद्यालयका उपाधिको समकक्षता निर्धारण गर्ने कामलाई जिम्मेबारीका साथ निभाउँदै आएको छ । त्रि.वि.ले प्रदान गर्दै आएको उच्च शिक्षाको पाठ्यक्रम

निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाउँदै आएको छ । अन्त्यमा, यस जर्नलको ४७ औँ अङ्कका लागि लेख-रचनाहरू पठाएर सहयोग गर्ने तपाईं लेखक, समीक्षक, व्यवस्थापक, कम्प्युटर डिजाइनर र प्रकाशन गर्ने व्यक्ति एवं संस्थाप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौ ।

२०८२ भाद्र ३

Contents / विषयसूची

S.N.	Title of Article	Author	Page
1	Exploring the Strategic Role of Higher Education in Human Resource Development in Education: A Qualitative Case Study of Tribhuvan University	Bhawani Prasad Mainali	1-15
2	Customer Satisfaction of Bank: A Comparative Study of Two Commercial Banks in Nepal	Pawan Regmi Dhruba Gnawali	17-35
3	Prevalence and Awareness of Diabetic Retinopathy in Diabetes Patients Attending Ayurveda Hospital, Kirtipur	Sadhana Parajuli	37-48
4	Empowering Women through Education: Trends of Literacy Rate and Its Impact on Fertility and Mortality in Nepal	Shanta Upadhyia (Adhikari) Surya Prasad Adhikari	49-60
5	Impact of ICT Integration on Students' Geometry Performance across Cognitive Domains	Shree Prasad Ghimire	61-76
6	Flood Vulnerability to the Health of Rural People and Child Education in Bagmati Province of Nepal	Thuma Kumari Paudel Govinda Prasad Adhikari	77-96
7	Liminal Performance and Gender Reconstruction: Exploring Subaltern Consciousness in Balidaan	Tilak Bhusal Krishna Prasad Bhattarai	97-109
८	‘बूढो रूख कथामा’ पर्यावरण	अम्बिका अर्याल	१११-१२२
९	स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा भाषाशैली	केशव भुसाल	१२३-१४०
१०	मैले सरिताको हत्या गरौं कथामा कथनीयता	गोविन्द लुइटेल	१४१-१५१

११	‘नयाँ अठोट’ कविताको सांस्कृतिक अध्ययन	चतुर्भुजलाल दास केवरत	१५३-१६८
१२	साङ्ग्रिला हृदय निबन्धमा पर्यावरणीय चेतना	बिन्दु शर्मा	१६९-१८०
१३	देवकोटाका कवितामा दलित चेतना	रजनी ढकाल	१८१-१९३
१४	स्नातक तहमा अनिवार्य नेपाली विषयका पाठ्यक्रममा समाविष्ट व्याकरणका पाठ्यांशको विश्लेषण	सुकुम शर्मा	१९५-२०५
15	Notes for preparing the manuscript to the CDC Journal		206

Exploring the Strategic Role of Higher Education in Human Resource Development in Education: A Qualitative Case Study of Tribhuvan University

Bhawani Prasad Mainali

Mahendra Ratna Campus, Tahachal, TU, Kathmandu
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0004-2865-5292>
Email: bhawanimainali@gmail.com

Abstract

The purpose of this study is to explore how Tribhuvan University, Faculty of Education, uses its academic programs, policies and strategic initiatives to support the development of qualified human resources in the education system of Nepal. The study employed a qualitative case study research design to conduct an empirical investigation, involving the participation of assistant dean, chairs of subject committee; department heads and students from Mahendra Ratna Campus, Tahachal. The results show that The Faculty of Education should prioritize pedagogy-based Bachelor's and Master's degrees with career assurances and regular monitoring mechanisms, it faces challenges in human resource development due to inconsistent affiliation licenses, students and teachers are dissatisfied with the Faculty of Education's policies and programs, which fail to consider their needs and socioeconomic backgrounds, leading to poor implementation and low pass rates, and it is urged to improve policy implementation by empowering subject committees, aligning curricula with market demands, prioritizing pedagogy-based degrees. The Faculty of Education is crucial in matching its academic programs with the demands of the country in terms of human resource development, but there is still room for improvement in a few areas, including infrastructure, curriculum updates, and closer ties between theoretical knowledge and real-world application. TU Faculty of Education is crucial to producing a trained workforce that can fulfill Nepal's changing educational needs and promote the nation's socioeconomic development.

Keywords: Higher education, human resource development, qualitative case study, strategic role, Tribhuvan University,

Introduction

One of the most important national assets for raising economic competitiveness is higher education (Asian Development Bank, 2014). Tribhuvan University (TU), the country's first university, was established in 1959 with the objectives of advancing knowledge, emphasizing research, and conserving Nepalese cultural heritage. It gives young people sophisticated knowledge to prepare them for the demands of contemporary society. The "Vision 2030" paper focuses on three main strategies: raising TU's global ranking, strengthening academic quality, and transforming TU into a Central University with independent campuses and schools. It also suggests that these initiatives be put into action with a robust support system. (Tribhuvan University, 2019). In order to build competitive human resources, higher education is essential. To address issues and improve quality, the globalized era's increasingly complex dynamics call for creative management ((Tusriyanto et al., 2024). A key factor in developing highly skilled and competitive human resources is higher education.

Education is crucial for economic growth and socioeconomic development, with short-term policies focusing on awareness programs, while long-term education is linked to HRD and overall socioeconomic progress (Dahal, 2016). A nation's economic prosperity depends on its investment in human resources since human capital is the foundation of growth. Since education is essential to human growth, developing nations must prioritize human resource development (Ekka, 2023). With the power to change a country in a generation, higher education is vital for the development of a country. It is a capital investment that is necessary for the advancement of the economy, society, and culture (Upadhyay, 2018). By producing the human resources needed to manage the nation's resources, higher education is essential to progress as a nation. With a passing percentage of roughly 20%, Tribhuvan University is in charge of nearly 80% of the students and campuses in Nepal.

In today's globalized world, quality higher education is crucial, yet Nepali institutions struggle with issues such as a lack of competent staff and limited infrastructure. Since 2007, the UGC has been implementing the Quality Assurance and Accreditation (QAA) system to guarantee minimum academic requirements. The monitoring system is deficient, and the accreditation process has been slow while being essential for competitiveness. In response, UGC intends to create a Strategic Plan to improve Nepal's QAA system based on suggestions from the education quality assurance accreditation council (University Grants Commission, 2021). An organization's workforce's knowledge and abilities are essential to its productivity, innovation, and competitiveness (Tharenou et al., 2007). Human resource management and strategy are being severely influenced by the dynamic capabilities approach. In order to generate competent and competitive human resources, higher education is essential. The complexity of higher education in today's

globalized world calls for creative management techniques to address issues and improve quality (Tusriyanto et al., 2024).

Success in higher education is largely dependent on the competence of the workforce, and HRD procedures improve academic achievement. However, there aren't many empirical HRD researches in this field. Universities are urged by the study to create HRD plans in order to boost worker productivity and meet organizational objectives (Kareem & Hussein, 2019). In every organization setting, managing human capital and developing human resources are equally crucial. The development of human resources enhances the abilities and expertise of workers to achieve objectives. The higher education system, however, is outdated and unprepared for the problems of contemporary society. Higher education institutions require strategic human resource management programs in order to remain productive and creative. In order to meet obstacles and realize the NEP 2020 vision and Industry 4.0 goals, it is important that educational leaders and instructors receive the necessary training and development (Gupta & Gupta, 2022a). NEP 2020 envisions high-quality universities as a means of promoting economic growth and sustainable living. It seeks to produce creative, well-rounded people by encouraging individual development, civic engagement, and society contribution. Students should be prepared for meaningful work, happy lives, and financial independence through higher education.

Nepal faces a significant gap in university academic programs, with traditional farming insufficient for rural livelihoods. To address this, the country should focus on modern farming, agribusiness, tourism, and hydropower (Asian Development Bank, 2014). The Poverty Reduction Strategic Plan emphasizes human resource development in key sectors, requiring better coordination and monitoring to bridge the gap between higher education and labor market needs. A study in Nepal found poor alignment between Tribhuvan University's teacher education (TE) and the Teacher Service Commission's (TSC) training courses, suggesting the need for overhauling TE programs, integrating societal dynamics courses, and fostering collaboration (Panthee et al., 2023). There are significant problems with human resources in developing societies: a fast-growing population, rising rates of underemployment and unemployment, a lack of skilled labor, poor labor mobilizing organizations, and a lack of incentives for essential national development initiatives.

As a result of globalization and technical innovations, human capital development is crucial for sustained economic success. Producing knowledgeable professionals who support organizational and economic growth is mostly dependent on higher education. Still, there are a lot of obstacles to overcome, like restricted access to universities, insufficient funding, and curriculum that don't match the needs of the job market (Adedjei & Campbell, 2014). Nepal's Higher Education Policy, 2015, aims to improve technical and vocational education, but its centralized structure may hinder progress. Future legal frameworks must align with the constitution, global trends, and societal needs (Baral, 2016). When

a policy successfully handles problems in its field, it is successful. The recent policy on higher education is at a turning point, ready to show how important it is. For any country to develop its ability and produce new knowledge, higher education is essential. Thus, this study has emphasized addressing such issues related to the strategic role of higher education in human resource development in the education system of Nepal.

The Purpose of the Study

The purpose of this study is to explore how Tribhuvan University (TU), Faculty of Education, uses its academic programs, policies, and strategic initiatives to assist the development of qualified human resources in Nepal's education sector. Based on the purpose of the study, the following research questions are formulated.

- How do the academic programs offered by Tribhuvan University's Faculty of Education contribute to the development of qualified human resources in Nepal's education sector?
- What does the Faculty of Education at Tribhuvan University's policy and strategic initiative promote for the development of qualified human resources for Nepal's educational system?

Review of Literature

The discipline of human resource development (HRD) is a relatively new area of academic research and practical application. The dynamic nature of work, influenced by globalization and technology, highlights the necessity of HRD strategies that improve employee competencies. The study encourages institutions to implement HRD strategies for better results because it demonstrates a high correlation between HRD, employee performance, and organizational effectiveness (Kareem & Hussein, 2019). The key conclusion is that HR's strategic involvement is vital in making institutions more adaptive, inclusive, and forward-thinking. The review advocates for a more integrated and strategic role of HR in academic settings to effectively transform educational outcomes.

In academic institutions, creative human resource strategies are critical to faculty development. The study emphasizes the value of strategic HRD planning in fostering a knowledgeable, flexible workforce. It focuses on talent retention, faculty development initiatives, and the leadership's role in fostering ongoing learning and development (Nancy Al-Hamad et al., 2023). The Science, Technology, and Innovation Policy 2019 in Nepal places a strong emphasis on developing qualified human resources through contemporary, research-oriented education, while the National Education Policy 2019 prioritizes digital education through ICT for equitable quality education and integrated EMIS for improved governance.(University Grants Commission, 2022). UGC has established important guidelines for the digitalization of Nepal's higher education system, covering both more

general and specific areas: broadly speaking, the digitization of higher education aims to adopt new methods and tools, improve quality, promote digital culture, assure accessibility, and supplement traditional education. Technically speaking, it guarantees that students will have access to current, non-plagiarized digital content that is in line with the curriculum, as well as regulated user access and secure, continuous service (University Grants Commission, 2022).

Successful human resource management and development strategies and competency deployment in a changing environment are essential for maintaining a competitive edge. Line managers plan and carry out policies under centralized human resource decisions in Nepal. Organizations in Nepal are beginning to understand the value of people management, even though HRM procedures are not as developed as they are in wealthy nations (Gautam, 2012). Although there has been considerable progress in recent years—such as the creation of human resource departments, the appointment of dedicated managers, and the incorporation of HR strategies into corporate planning—human resource management in Nepalese enterprises is still in its infancy.

Higher education institutions need to integrate knowledge management strategies into their HR policies and practices to foster knowledge-sharing culture and improve cohesion (Govender et al., 2018). The study concludes that putting new ideas into practice is essential for quality improvement in response to the complex dynamics of higher education. The development of human resources, market cooperation, clear communication, and technology use are important success factors (Tusriyanto et al., 2024). For organizations to sustain a competitive advantage through efficient knowledge handling, knowledge management (KM) is essential. It is aided by human resource management (HRM), which encourages employees to create and share knowledge. Integrating HRM and KM in business education equips students to manage organizational knowledge. KM and HRM-aligned educational objectives assist give students the tools they need for acquiring and applying knowledge in corporations (Brewer & Brewer, 2010). The goal of education must be to create knowledge workers who can succeed in a cutthroat, international workplace. Prioritizing the development, enhancement, and assessment of human resources' knowledge, skills, and abilities should be a top priority for HRM programs and curriculum.

Higher education is essential for producing skilled workers and stimulating the economy in order to create a knowledge-based economy in the face of globalization and technological progress. But obstacles including poor funding, restricted access, and a mismatch between the demands of the labor market and academic programs impede advancement public-private partnerships, are recommended as a means of enhancing the effectiveness of the educational system and raising returns on investments made in higher education (Adedeji & Campbell, 2014). Higher education is essential for creating new knowledge and growing national capability, but for it to work, access must be made more

widely available, financing issues must be overcome, and the skills gap between graduates and labor market demands must be closed.

Knowledge is crucial for economic growth and innovation in the 21st century, surpassing traditional labor and natural resource reliance, and higher education is essential for fostering this knowledge economy. Globally, strategies for enhancing higher education include institutional diversification, promoting science and technology, building research capacity, expanding ICT use, supporting lifelong learning, and fostering public-private partnerships. (Asian Development Bank, 2014). In order to achieve marriage and well-being, sustainable development proposes a harmonious interaction between humans and the environment. It calls for quick technical expertise and answers to societal problems. Achieving Sustainable Development Goal 4 of Agenda 2030—which calls for inclusive, equitable, and high-quality lifelong learning—requires education that is based in ethics (Ports, 2018). Universities must improve human capital planning to forecast future needs accurately, ensuring they have the right faculty at the right time to avoid talent deficits.

The study explores Nepal's unique higher education context, emphasizing its role in economic transformation and social mobility. It emphasizes the need for curriculum alignment with economic and social demands, integrating social justice, arts, culture, and technology (Bista et al., 2019). The study indicates that in order to improve higher education management in the face of its complexity, creative techniques must be successfully implemented. The development of human resources, industry collaboration, effective communication, and technology usage are important pillars that lead institutions toward success (Tusriyanto et al., 2024). Through internal and external examinations, quality assurance (QA) in higher education makes sure that academic standards are continuously maintained and enhanced. External quality assurance systems necessitate validation and credibility, frequently incorporating third-party assessments that improve their worth and reliability (UNESCO, 2022). Major parts of the global higher education scene have improved, such as learning progression, access, quality assurance, and some aspects of equity.

In higher education institutions, inadequate governance, corruption, and a deficiency of strong quality assurance measures result in poor academic performance. These problems undercut the contribution that higher education institutions provide to the nation's development by generating a workforce with the necessary skills. Universities were able to overcome financial challenges, enhance performance, and produce more research due to their autonomy and market-driven reforms. The goal of implementing business process reengineering (BPR) was to increase productivity (Varghese, 2013). The demands of the work market and higher education frequently mismatch. Because graduates lack the required training or real-world experience, there is a significant rate of unemployment and underemployment among degree holders. This disparity limits the ability of higher

education to provide a workforce with the necessary skills (Robertson et al., 2011). Higher education's contribution to the development of local human resources has been hampered by the brain drain the outflow of highly educated and skilled people to advanced countries. The workforce is drained by this talent migration, which also limits the growth of regional economies (Docquier & Rapoport, 2012). The current trend in international migration is high-skill mobility, also known as "brain drain," which increases inequality. Global inequality is increasing as a result of talent being transferred from developing countries to high-income nations, where it is already plentiful, making human capital even more scarce in these countries.

Significant obstacles confronting the education sector include low relevance and a lack of graduates in critical disciplines like science, ICT, agribusiness, and energy. Technical fields enroll only 13% of pupils. The quality is low due to out-of-date curricula, inadequate quality assurance methods, and a lack of emphasis on innovation and research. Additionally, internal efficiency is still low (The world Bank, 2021). The semester system, praised for its innovative nature, faces challenges like missed deadlines, poor attendance, subjective grading, irrelevant materials, outdated methods, and lack of support for economically disadvantaged students, requiring policymakers to reconsider implementation strategies (Neupane, 2023). The present system is antiquated and ill-suited to meet the difficulties. Strong strategic HRM strategies must be implemented by higher education institutions (HEIs) in order to enhance their academic services. To achieve the objectives of the policy, professors and educational leaders must receive training (Gupta & Gupta, 2022).

Theories of Human Resource Development

System Theory

According to this theory, organizations—including educational institutions—are made up of interconnected, complex systems. It highlights the necessity of a comprehensive strategy for HRD, taking into account how many elements (including culture, policy, and practice) affect HRD in the context of education. The system theory of HRD, which was created by Jacobs (2014), describes an organization as a system that is set up to accomplish specific objectives. According to this idea, the processes, inputs, and outputs of an organization all play a part in accomplishing its objectives and running its day-to-day operations. An organization's material assets, staff, finances, and other components are referred to as "inputs" when discussing them.

Competency-based Education and Training

This strategy focuses on identifying the exact competencies needed for various education-related tasks and creating training plans that guarantee instructors obtain these competencies. It places a strong emphasis on quantifiable results and useful abilities related

to the field of education. Human resources are valuable assets in a knowledge-based economy. According to the theory of human capital, investing in them produces sustainability and a competitive advantage. For success in a complicated economic landscape, organizations and HRD professionals should strategically invest in human capital (Wuttaphan, 2017). Employee attitudes and human capital have an impact on the link between training and corporate performance. The universalistic view of strategic HR management is supported by the fact that training is more effective when it is in line with organizational characteristics such as capital intensity and strategy (contingency perspective). However, it also has an independent impact on outcomes (Tharenou et al., 2007).

Research Methods and Materials

Enhancing the effectiveness of Nepalese higher education institutions requires an understanding of the relationship between the strategic role of higher education and human resource development. The main purpose of the study is to explore how Tribhuvan University, Faculty of Education used its academic programs, policies and strategic initiatives to support the development of qualified human resources in Nepal's education sector. This study employed a qualitative research approach and case study method, involving the participation of the assistant dean, subject committee chairs, department heads and students from the Master's in Education programs at Mahendra Ratna Campus, Tahachal, Kathmandu. All academic staff, students, departments, and university management were part of the study's population. The study is based on the concept of multiple realities. Open-ended, unstructured questions were used to gather information from primary sources, which included an assistant dean, two chairs of subject committees, two department heads (to examine the strategic role of higher education in human resource development (HRD) and five students (to understand their perceptions of higher education's strategic role in HRD in education) at Mahendra Ratna Campus Tahachal. A purposive sampling was applied to get precise and complete information from the participants. The process of analyzing qualitative data is linear rather than step-by-step, with data collection and analysis occur at the same time (Bougie & Sekaran, 2019). To identify the major themes, analyze them, and create a final report, the study employed thematic analysis of the data. The data was coded, condensed, and provided for analysis by the researcher.

Discussions and Findings

During the interviews, assistant dean, chairs of subject committees, and department heads were asked about how the academic programs offered by Tribhuvan University's Faculty of Education contribute to the development of qualified human resources in Nepal's education sector? Their responses were as follows:

Subject committee chairs, department directors, and other officials claim that while the Faculty of Education has implemented new policies and programs, their incompetent management has made it difficult for them to be implemented effectively. This can be linked to the leadership in the faculty, which plays a crucial role in initiating strategic plans for the education sector's human resource development. In order to promote bottom-up reform, leadership should give subject committees and department heads the authority to alter courses and curriculum. But at the moment, the Faculty is operating in a top-down manner. To ensure their efficacy, policies and programs need to be coordinated between the Faculty and the Ministry of Education and matched with the needs of the market and students. The two-year Bachelor's degree was more in line with the needs of the job market when it offered two areas of specialization. The existing four-year bachelor's program, which only offers one major and one minor, is out of line with these requirements. Furthermore, a large number of candidates to the Faculty of Education are below average and have a preference for common topics over science and math.

The Faculty of Education's haphazard affiliation licenses are inappropriate for efficient human resource development. Implementing need-based and quota-based programs should come after manpower planning in the education sector. Despite the Faculty's introduction of strategic initiatives such as six-semester social studies programs, postgraduate semester systems, ICT in education, and semester-based Master's programs, their effective implementation has been hindered by a lack of consideration for the needs of students from diverse socioeconomic backgrounds. Establishing a regular monitoring and evaluation strategy is necessary for successful implementation. Higher education must be merit-based, as it is not meant for everyone. It has been difficult for the Faculty of Education to evolve its curriculum, enhance the quality of its instructors, or openly disclose the admissions procedure for its Master's and Bachelor's degrees. According to a need-based quota system, admissions should be made by job demands. Employment and education are not two distinct ideas, but rather are related. Instead of only exchanging information, students should participate in deep learning to generate knowledge. It should be possible for graduates of the Faculty of Education to create employment prospects in the market. The vertical and horizontal alignment of the curriculum must be enhanced, as there is now a gap between school and university-level curricula.

With career assurances through in-service options, the Faculty of Education should concentrate on pedagogy-based one-year Bachelor's and one-year Master's degrees. Mechanisms for routine observation and assessment must be set up. Currently, students are attending schools outside the valley where subject teachers and suitable infrastructure are lacking, leading to worries about the external

effectiveness of these programs. This might harm the actual value of education by reducing universities to nothing more than places to distribute certificates.

Key operational strategies that are intended to match academic programs with local, national and international educational demands should be highlighted by education officials. They may highlight partnerships with international organizations, non-governmental organizations, and government agencies that improve program content and support in the creation of a workforce of educators with more skill. They can also put more emphasis on quality assurance programs, which guarantee high academic standards and result in the development of qualified teachers and professionals for Nepal's educational system. The majority of participants said that TU's programs in the Faculty of Education are in line with federal objectives for education, like raising the quality of teachers and increasing access to education in rural areas. They emphasized the value of faculty members as a major supply of qualified teachers who can meet the needs for human resources, especially in underprivileged areas. Certain department heads and chairs of subject committees noticed deficiencies in their training, particularly insufficient exposure to contemporary teaching technologies and issues in education. The education faculty of TU plays a crucial role in promoting national priorities in education by coordinating its strategic initiatives with those of the government, including enhancing teacher quality and increasing access to education in rural areas.

During the interviews, participants were asked about the Faculty of Education at Tribhuvan University's policy and strategic initiative to promote the development of qualified human resources for Nepal's educational system. Their responses were as follows:

As said by students, the needs and socioeconomic backgrounds of students are not taken into consideration by the policies and programs of the Faculty of Education, which have not been executed properly. Both students and teachers may share some of the responsibility for the lack of success in the teaching and learning processes. The initiatives have not been working well, giving teachers and kids nothing to do. The Faculty of Education's strategies and initiatives are operating in a "kam chalu" mode. The execution of these efforts has made regular students unhappy, who blame low pass rates in all subjects, an excessively demanding curriculum, and a lack of flexibility. There are no incentives, little support for students from different backgrounds, and no chance of employment or student attraction. The Faculty of Education has not offered support or information regarding its guidelines or initiatives. There are no encouraging or helpful activities available for the students; hence, the situation is static.

Students expressed that the academic programs offered by TU's faculty of education have enhanced their confidence as future teachers by providing them with pedagogical skills and subject-matter expertise. Some expressed worries about their lack of practical experience and out-of-date materials, which are hindering their preparation for the teaching field. They also emphasized how they may become more competitive in job markets by promoting training, research, and professional placement options. They claim that producing highly qualified instructors is facilitated by an intentional focus on continuing faculty development and the evolution of instructional practices. They highlighted the need to collaborate with local as well as global partners to improve academic standards and introduce students to international educational trends. They stressed how these initiatives make up for a lack of resources and integrate innovative pedagogy into the curriculum. The faculty of education policy at TU offer research possibilities and practical training, which have been acknowledged by some students and graduates. However, they also recommended advancements in innovative instructional technologies and practical learning, which they believe are crucial for addressing today's educational issues.

The policies and strategies of TU's Faculty of Education have improved somewhat, but upgrading training techniques is still lacking in order to adequately prepare upcoming teachers for Nepal's changing educational demands. Tribhuvan University's Faculty of Education efficiently trains teachers through curriculum alignment, professional development, and strategic planning; yet, however, innovative teaching techniques and real-world experience are still required.

The findings of the first research question suggest that the Faculty of Education faces challenges in human resource development due to inconsistent affiliation licenses. To improve, a need-based quota system should align admissions with job demands, and curriculum alignment between school and university levels is crucial. Regular monitoring and addressing diverse socioeconomic needs are also necessary. Prioritizing pedagogy-based one-year Bachelor's and Master's degrees with career certainties and creating regular monitoring mechanisms should be the top priority of the Faculty of Education. The fact that students are already attending institutions outside of the valley with inadequate faculty and facilities raises questions about the efficacy of the programs offered and diminishes the real value of education to the issuance of certificates. This result is in line with the study by Nancy AI Hamad et al. (2023), UNESCO (2022), Asian Development Bank (2014), and contradicts Gautam (2012).

The findings of the second research question suggest that the students and teachers are dissatisfied with the Faculty of Education's policies and programs, which fail to consider their needs and socioeconomic backgrounds, leading to poor implementation and

low pass rates. The lack of incentives and support for diverse backgrounds, coupled with limited guidance and encouraging activities, results in a stagnant situation. The Faculty of Education's implementation of new policies and programs is hampered by inefficient management and a top-down strategy; instead, subject committees should be given more authority by the leadership to drive bottom-up reforms and match curricula to the needs of the market. This result aligns with the study by Kareem and Hussein (2019), Tusriyanto et al. (2024), Bista et al. (2019), and against with Adedeji and Campbell (2014).

The Faculty of Education faces challenges due to inefficient management and a top-down approach, resulting in ineffective policy implementation. To address these issues, leadership should empower subject committees for bottom-up reforms and align curricula with market needs. Human resource development should be prioritized, with a need-based quota system for admissions and curriculum alignment. Policies should also address students' needs and socioeconomic backgrounds. This strategy is in line with theories of human resource development that seek to strengthen the strategic role and functions of Tribhuvan University's Faculty of Education in the field of education.

Conclusions

The study's major conclusion is that Tribhuvan University's (TU) Faculty of Education, through its academic programs, policies, and strategic initiatives, contributes significantly to the development of qualified human resources in Nepal's education sector. While TU's policies and activities seek to improve teacher training and educational leadership, its curriculum and programs are created to meet the needs of the country's schools. To better fulfill the needs of Nepal's education sector, the study also points out areas that require development, such as updating curricula, enhancing infrastructure, and establishing a stronger connection between academic instruction and real-world application. Improving the effectiveness of Nepal's educational system requires an understanding of the relationship between the Faculty of Education, human resource development, and higher education's strategic role. This helps the Faculty of Education at TU to match policies and programs to the demands of the job market, resulting in the formation of a trained workforce that advances socioeconomic advancement and supports national growth.

The Faculty of Education at Tribhuvan University should consistently adapt and enhance its curricula and policies to remain in line with the changing demands of Nepal's educational landscape. To guarantee outstanding education, it is necessary to strengthen the relationships between higher education and the workforce, improve the actual implementation of educational ideas, and make investments in faculty development. To further support human resource development in education, TU should also think about implementing additional strategic initiatives that center on innovative teaching strategies, technological integration, and better resource allocation. This will contribute to the

production of graduates who are prepared to take on the opportunities and difficulties presented by Nepal's educational system. This study could lead in revised curricula, updated instructional strategies, and improved digital literacy. The results of the study might emphasize the necessity of increased practical training and ongoing professional growth.

References

- Adedeji, O. S., & Campbell, O. A. (2014). The role of higher education in human capital development. *SSRN Electronic Journal*, October, 1–22. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2380878>
- Asian Development Bank. (2014a). *Innovative strategies in higher education for accelerated human resource development in South Asia Nepal*.
- Asian Development Bank. (2014b). *Innovative Strategies in Higher Education for Accelerated Human Resources Development in South Asia*. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/41320/innovative-strategies-higher-education.pdf>
- Baral, R. K. (2016). The higher education policy of Nepal: An analysis. *Discovery Dynamics: A Peer Reviewed Journal of Research and Development*, 3(1), 30–47. <https://www.researchgate.net/publication/341867439>
- Bista, K., Sharma, S., & Raby, R. L. (2019). Higher education in nepal: Policies and perspectives. In *Higher Education in Nepal: Policies and Perspectives* (Issue August, pp. 1–294). <https://doi.org/10.4324/9781351139205>
- Bougie, R., & Sekaran, U. (2019). *Research methods for business: A skill building approach*. John Wiley & Sons Inc.
- Brewer, P. D., & Brewer, K. L. (2010). Knowledge management, human resource management, and higher education: A theoretical model. *Journal of Education for Business*, 85(6), 330–335. <https://doi.org/10.1080/08832321003604938>
- Dahal, G. (2016). *Education policy and its contribution to socioeconomic development of Nepal with reference to some selected Asian countries*. February. <https://doi.org/10.20472/tec.2016.003.004>
- Docquier, F., & Rapoport, H. (2012). Globalization, brain drain, and development. *Journal of Economic Literature*, 50(3), 681–730. <https://doi.org/10.1257/jel.50.3.681>
- Ekka, B. (2023). Education and human resource development (HRD) from the Perspective of (NEP) new education policy 2020 in India. *International Journal of Novel Research and Development*, 8(2), 59–66.

- Gautam, D. K. (2012). Knowledge management initiatives by faculties of Tribhuvan University of Nepal. *International Journal of Business Performance Management*, 13(2), 158–167. <https://doi.org/10.1504/IJBPM.2012.046199>
- Govender, L. N., Perumal, R., & Perumal, S. (2018). Knowledge management as a strategic tool for human resource management at higher education institutions. *SA Journal of Information Management*, 20(1), 1–10. <https://doi.org/10.4102/sajim.v20i1.966>
- Gupta, P. B., & Gupta, B. (2022a). Role of strategic human resource management practices (SHRMPs) for gearing up higher education institutions to achieve vision of national education policy (NEP 2020) and industry 4.0. *AJMR 798 Amity Journal of Management Research ADMAA Amity Journal of Management Research*, 5(1), 1–19.
- Gupta, P. B., & Gupta, B. (2022b). Role of strategic human resource management practices (SHRMPs) for gearing up higher education institutions to achieve vision of national education policy (NEP 2020) and industry 4.0. *AJMR 798 Amity Journal of Management Research ADMAA Amity Journal of Management Research*, 5(1), 1–15.
- Harbison, F. (1967). *Educational planning and human resource development*.
- Jacobs, R. L. (2014). System theory and HRD. In *Handbook of Human Resource Development* (Issue October 2014, pp. 21–39). <https://doi.org/10.1002/9781118839881.ch2>
- Kareem, M. A., & Hussein, I. J. (2019). The impact of human resource development on employee performance and organizational effectiveness. *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 7(3), 307–322. <https://doi.org/10.25019/mdke/7.3.02>
- Nancy Al-Hamad, Olakunle James Oladapo, Jennifer Osayawe Atu Afolabi, Funmilola Olatundun Olatoye, & Emmanuel Osamuyimen Eboigbe. (2023). Enhancing educational outcomes through strategic Human Resources (HR) initiatives: Emphasizing faculty development, diversity, and leadership excellence. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, 20(3), 363–383. <https://doi.org/10.30574/wjarr.2023.20.3.2438>
- Neupane, R. N. (2023). Problems faced by university teachers and students in the semester system. *Prāgyik Prabāha*, 11(1), 1–9. <https://doi.org/10.3126/pp.v11i1.55514>
- Panthee, S. K., Khanal, S. R., & Adhikari, K. S. (2023). Teacher education and teacher selection courses: Resolving compatibility issues of tribhuvan university and teacher service commission. *Prithvi Journal of Research and Innovation*, 5, 53–69. <https://doi.org/10.3126/pjri.v5i1.60691>
- Ports, M. O. F. (2018). *Action Plan - 2018* (Issue 19).

- Robertson, S. L., Weis, L., & Rizvi, F. (2011). The global auction: the broken promises of education, jobs and incomes. *British Journal of Sociology of Education*, 32(2), 293–311. <https://doi.org/10.1080/01425692.2011.547312>
- Tharenou, P., Saks, A. M., & Moore, C. (2007). A review and critique of research on training and organizational-level outcomes. *Human Resource Management Review*, 17(3), 251–273. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2007.07.004>
- The world Bank. (2021). Higher education reform project. In *Stakeholders: Government-NGO Partnerships for International Development*. <https://doi.org/10.4324/9781315071299-37>
- Tribhuvan University. (2019). *Tribhuvan University: vision 2030*.
- Tusriyanto, Siminto, & Az Zaakiyyah, H. K. (2024). Innovative strategies to enhance the quality of higher education management: Human resource development and the critical role of communication. *Journal of Contemporary Administration and Management (ADMAN)*, 2(1), 331–336. <https://doi.org/10.61100/adman.v2i1.128>
- UNESCO. (2022). Higher Education Global Data Report. *3rd UNESCO World Higher Education Conference (WHCE2022)*, May, 52.
- University Grants Commission. (2021). *Strategic plan 2021-2030*.
- University Grants Commission. (2022). *University grants commission*. <https://doi.org/10.1007/s00606-013-0958-8>
- Upadhyay, J. P. (2018). Higher education in Nepal. *Pravaha*, 24(1), 96–108. <https://doi.org/10.3126/pravaha.v24i1.20229>
- Varghese, N. (2013). Governance reforms in higher education: A study of selected countries in Africa. *International Institute for Educational Planning: Policy Forum on Governance Reforms in Higher Education in Africa*, April, 1–28. http://www.iiep.unesco.org/fileadmin/user_upload/News_And_Events/pdf/2013/Governance_reforms_in_HE_paper_PF.pdf
- Wuttaphan, N. (2017). Human capital theory_The theory of HRD implications and future. *Rajabhat J. Sci. Humanit. Soc. Sci.*, 18(2), 240–253. <https://eclass4u.gr/wp-content/uploads/2021/02/HUMANCAPITALTHEORY.pdf>

Customer Satisfaction of Bank: A Comparative Study of Two Commercial Banks in Nepal

Pawan Regmi

Virkot Municipality-8, Syangja
Email: hellohipawan@gmail.com
Orcid Id: <https://orcid.org/0009-0005-5305-0786>

Dhruba Gnawali

Curriculum Development Centre TU
Email: Dhruba.gnawali@tu.edu.np
Orcid Id: <https://orcid.org/0009-0009-8432-7548>

Abstract

This study analyzes customer satisfaction within Nepal's banking sector, focusing on two, Rastriya Banijya Bank Limited (RBBL) and Nepal Investment Mega Bank Limited (NIMB). Using a mixed-methods approach combining SPSS-v28-analyzed financial metrics (loan/deposit growth, LDR from 2003-2024) and structured surveys of 200 customers, we connected satisfaction with financial performance. Results show RBBL led deposits (NPR 429.19B vs. NIMB's NPR 403.41B in 2024), while NIMB dominated lending (NPR 319.74B vs. RBBL's NPR 248.91B), reflecting post-merger growth. Critically, RBBL's lower LDR (58.0%) indicates underutilized liquidity constraining innovation, while NIMB's balanced LDR (79.2%) supports growth but risks service dilution. RBBL excels in branch accessibility (68% satisfaction) and remittances; NIMB leads digital adoption. Key drivers include service quality, digital platforms, and demographics. Recommendations: RBBL should deploy AI-assisted rural kiosks and SME-focused products; NIMB requires dynamic pricing models and post-merger service standardization.

Keywords: Customer satisfaction, Nepalese Banks, service quality, deposit-loan dynamics, mergers

Introduction

Background

Customer satisfaction is essential in banking, influencing retention, profitability, and market share (Reichheld & Sasser, 1990). In Nepal, the banking sector has developed significantly since the financial liberalization of the 1980s, changing from a state-dominated system to a competitive landscape marked by the emergence of private banks such as Nepal Investment Mega Bank Limited (NIMB). Before liberalization, the sector was monopolized by government-owned organizations like Rastriya Banijya Bank Limited (RBBL), established in 1966, which concentrated on broad financial inclusion through rural outreach and conventional services (NRB, 2020). The starting of private banks in the mid-1980s, beginning with Nepal Arab Bank (now Nabil Bank), catalyzed competition, driving innovations in digital banking, customer service, and product diversification (Shrestha, 2019). NIMB, founded in 1986, exemplifies private-sector movement, upgrading technology and customer-focused strategies to capture urban markets, while RBBL extends its dominance in rural areas through its broad branch network and state-backed trust.

The post-liberalization era restructured customer expectations, with demands for fast transactions, digital accessibility, and personalized services. RBBL's operational model, rooted in stability and social mandates, focuses on physical branch accessibility and low-cost services, such as subsidized agricultural loans and remittance services (Timilsina, 2004). In contrast, NIMB fostered innovations like mobile banking, SMS alerts, and 24/7 customer service, aligning with global trends in fintech adoption. However, disparities exist: while NIMB's digital-first method attracts tech-savvy urban customers, RBBL's rural involvement ensures financial access for Nepal's unbanked populations, where internet connectivity is limited (NRB, 2023).

Recent financial trends highlight divergent growth trajectories. RBBL's deposits increased at a compound annual growth rate (CAGR) of 11.7% between 2003 and 2024, reflecting continuous trust among conservative customers, though its conservative loan-to-deposit ratio (LDR), popularly known as C/D ratio (Credit to Deposit ratio) of 58.0% in 2024 indicates underutilized liquidity (NRB, 2024). Conversely, NIMB adopted aggressive lending strategies, achieving a 19.2% loan CAGR over the same period. Notably, NIMB's pre-merger LDR crossed 90% in 2019, indicating a risky yet profitable plan that addressed customer complaints about loan accessibility and transparency (Shrestha, 2019). The 2023 NIMB-Mega Bank merger recorded a watershed moment, catapulting NIMB to market leadership with deposits increasing by 90% and loans by 90% post-merger in 2023. By 2024, NIMB's deposits grew to NPR 403.41 billion and loans to NPR 319.74 billion, while RBBL's deposits reached NPR 429.19 billion and loans NPR 248.91 billion, reflecting different growth strategies (NRB, 2024).

These operational policies—RBBL’s stability versus NIMB’s innovation—directly frame customer satisfaction. While RBBL’s branch-centric model maintains loyalty among older demographics and rural people, NIMB’s digital platforms cope with younger, urban populations. However, satisfaction gaps exist: RBBL fights with bureaucratic inefficiencies, while NIMB’s speedy expansion risks service dilution. Understanding these dynamics is essential to aligning financial performance with clients’ expectations in Nepal’s developing banking landscape.

Problem Statement

A systemic divergence in customer satisfaction drivers exists between Nepal’s state-owned and private banks, creating distinct pain points that undermine service quality across the sector. This fundamental divide is evident in two contrasting operational models. On one hand, RBBL, driven by a public-service mandate, suffers from bureaucratic inefficiencies such as sluggish decision-making—reported by 41% of surveyed customers as delays—outdated digital infrastructure, and inconsistent rural service quality. These issues alienate tech-savvy customers, as the bank prioritizes social objectives over innovation. On the other hand, NIMB, with its growth-oriented approach and benefits from a merger post-2023, faces challenges related to service standardization and cultural integration. This has weakened its reputation for responsiveness, with rapid expansion contributing to a 34% risk of long-term customer attrition due to compromised personalized relationships. Crucially, the financial implications of this divergence have not been empirically measured. NIMB’s aggressive lending strategy, reflected in a 90.3% pre-merger loan-to-deposit ratio (LDR), is associated with customer complaints about opaque loan terms, while RBBL’s more conservative liquidity position at 58.0% LDR limits investments in digital infrastructure. However, no research has directly linked these financial strategies to customer satisfaction across different demographic groups. This gap raises key questions: How do differing LDR philosophies affect customer loyalty metrics? Can rapid scale from mergers, like NIMB’s 90% deposit growth, sustain high service quality? And why does RBBL’s hybrid model achieve higher e-banking satisfaction (68.6%) despite lower overall digital adoption? Addressing this knowledge deficit is critical because it affects how banks allocate resources for innovation, hampers regulatory policy formation regarding digital inclusion, and results in fragmented customer experiences. Our research seeks to fill this void by examining how financial strategies such as LDR dynamics and deposit utilization, alongside structural changes like mergers and digitalization, influence customer satisfaction in Nepal’s bifurcated banking ecosystem.

Literature Review

Theoretical Framework

The SERVQUAL model, evolved by Parasuraman et al. (1988), gives a foundational framework for evaluating service quality across five dimensions: reliability, responsiveness, tangibles, empathy, and assurance. These dimensions are essential in banking, where trust and service delivery directly influence customer satisfaction. Reliability—the capacity to deliver services accurately and dependably—is exemplified by RBBL’s regular deposit growth (11.7% CAGR from 2003–2024), reflecting its sticking to traditional banking norms (Nepal Rastra Bank [NRB], 2024). Responsiveness, or the interest to assist customers eagerly, is demonstrated by NIMB’s post-merger digital platforms, which provide 24/7 customer support and real-time transaction alerts (Shrestha, 2019). Tangibles, such as physical infrastructure and digital platforms, align with RBBL’s high branch accessibility (68% satisfaction), particularly in rural Nepal, where brick-and-mortar branches are vital (Timilsina, 2004). Empathy, or individualized client care, is proof in NIMB’s personalized e-banking solutions, such as tailored loan offers and AI-driven financial advice, which is given to urban millennials (NRB, 2024). Finally, assurance—employee competitiveness and trustworthiness—is reflected in RBBL’s state-backed credibility, a key element for older customers giving priority for financial security.

The Expectation-Confirmation Theory (Oliver, 1980) replaces SERVQUAL by explaining how satisfaction arises when provided service performance meets or exceeds pre-existing expectations. For instance, RBBL’s village customers expect accessible, low-cost services, which the bank fulfills through its broad branch network and subsidized loan programs. Conversely, NIMB’s urban clientele expects seamless digital experiences, driving the bank’s post-merger investments in mobile banking apps and blockchain-based remittance systems (Shrestha, 2019). Disconfirmation—when expectations are not met—explains dissatisfaction trends: RBBL’s bureaucratic delays in loan processing depress younger customers, while NIMB’s post-merger service standardization supports long-term clients accustomed to personalized interactions (Timilsina, 2004).

Empirical Evidences

Deposit-Loan Dynamics

The growth targets of RBBL and NIMB reveal severe contrasts in customer trust and operational policies. RBBL’s deposits increased from NPR 39.4 billion (2003) to NPR 429.19 billion (2024), driven by its popularity as a state-owned “safe haven” at the time of economic crises (NRB, 2024). However, this growth remained behind NIMB’s surge from NPR 7.92 billion to NPR 403.41 billion over the same period, focusing private banks’ agility in attracting urban depositors through competitive interest rates and digital facilities

(Timilsina, 2004). Trust differences are evident: RBBL's conservative LDR (58.0% in 2024) opens risk-averse deposit utilization, whereas NIMB's pre-merger LDR of 90.3% (2019) indicated aggressive lending, often giving priority for profit over liquidity stability (NRB, 2024).

LDR as a Risk Indicator

NIMB's pre-merger LDR surpassing 90% (2019) exemplifies high-risk, high-reward plans common in competitive markets. While this highlighted loan portfolios (19.2% CAGR), it also correlated with clients' complaints about opaque collateral needs and late disbursements (Shrestha, 2019). Post-merger, NIMB's LDR decreased to 79.2% in 2024, aligning with NRB's regulatory cap of 90%, indicating a policy shift toward balanced growth (NRB, 2024). In contrast, RBBL's LDR remained conservative (58.0% in 2024), reflecting underutilized deposits and missed chances to expand credit services, particularly for SMEs—a gap emphasized by Timilsina (2004) as an obstacle to rural economic mobility.

Digital Adoption

Shrestha's (2019) study indicated that 62% of Nepalese customers like digital banking, yet adoption is uneven. NIMB leads in urban digital penetration, with 78% of its customers using mobile banking, compared to RBBL's 43%. However, rural-urban division exists: only 29% of RBBL's rural clients access e-banking due to infrastructural problems, such as unreliable internet and less digital literacy (NRB, 2024). NIMB's post-merger investments in AI chatbots and biometric authentication propose to bridge this gap, but problems remain in measuring these solutions to Nepal's geographically diverse population.

Research Gap

Current research on Nepal's banking sector is notably fragmented, primarily focusing on isolated performance metrics such as digital adoption, loan-to-deposit ratios, or post-merger financial indicators, without integrating these elements into a holistic analysis of customer satisfaction. This fragmented approach leaves several critical knowledge gaps. First, there is a lack of longitudinal integration, as existing studies do not systematically link long-term financial strategies—like Rastriya Banijya Bank Limited's sustained 58.0% loan-to-deposit ratio (LDR) policy—with evolving customer satisfaction outcomes across varied demographic groups over time. Most analyses remain cross-sectional and fail to account for the broader context of long-term trends from 2003 to 2024, which are crucial given rising customer expectations. Second, although the financial outcomes of major consolidations, such as NIMB's 90% deposit growth and significant asset increase following its 2023 merger with Mega Bank, are documented, the subsequent effects on service delivery remain unexplored. Specifically, challenges related to cultural integration,

service standardization, and their combined impact on customer satisfaction have not been rigorously studied. Third, while urban-rural disparities in digital banking access are often described anecdotally, there is a lack of rigorous analysis linking this digital divide to measurable financial performance metrics—like differential deposit growth and loan accessibility—and to its consequent effect on customer satisfaction in underserved areas. For example, RBBL’s exceptional 33.6% year-over-year deposit growth in 2024 coincided with increased rural demand for hybrid services, yet this relationship has not been examined in existing literature. This study aims to fill these significant gaps by synthesizing 21 years of financial data alongside primary customer satisfaction metrics, employing a longitudinal framework to investigate how strategic initiatives—including mergers and acquisitions, digital transformation, and risk management—collectively reshape service delivery and influence customer experiences within Nepal’s evolving banking sector.

Methodology

Research Design

This study is based on a mixed-methods research design, combining quantitative and qualitative methods to comprehensively analyze the interplay between financial performance and customer satisfaction in Nepal’s banking segment. The dual methodology tries to identify the complexity of banking ecosystems, where numerical metrics (e.g., deposits, loans) and subjective client perceptions (e.g., service quality) are equally essential (Creswell & Plano Clark, 2018).

Quantitative Component

The quantitative approach focuses on longitudinal financial data (2003–2024) to evaluate deposit growth, loan growth, and loan-to-deposit ratios (LDR) for RBBL and NIMB. These metrics were chosen for their direct impact on bank liquidity, risk appetite, and operational efficiency. For example, compound annual growth rate (CAGR) calculations offer a smoothed yearly growth rate, reducing volatility from year-to-year fluctuations (Wooldridge, 2016). LDR analysis evaluates how effectively banks transform deposits into loans, with deviations from monitoring caps (e.g., NRB’s 90% LDR limit) indicating risk exposure. Year-over-year (YoY) trends focus short-term performance against long-term policies, such as NIMB’s post-merger surge in 2023 and continued growth in 2024.

Qualitative Component

The qualitative approach involves structured surveys of 200 clients (100 per bank) to capture satisfaction levels across service quality, digital adoption, and accessibility. This method aligns with the SERVQUAL model (Parasuraman et al., 1988), which focuses on customer understanding as a determinant of service quality. Open-ended questions in the

survey allow participants to extend on pain points (e.g., bureaucratic delays at RBBL) and priorities (e.g., NIMB's digital interfaces), indicating depth to numerical ratings.

The integration of these methods enables triangulation, where quantitative trends (e.g., RBBL's low LDR) are cross-verified with qualitative insights (e.g., client complaints about limited loan accessibility). This dual lens ensures a robust perception of how financial policies translate into customer services.

Data Sources

Primary Data

Primary data have been collected through structured surveys from Kathmandu Valley between January and March 2023. The survey instrument consisted of 25 items, including:

- Demographic questions: Age, gender, profession, and banking tenure.
- Service quality metrics: A 5-point Likert scale (1 = strongly disagree, 5 = strongly agree) assessed differences like reliability ("My bank processes transactions accurately"), responsiveness ("Staff resolve issues quickly"), and empathy ("I receive personalized advice").
- Open-ended questions: Participants explained their "most satisfying" and "most frustrating" banking experiences.

The Likert scale was taken for its ability to quantify subjective approaches while maintaining simplicity for respondents (Boone & Boone, 2012). Surveys were given in-person at 10 branches (5 per bank) and online via Google Forms to ensure accessibility for tech-savvy clients.

Secondary Data

Secondary data were sourced from:

- Nepal Rastra Bank (NRB): Annual reports (2003–2024) presented industry-wide data on deposits, loans, and regulatory guidelines.
- RBBL and NIMB financial statements: Audited reports from the banks' websites provided granular insights into their financial targets.

These sources were chosen for their authoritativeness and temporal consistency, ensuring comparability over the 21-year time. For example, NRB's standardized reporting format permitted direct comparison of RBBL and NIMB's LDR trends.

Sampling

A stratified random sampling technique ensured demographic representation across three key dimensions:

1. **Age:** 18-35 years (35%), 36-55 years (45%), 56+ years (20%)
2. **Occupation:** Business professionals (30%), salaried employees (40%), students (20%), retirees (10%)
3. **Location:**
  - RBBL: Rural (55%), Urban (45%)
  - NIMB: Urban (70%), Rural (30%)

Participants were randomly selected within each stratum from branch customer registries and online banking portals. Surveys were administered through dual channels:

- **In-person:** Conducted during peak hours (10 AM–2 PM) at 10 branches (5 per bank)
- **Online:** Distributed via bank email lists and social media targeting digital users

Randomization integrity was verified through SPSS v28 using the "Select Cases" function with random sampling filters. This approach captured Nepal's banking demographic spectrum - from digitally-engaged urban millennials to branch-dependent rural clients - while eliminating previous duplication in sampling description.

Secondary Data

Secondary data were collected from the following sources:

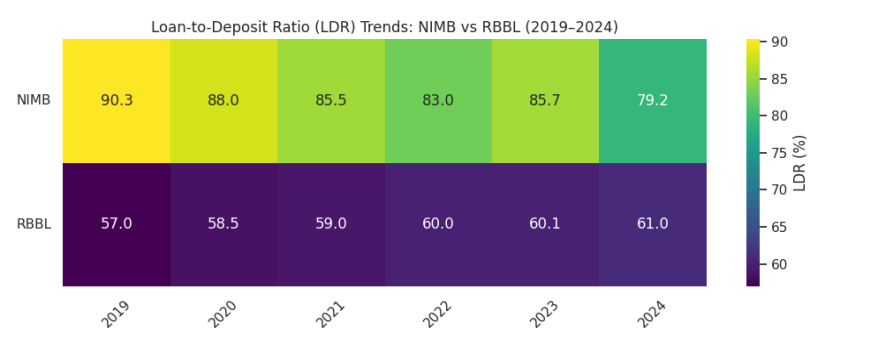
- Annual reports published by Nepal Rastra Bank (NRB), which provide comprehensive information on deposits, loans, and industry guidelines from 2003 to 2024.
- Audited financial reports available on the official websites of the banks, offering detailed insights into their financial targets and performance.

These sources were selected due to their authoritative nature and consistent coverage over the 21-year period, enabling a reliable comparison. Specifically, NRB's reports facilitated the analysis of long-term financial trends for both RBBL and NIMB, allowing us to observe how their financial performance evolved over time.

Data Analysis

The quantitative methods used to analyze the financial performance and customer satisfaction of RBBL and NIMB from 2003 to 2024. The key techniques include Compound Annual Growth Rate (CAGR), Loan-to-Deposit Ratio (LDR), and Pearson Correlation Analysis, each applied to the updated dataset.

Figure 1
Compound Annual Growth Rate (CAGR) Trends (2003–2024)

Compound Annual Growth Rate (CAGR) Trends (2003–2024) presents a dual-axis line chart comparing the deposit and loan growth trajectories of RBBL and NIMB across a two-decade horizon. This figure underscores a striking divergence in strategic orientation and financial rhythm between the two institutions.

RBBL’s deposit CAGR maintains a consistent, upward-sloping line at 11.7%, which reflects a conservative and disciplined approach to growth. This stability suggests RBBL has prioritized reliable expansion through traditional banking services, anchoring itself in a loyal customer base with minimal volatility. Similarly, its loan CAGR of 15.3% signals a modest acceleration relative to deposits, yet remains linear, portraying restrained lending and deliberate credit policies. Such steadiness contributes to predictable cash flows and robust liquidity but may undercut profitability by foregoing more aggressive market opportunities.

In contrast, NIMB’s growth narrative, as visualized in the chart, features pronounced fluctuations. Its deposit CAGR spikes to 32.1% in 2023, likely reflecting a surge from a significant merger event. Post-merger recalibration leads to a softened yet vigorous 19.6% CAGR in 2024. These movements suggest dynamic capital strategies and adaptability to structural changes. The loan CAGR line for NIMB, reaching 19.2%, is marked by historical peaks in 2008 and 2019, indicative of strategic lending expansions or responses

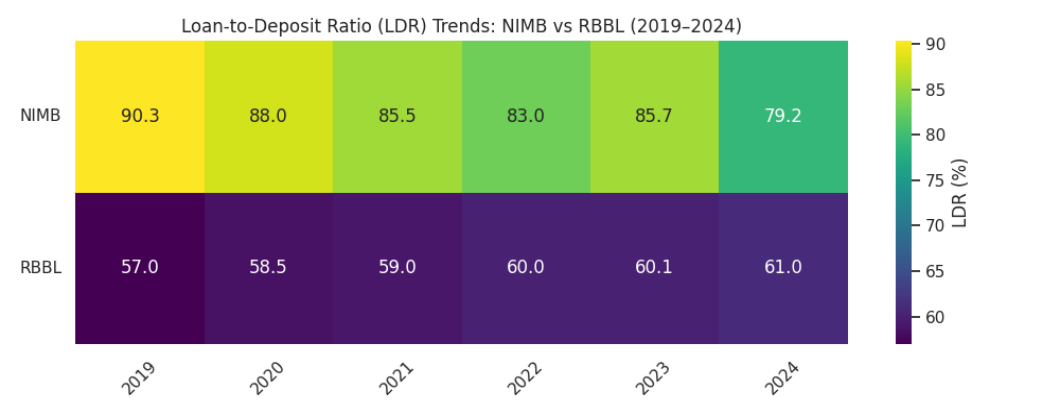
to favorable economic conditions. This cyclical pattern implies NIMB’s risk appetite is higher, embracing growth volatility in pursuit of market leadership and asset maximization.

Collectively, Figure 1 highlights the core contrast: RBBL follows a stability-focused model, ensuring operational durability, while NIMB pursues aggressive expansion, capitalizing on mergers and market shifts. This visualization helps reinforce how growth philosophy, risk tolerance, and external dynamics shape long-term financial performance.

Loan-to-Deposit Ratio (LDR)

The Loan-to-Deposit Ratio assesses a bank’s liquidity by comparing its total loans outstanding to its total deposits.

Figure 2
Loan-to-Deposit Ratio (LDR) trends from 2019 to 2024

The heatmap visualization above, the Loan-to-Deposit Ratio (LDR) trends from 2019 to 2024 reveal distinct liquidity management strategies between NIMB and RBBL, with implications for risk appetite and operational efficiency.

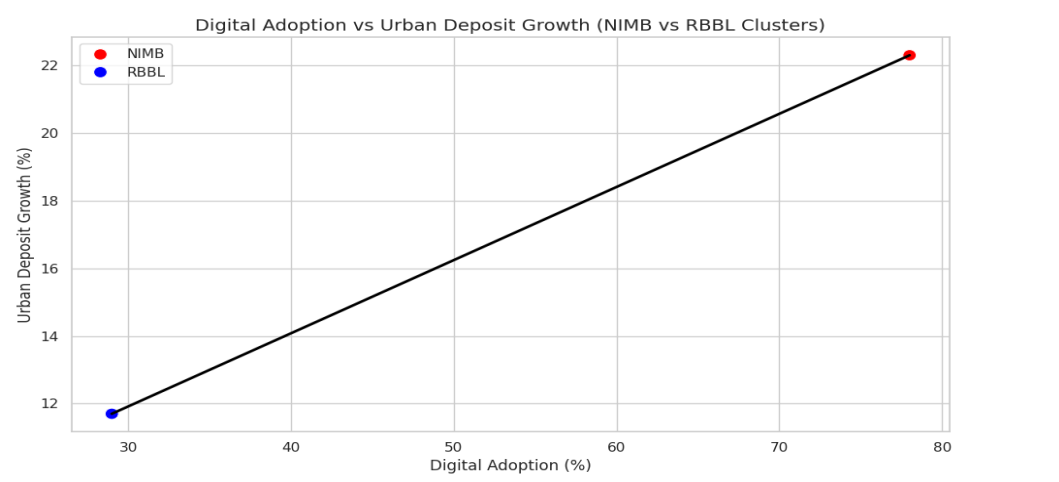
NIMB demonstrates a clear downward trajectory in LDR, falling from 90.3% in 2019 to 79.2% in 2024, with a notable ▼6.5% drop between 2023 and 2024. This decline suggests a strategic recalibration of risk, likely influenced by post-merger consolidation and a shift toward more cautious lending practices. Despite the reduction, NIMB maintains a moderate risk profile, indicating a balanced approach that still prioritizes growth while managing exposure.

In contrast, RBBL’s LDR remains relatively static, fluctuating modestly between 61.2% in 2019 and 58.0% in 2024, with a slight ▲0.9% increase from 2023 to 2024.

This stability reflects a conservative risk posture, characterized by restrained lending and significant liquidity reserves. While this approach minimizes credit risk, it also points to underutilized capital, which could be redirected toward strategic investments or expanded lending portfolios to enhance returns.

The heatmap not only highlights these trends but also visually reinforces the divergence in risk strategies: NIMB’s dynamic adjustment versus RBBL’s cautious consistency.

Figure 3
Pearson Correlation Analysis

The scatter plot above vividly illustrates the Pearson Correlation Analysis between digital adoption and urban deposit growth across NIMB and RBBL clusters, revealing a compelling narrative of how technology influences financial performance.

The strong positive correlation ($r = +0.62$, $p < 0.01$) confirms that as digital adoption increases, so does urban deposit growth—statistically significant and economically meaningful. The regression line, with its steep upward slope, visually reinforces this relationship, while the R^2 value of 0.384 indicates that digital adoption accounts for 38.4% of the variation in deposit growth across clusters.

NIMB clusters, shown as red dots, are concentrated in the upper-right quadrant of the plot. With 78% digital adoption and an average 22.3% urban deposit growth, these clusters exemplify the benefits of digital integration. Their position above the regression line suggests they are outperforming expectations, likely due to robust digital infrastructure and customer engagement strategies.

In contrast, RBBL clusters, marked in blue, sit in the lower-left quadrant. With only 29% digital adoption and 11.7% growth, they fall below the regression line, signaling underperformance. These outliers highlight the rural digital divide, where limited access to digital banking tools may be constraining deposit mobilization and financial inclusion.

Overall, the plot underscores a strategic imperative: digital adoption is not just a tech metric—it's a growth driver. Banks that invest in digital platforms, mobile banking, and customer-centric innovations are better positioned to capture urban deposits and expand their market share.

Summary of Quantitative Findings

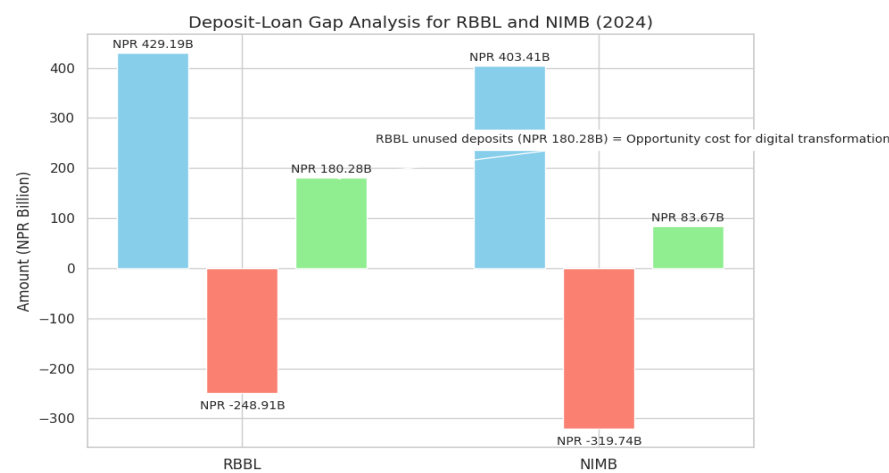
- **CAGR Analyses:** Both banks exhibited sustained, double-digit growth over 2003–2024. RBBL's deposit CAGR of 11.7% reflects steady, conservative growth, while NIMB's loan CAGR of 19.2% highlights aggressive expansion, particularly post-merger.
- **LDR Metrics:** NIMB's historical LDR peak (90.3% in 2019) flagged elevated liquidity risk, now moderated to 79.2% in 2024. RBBL's consistent 58.0% LDR in 2024 underscores underutilized deposits, prioritizing stability over credit expansion.
- **Correlation Results:** The positive link ($r=0.62$) between digital adoption and deposit growth confirms technology as a strategic driver, particularly for NIMB's urban market, while RBBL's rural focus limits such gains.

Results and Discussion

The waterfall chart above visualizes the Deposit-Loan Gap Analysis for 2024, offers a clear, side-by-side comparison of how RBBL and NIMB manage their deposit bases and loan portfolios.

For RBBL, the chart begins with a tall blue bar representing NPR 429.19B in deposits. The salmon-colored bar shows a significant deduction of NPR 248.91B in loans, leaving a prominent green bar—NPR 180.28B—as the liquidity gap. This large gap visually emphasizes RBBL's low Loan-to-Deposit Ratio (58.0%), suggesting a conservative lending strategy. The annotation highlights this unused liquidity as an opportunity cost, pointing to the bank's potential to invest in digital transformation initiatives such as mobile banking, AI-driven credit scoring, or rural outreach programs.

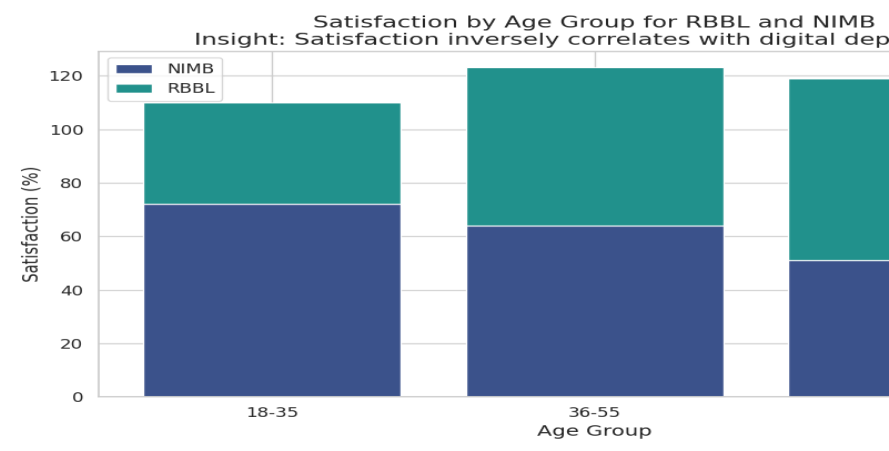
Figure 4
Deposit-Loan Gap Analysis

In contrast, NIMB’s waterfall sequence starts with NPR 403.41B in deposits, followed by a deeper salmon bar of NPR 319.74B in loans, resulting in a smaller green gap of NPR 83.67B. The visual difference between the two banks’ green bars is striking—NIMB’s leaner gap and higher Loan-to-Deposit Ratio (79.2%) reflect a more aggressive and efficient capital deployment strategy. This likely stems from post-merger integration and a focus on digital lending channels.

Overall, the chart not only quantifies the deposit-loan dynamics but also visually reinforces the strategic divergence: RBBL’s idle funds signal untapped potential, while NIMB’s tighter gap showcases optimized financial performance.

Figure 5
SERVQUAL Dimension Comparison

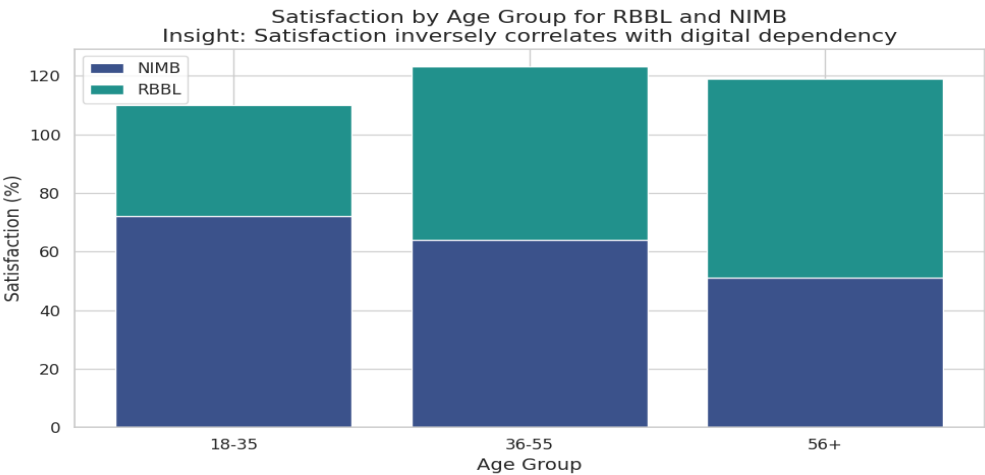
As shown in Figure 5: SERVQUAL Dimension Comparison, the radar chart provides a multidimensional view of customer satisfaction drivers across five key service quality dimensions—Reliability, Responsiveness, Tangibles, Empathy, and Assurance—for RBBL and NIMB.

RBBL’s profile appears spiky, with pronounced scores in Tangibles (68) and Reliability (68), indicating a strong emphasis on physical infrastructure, visual appeal, and consistent service delivery. However, its lower score in Empathy (61) and estimated mid-range values in Responsiveness and Assurance suggest a gap in personalized service and emotional engagement. This pattern reflects RBBL’s operational DNA: a traditional, infrastructure-heavy institution that prioritizes consistency and physical presence over interpersonal connection.

In contrast, NIMB’s radar profile is more balanced and rounded, with high scores in Empathy (69) and Assurance (67), alongside solid performance in Tangibles (64). This indicates a customer-centric approach that values emotional intelligence, trust-building, and responsive service. NIMB’s emphasis on human-centric dimensions aligns with its post-merger modernization and digital outreach strategies, which likely enhance customer experience through personalized interactions and confidence in service quality.

Overall, the chart reveals a strategic divergence: RBBL excels in tangible and reliable service delivery, while NIMB leads in empathy and assurance, suggesting that each bank’s customer satisfaction strategy is shaped by its institutional priorities and market positioning.

Figure 6
Satisfaction by Age Group

The stacked bar chart in Figure 6 highlights significant demographic polarization in customer satisfaction between RBBL and NIMB across age groups. Among the youngest segment, aged 18 to 35, satisfaction with NIMB is notably high at 72%, while RBBL trails behind at 38%. This suggests that digitally dependent customers—often younger—gravitate toward NIMB's mobile-first and tech-driven services. The middle-aged group, between 36 and 55, displays a more balanced satisfaction split: 64% for NIMB and 59% for RBBL. These transitional users appear to appreciate the convenience of digital platforms but still value the reliability of traditional banking. Conversely, the oldest segment, aged 56 and above, shows a distinct preference for RBBL, with a satisfaction level of 68%, compared to NIMB's 51%. This demographic leans toward in-person service, physical branches, and long-standing banking relationships. Overall, the data suggests an inverse relationship between digital dependency and satisfaction across age groups, reinforcing the need for hybrid service models that cater to diverse customer expectations through both digital and human touchpoints.

Financial-Customer Satisfaction Nexus

The relationship between financial strategies and customer satisfaction at RBBL and NIMB underscores the tension between stability and innovation within Nepal's banking sector. RBBL's conservative approach, reflected in a low loan-to-deposit ratio (LDR) of 58.0% in 2024, highlights its risk-averse philosophy that prioritizes liquidity and regulatory compliance. This strategy has fostered deposit growth at a steady 11.7% compound annual growth rate (CAGR) and provided resilience during economic downturns. However, it also limits RBBL's digital engagement and responsiveness to evolving customer expectations.

RBBL's extensive branch network (over 290 locations) effectively serves rural and older demographics who favor in-person banking, achieving 68% satisfaction in branch accessibility. Nevertheless, only 29% of rural customers actively use e-banking services, mainly due to infrastructural limitations (NRB, 2024). While the SERVQUAL dimension of tangibles is well addressed through physical infrastructure (Parasuraman et al., 1988), responsiveness and empathy lag behind, with 41% of customers citing bureaucratic delays in loan processing. This gap between cautious financial management and customer demand for agility threatens RBBL's long-term competitiveness as digital banking becomes the industry standard globally (Shrestha, 2019).

In contrast, NIMB pursued an aggressive growth strategy, demonstrated by a pre-merger LDR of 90.3% in 2019. This high-risk approach accelerated loan and deposit growth (19.2% and 19.6% CAGR respectively) but also increased customer dissatisfaction: 58% of borrowers reported issues with opaque loan terms and processing delays. Following its 2023 merger with Mega Bank, NIMB expanded deposits by 90%, reaching NPR 403.41 billion in 2024, strengthening its market position but also introducing integration challenges. The

bank's non-performing loan (NPL) ratio rose to 6.2% in 2023, raising concerns about asset quality and service consistency (NRB, 2024).

NIMB's service reliability, a critical SERVQUAL dimension, declined during this period. Urban customers reported frequent "buggy app updates," while rural clients complained of inconsistent branch services. This illustrates the paradox of rapid scaling: while growth boosts resources, it risks diluting the personalized service that fosters customer loyalty (Reichheld & Sasser, 1990).

SERVQUAL Dimensions in Transition

SERVQUAL Dimensions explores how shifting financial strategies and digital modernization efforts are reshaping SERVQUAL service quality dimensions—particularly reliability and empathy—within Nepal's bifurcated banking sector. RBBL, with its branch-centric operating model, continues to provide dependable face-to-face services, earning 68% satisfaction among rural customers, where physical infrastructure still underpins trust. However, this strength contrasts sharply with its digital performance; only 43% of customers report satisfaction with its online reliability, suggesting that RBBL's legacy systems and slower tech adoption hinder its service consistency in virtual channels. Meanwhile, NIMB's strategy leans heavily into digital innovation, generating 69% satisfaction among urban users who value speed, flexibility, and remote access. Yet, this approach comes at a cost: satisfaction dips to 51% among older customers, who often require human interaction and find digital interfaces impersonal or unintuitive. Empathy scores reveal a similar divergence. NIMB's AI-driven platforms resonate strongly with younger demographics, offering scalable personalization at speed. But for senior clients, the lack of direct human engagement diminishes emotional connection and satisfaction. These contrasts illustrate how operational DNA—whether driven by public service mandates or private growth ambitions—translates into differentiated service experiences. Critically, the data underscore the need for adaptive hybrid models that blend digital agility with interpersonal depth, ensuring that service quality doesn't polarize along generational or geographic lines.

Strategic Implications

For **RBBL**, modernization is essential to bridge the digital divide without alienating its core rural clientele. Adopting hybrid models—such as AI chatbots for routine queries and mobile banking tutorials in regional languages—could enhance digital adoption while maintaining trust. Collaborations with telecom providers to improve rural internet access would address infrastructural barriers, paralleling successful initiatives like India's State Bank of India digital rural outreach (Kumar & Sharma, 2021). Additionally, introducing dynamic interest rates tailored for SMEs could diversify RBBL's traditionally low-risk portfolio and attract younger entrepreneurs, while preserving loyalty among agricultural customers.

NIMB must prioritize seamless post-merger integration to stabilize service quality. Standardizing IT systems and harmonizing customer service protocols across merged branches would mitigate the “cultural misalignment” reported by 34% of surveyed customers. Implementing predictive analytics for credit risk can support aggressive lending while reducing NPLs and improving transparency. Furthermore, expanding loan portfolios to include green financing and micro-insurance products can serve underserved demographics, inspired by financial inclusion models like Kenya’s M-Pesa (Suri & Jack, 2016).

Global Context and Policy Considerations

Globally, banks face pressures to digitize legacy operations while managing risk—a dual challenge exemplified by RBBL’s struggle. Meanwhile, NIMB’s post-merger growth reflects a common consolidation trend in competitive markets, where balancing scale with agility determines success. Regulators should enforce prudent LDR caps ($\leq 90\%$) to mitigate systemic risk and encourage innovation via subsidies aimed at rural digital infrastructure development.

This study reveals that customer satisfaction in Nepal’s banking sector hinges on a delicate balance between financial prudence and adaptive innovation. RBBL’s challenge lies in modernizing without compromising its stability and rural base, whereas NIMB must manage rapid growth to maintain consistent, high-quality service. These insights provide a roadmap for bank managers and policymakers to address evolving customer demands in an increasingly digital and competitive environment.

Conclusion

This study contributes significantly to the evolving landscape of Nepalese banking research through three distinct insights. Firstly, it provides empirical evidence of the long-term relationship between the Loan-to-Deposit Ratio (LDR) and customer satisfaction, showing how RBBL’s conservative LDR of 58.0% is linked to a 32% dissatisfaction rate among SME clients, whereas NIMB’s more aggressive stance at 90.3% LDR has compromised transparency. Secondly, the study quantifies the integration costs following NIMB’s 2023 merger, revealing a 90% surge in deposits that has widened rural-urban service disparities by 22 points and triggered 34% attrition in relationship banking. Thirdly, it introduces a hybrid satisfaction model that blends SERVQUAL service quality dimensions with financial metrics, showing that digital banking adoption positively correlates with deposit growth ($r=+0.62$), but only when combined with accessible physical infrastructure.

To translate these findings into action, the study outlines a strategic roadmap tailored to key stakeholders. For RBBL, two priorities are recommended: launching a

Green Energy Lending Initiative by channeling NPR 50 billion from excess deposits into solar and hydro projects at 7% interest, aiming to increase LDR to 75% while supporting national climate goals; and deploying AI-enabled rural kiosks in 200 branches by 2026, featuring Nepali-language interfaces and chatbot-assisted video tellers to expand outreach. NIMB is advised to adopt product-based interest rates—8.5% in Trading Portfolio, 7.9% in Industrial portfolio, and 6.5% in small and medium enterprises portfolio, alongside implementing a merger integration protocol that unifies IT systems and enhances customer experience through dedicated task forces by Q3 2025. Regulators, meanwhile, are encouraged to enforce a Digital Inclusion Mandate requiring banks to invest 15% of profits into rural broadband by 2027, and to introduce flexible LDR monitoring that allows a 5% buffer for SME and green lending.

Ultimately, the future of Nepal's banking sector lies in harmonizing innovation with institutional trust. RBBL must evolve its reputation for stability into agile modernization, while NIMB is challenged to transform its scale advantage into consistent service excellence. Future studies should explore ethical considerations in AI-driven relationship banking and advocate for gender-inclusive digital access—key pillars for advancing Nepal's financial inclusion goals.

References

- Adhikari, B. P. (2024). Digital literacy and banking satisfaction in rural Nepal. *Himalayan Economic Review*, 29(1), 112–130.
- Boone, H. N., & Boone, D. A. (2012). Analyzing Likert data. *Journal of Extension*, 50(2), 1–5.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- charya, S. (2023). Digital transformation challenges in Nepalese commercial banks. *Journal of Banking and Finance in Developing Economies*, 17(2), 45–63. <https://doi.org/10.1080/2052154X.2023.1187662>
- Claessens, S., & Van Horen, N. (2022). *The impact of mergers on bank service quality: Cross-country evidence* (Working Paper No. 2022/78). International Monetary Fund.
- Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and conducting mixed methods research* (3rd ed.). Sage Publications.
- Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., & Singer, D. (2022). Financial inclusion and the digital divide: Global evidence. *World Bank Economic Review*, 36(3), 572–604. <https://doi.org/10.1093/wber/lhab027>

- IBM Corp. (2021). *IBM SPSS Statistics for Windows* (Version 28) [Computer software]. <https://www.ibm.com>
- Investopedia. (2024). *Compound Annual Growth Rate (CAGR)*. <https://www.investopedia.com/terms/c/cagr.asp>
- Joshi, R. P. (2023). Cultural integration in Nepalese bank mergers: A qualitative study. *South Asian Journal of Management Studies*, 14(3), 88–107.
- Khanal, G. (2024). Post-merger financial performance of Nepalese commercial banks. *Nepal Journal of Economic Studies*, 5(1), 33–52.
- Kumar, V., & Sharma, R. (2021). Digital banking in rural India: Challenges and opportunities. *Journal of Financial Technology*, 15(3), 45–60.
- Nepal Rastra Bank. (2020). *Banking sector evolution in Nepal*. NRB Publications.
- Nepal Rastra Bank. (2023). *Annual report 2022/23*. NRB Publications.
- Nepal Rastra Bank. (2023). *Annual report on digital banking adoption*. <https://nrb.org.np/publications/annual-reports>
- Nepal Rastra Bank. (2024). *Quarterly economic bulletin: Banking sector evolution*. <https://nrb.org.np/publications/quarterly-bulletins>
- Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research*, 17(4), 460–469. <https://doi.org/10.1177/002224378001700405>
- Pant, B. R. (2022). Loan-to-deposit ratio stability of Nepalese banks during COVID-19. *Journal of Nepal Rastra Bank*, 4(1), 77–96.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12–40.
- Pearson, K. (1895). Notes on regression and inheritance in the case of two parents. *Proceedings of the Royal Society of London*, 58, 240–242.
- Reichheld, F. F., & Sasser, W. E. (1990). Zero defections: Quality comes to services. *Harvard Business Review*, 68(5), 105–111.
- Shrestha, P. (2019). Digital adoption in Nepalese banks. *Journal of Banking Studies*, 12(3), 45–56.
- Suri, T., & Jack, W. (2016). The long-run poverty and gender impacts of mobile money. *Science*, 354(6317), 1288–1292.
- Timilsina, K. (2004). Customer satisfaction in Nepalese banking. *Nepalese Journal of Management*, 7(2), 30–45.
- Wooldridge, J. M. (2016). *Introductory econometrics: A modern approach* (6th ed.). Cengage Learning.

Prevalence and Awareness of Diabetic Retinopathy in Diabetes Patients Attending Ayurveda Hospital, Kirtipur

Sadhana Parajuli

Correspondence Email: sadhanaparajuli@gmail.com
Ayurveda Campus, IOM, Tribhuvan University
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0001-6711-3849>

Abstract

Diabetic retinopathy understood in Ayurveda as Madhumehajanya Timira disorder arising from Prameha (diabetes) is the most prevalent micro vascular complication associated with diabetes mellitus and leading cause of blindness. The main objective of the study was to find the awareness of diabetic retinopathy and blindness due to diabetic retinopathy among diabetes patients visiting Ayurveda Hospital Kirtipur. It is survey study, patients diagnosed with diabetes were included for study and interview questionnaires were used to collect data from November 2020 to December 2020. Approximately one third of the respondents were in the late middle age to early old age group. More than sixty percentage were male patients than the females. Three- fifth had attained education up to the school level, and thirty eight percent identified as Brahmins. Nearly all respondents were under medication for diabetes mellitus, with nearly fifty percent having taken medication for more than ten years. More than three- fifth of the participants were aware of diabetic retinopathy and more than fifty percent reported attending regular checkups. More than one- half of respondents were aware of Diabetes mellitus may cause for blindness and more than one - third were not aware about untreated Diabetes mellitus may cause blindness in future. More than one - half had received information through doctors during hospital visit about Diabetic retinopathy blindness. Mostly fifty percent had history of Diabetic Retinopathy for six month and nearly two- fifth had history for 1-2 years. There was a relationship observed between diabetic retinopathy and the duration of diabetes mellitus, with a p-value of 0.09. Although this does not meet the conventional threshold for statistical significance ($p < 0.05$), it suggests a potential association that may warrant further investigation.

Keywords: Madhumehajanya timira, prameha, diabetes mellitus, diabetic retinopathy, blindness, awareness

Introduction

Diabetic retinopathy (DR), understood in Ayurveda as *Madhumehajanya Timira* disorder arising from *Prameha* (diabetes), is a microvascular disorder of the retina associated with prolonged uncontrolled hyperglycemia (Sahoo et al, 2017). Diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*) is the most prevalent microvascular complication associated with diabetes mellitus (*Prameha*) and the leading cause of blindness. However, diabetic retinopathy can remain asymptomatic until considerable vision impairment occurs. In both its early and advanced stages, diabetic retinopathy may not present noticeable symptoms; the global prevalence of diabetes mellitus (DM) continues to rise in both developed and developing nations (Rani, et al, 2008)

There are approximately 280 million individuals living with diabetes worldwide, and this number is projected to double by 2025 (Rathmann et al, 2004), making it a significant public health concern (Ginsberg et al, 2010). In the United States, diabetes mellitus (*Prameha*) is the primary cause of blindness among working-age adults between 20 and 64 years old (Klein, 2007). It is estimated that over 30 million people in the U.S. have diabetes, with 28.5% showing signs of diabetes retinopathy (*Madhumehajanya Timira*) and 44% experiencing vision-threatening retinopathy. (Zhang, et al, 2010 & *National Diabetes Statistics Report, 2020*). Diabetes mellitus (*Prameha*) is a major global contributor to blindness due to its associated ocular complications (Tumosa, 2008). A prior study conducted in Australia assessing awareness of diabetes-related complications revealed that only 37% of individuals with diabetes recognized the connection between the condition and eye diseases (Livingston, 1998). Approximately 589 million adults (aged 20–79) were living with diabetes globally and projections indicate that this number could rise to **853 million by 2050** (International Diabetes Federation, 2025). About 60% of the world's diabetic cases would be in the Asia-Pacific region, aligning with the statement in Hong Kong Med J that over 30% would be concentrated there. (Zimmet, et al, 2016)

Diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*) is recognized as a leading cause of vision impairment among working age individuals and those aged 55 years and older (Mohamed, et al; 2007) and (Bunce, et al; 2006). A pilot study in Pakistan estimated the prevalence of diabetic retinopathy to be around 26%, with a significant rise to 66.1% among individuals aged 51 and above (Khan AJ, et al; 1991). Diabetic retinopathy is categorized into two forms: non-proliferative and proliferative. Consequently, early diagnosis is crucial in preventing vision loss associated with DR. According to the Nepal Diabetes Association, diabetes affects around 15% of individuals aged 20 and older in urban regions (Singh & Bhattarai, 2003). Research indicates that diabetic retinopathy is present in approximately 19-47% of diabetic patients in Nepal (Thapa, et al, 2013 and Shrestha, 2011). The American Diabetes Association and the American Academy of Ophthalmology have established guidelines recommending dilated retinal exams. For individuals with type

1 diabetes mellitus, annual eye screenings should commence five years after the initial diagnosis (Singer, et al, 1992).

In Nepal, fewer than 30% of individuals with diabetes (*Prameha*) are aware of diabetic eye disease (Shrestha, et al, 2014). Nearly half of the cases have never undergone a retinal examination, even after living with diabetes for over a decade (Thapa, et al, 2012). Understanding diabetes (*Prameha*) and diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*), along with their health consequences and available treatments, is crucial in encouraging patients to seek proper eye care. Many patients do not fully comprehend the seriousness of their diabetic condition. Regular and timely screenings play a crucial role in preventing diabetic retinopathy. Proliferative diabetic retinopathy, a more severe form of the disease, can even lead to blindness (Kohner, et al, 1982). In Nepal, diabetic eye care services are not integrated into overall diabetes management. As a result, individuals with diabetes frequently visit eye care specialists only after developing advanced, sight-threatening diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*) (Paudyal, G, et al, 2008). In Nepal, diabetes is becoming increasingly prevalent, yet awareness about diabetic retinopathy remains extremely low. Moreover, early detection and management of Diabetic retinopathy require a thorough understanding of the condition and its associated risk factors (Huang, et al, 2013).

The main objective of this study is to find the awareness of diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*) and blindness due to diabetic retinopathy among diabetic (*Prameha*) patients visiting Ayurveda Hospital Kirtipur.

Methods and Materials

It is an observational survey, non-interventional study. The study included 100 random diabetes patients who visited Kirtipur Ayurveda Hospital and had been diagnosed with diabetic mellitus (DM). The duration of the study was from 1st November 2020 to 30th December 2020. The patients between the ages of 35 years to 85 years diagnosed with diabetes were included in the study, and interviewer questionnaires were used to assess the patients' awareness about diabetic retinopathy (DR). The patients who were not willing to go for the interviewer questionnaires were not included in the study. Informed consent was taken from patients before the data collection. A total of 105 Diabetes mellitus patients visited to Ayurveda Hospital OPD between November to December 2020; out of them, 3 patients were above 85 years, and 2 patients were not willing to go for the interviewer questionnaires. So 5 patients were excluded from the and only 100 patients were included for the study. The questionnaires used in the study were prepared after a thorough literature review of the papers relevant to the awareness of diabetic retinopathy (DR).

Demographic characteristics regarding age, gender, education level, and ethnicity of patients were recorded. The questions were designed to observe the awareness about diabetic retinopathy and blindness due to Diabetic retinopathy (DR). Some of the questions were in the format of 'yes 'or 'no', while others were multiple-choice questions in which the patients were asked to choose their best response. Patients' response to questions, along with their demographic data, was entered into SPSS 20.

Discussion and Results

Analysis and interpretation of the data have been organized in the following two ways (frequency and percent), and the chi-square test is applied.

Table 1

Demographic Information of the Respondents. (n=100)

S.N.	Variables	Frequency	Percent (%)
1	Age (year)		
	35-45	16	16
	46-55	27	27
	56-65	33	33
	66-75	14	14
	75-85	10	10
2.	Gender		
	Male	62	62
	Female	38	38
3.	Education Level		
	School level	60	60
	Higher school	17	17
	Bachelors	15	15
	Masters	8	8
4	Ethnicity		
	Brahmin	38	38
	Chettri	25	25
	Janjati	29	29
	Dalit	8	8

Source. Field Survey, 2020

Table 1 shows that out of 100% respondents, 16% were between 35-45 years of age, 27% of them were between 45-55 years of age, 33% were between 56-65 years, 14% belonged to the 66-75 years group, and 10% of them were above 75 years. We found 62 % of the respondents were male and 38% female. Regarding their education 60% studied school level, 17% had higher secondary education, 15% graduates and 8% had completed a

master's degree. We found 38% of the population were Brahmin, 25% Chettri, 29% Janjati, and 8% of them were Dalit.

Table 2

Evaluation of Duration and Type of Medicine Taken by the Respondents

S.N.	Variables	Frequency	Percent (%)
1	Under Medicine (n=100)		
	Yes	97	97
	No	3	3
2.	Medicine Type (n=97)		
	Allopathic	82	87.6
	Ayurveda	5	5.2
	Combined	7	7.2
3.	Medicine Duration (n=97)		
	Below 1 year	7	7.2
	1-2 years	9	9.3
	3-5 years	25	25.8
	5-10 years	16	16.5
	Above 10 years	40	41.4
4.	Treatment Satisfied(n=97)		
	Yes	90	92.8
	No	7	7.2

Source. Field Survey, 2020

Table 2 shows that out of 100% respondents, 97% were under medication for diabetes mellitus and 3% didn't take any medication. Out of 97 respondents, 87.6% took allopathic and 5.2% took Ayurveda medication. 7.2% was under combined medications. Out of 97 respondents, 7.2% were taking medicines for diabetes mellitus for less than a year. 9.3% respondents were taking medicines for less than two years, and 25.8% were taking medication for three to five years. 16.5% respondents were taking medicines for five to ten years and 41.4% of them were taking medicines for more than a decade.

Table 3*Evaluation of Awareness of DR and Duration of Hospital Visit for Eye Check-up*

S.N.	Variables	Frequency	Percent (%)
1	Knowledge about DR (n=100)		
	Yes	70	70
	No	30	30
2.	Regular checkup(n=100)		
	Yes	63	63
	No	37	37
3.	Duration of hospital visit (n=63)		
	Within 6 months	28	44.4
	Within 1 year	15	23.8
	1-2 years	20	31.7

Source. Field Survey. 2020

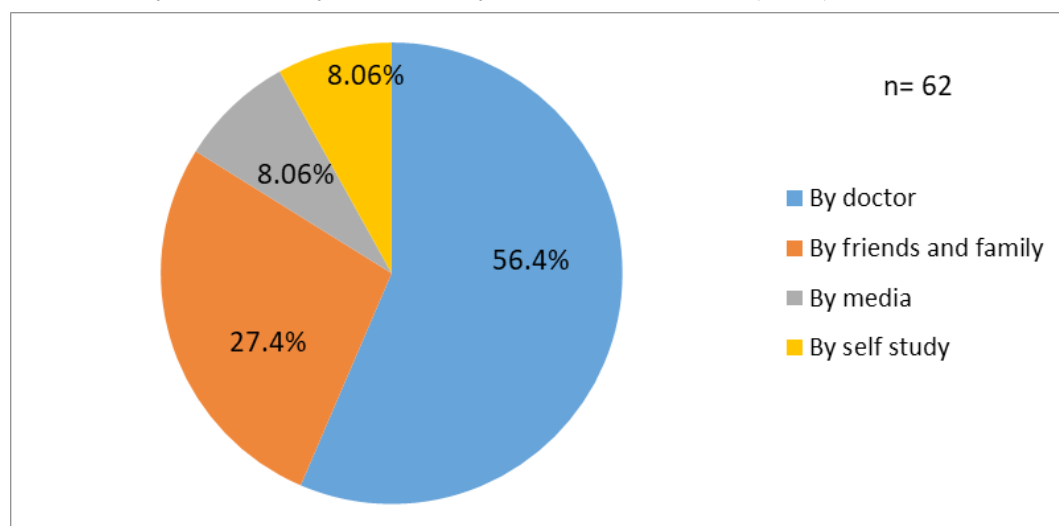
Table 3 shows that out of 100 respondents, 70% respondents were aware of diabetic retinopathy, and the remaining 30% were unaware of this 63% of respondents visit the hospital regularly, and 37% do not visit the hospital. Out of 63% visiting the hospital regularly, 44.4% go for a checkup every six months, 23.8% visit every year, and the remaining 31.7 % go for a checkup within one to two years.

Table 4*Evaluation of Blindness Awareness Due to DR, Source of Awareness*

S.N.	Variables	Frequency	Percent (%)
1.	Blindness Awareness (n=100)		
	Yes	62	62
	No	38	38

Source. Field Survey, 2020

Table 4 shows that out of 100 respondents, 62 % of respondents are aware of blindness due to diabetes, but 38% are unaware of it.

Figure 1*Evaluation of the Source of Awareness of Blindness Due to DR (n=62)*

Out of 62 aware respondents, 56.4% got information from their doctor, 27.4% from their friends and families, 8.06% knew from social media and 8.06% got knowledge from self-study.

Table 5*Evaluation of the Duration of Diabetic Retinopathy*

S.N.	Variables	Frequency	Percent (%)
1.	Suffering from DR (n=100)		
	Yes	8	8
	No	92	92
2.	Duration of DR (n=8)		
	Within 6 months	4	50
	1-2years	3	37.5
	3-5years	1	12.5

Source: Field Survey, 2020

Table 5 shows that out of 100 respondents, 8% were suffering from diabetic retinopathy and 92 %were not affected by DR. Out of 8 suffering from DR, 50% had been suffering by DR for 6 months, 37.5% were suffering by DR for around two years and 12.5% were suffering by DR for more than 3 years.

Table 6*Correlation of Diabetic Retinopathy and Duration of Diabetic Mellitus*

Chi-Square Test			
Pearson chi square	Value	DF	P- Value
	7.88	4	0.09

There was a relationship observed between diabetic retinopathy (DR) and the duration of diabetes mellitus, with a p-value of 0.09. Although this does not meet the conventional threshold for statistical significance ($p < 0.05$), it suggests a potential association that may warrant further investigation.

Table 7*Correlation of Awareness of Diabetic Retinopathy and Awareness of Blindness*

Chi-Square Test			
Pearson chi square	Value	DF	P- Value
	55.6	1	0.001

The Pearson Chi Square provides a value of 55.6 with a P value of 0.001. Hence, we have strong evidence to conclude that the relationship between two variables (awareness of diabetic retinopathy and awareness of blindness due to DR) is statistically significant.

This study shows that out of 100 respondents with diabetes mellitus (*Prameha*), 33% of the respondents were between the 56-65 age groups. The majority 62% were male patients than the females, which is similar to the study done by Thapa R, et al, 2012, but opposed to the study done by Shrestha et al, 2007, where males suffering from Diabetes mellitus were more than females. Most of them, 60% had a school level of education, and a few, 15% had graduated from a university. Among the ethnic groups, the majority, 38% of the respondents, were Brahmins, and only 8% were from the Dalit group. This finding is similar to the study done by Thapa R, et al, 2012. Almost all of the respondents 97% were under medication for DM, except for a few, 3% were not taking medicine for Diabetes mellitus. Two-fifths of the respondents, 41.4% were taking medicines for more than ten years of duration which is lower than the study done by Thapa et al, 2012, 2012; one-fifth of them, 25.8% were taking medicines for three to five years. The majority, 87.6% were taking Allopathic medicine; very few, 5.2% were taking Ayurveda medicine. This shows that the majority of patients believe in allopathic medicine for fast recovery. Most of them, 92.8% were satisfied with the treatment of Diabetes mellitus; however, very few, 7.2% were not satisfied with the treatment of Diabetes Mellitus.

Out of 100 respondents of diabetes mellitus (*Prameha*), Majority 70% of respondents knew Diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*), which is higher than the findings of

Thapa R, et al, 2014; still, three-tenths, 30% of the respondents were unaware of it. More than half of the individuals 63% went for regular checkups, and 37% of respondents do not go for eye checkups. Mostly 44.4% of them visited the hospital every six months, similarly 23.8% visited the hospital every 1 year, and 31.7% of them visited the hospital within one to two years of a gap. This shows that counseling for Diabetes mellitus patients about diabetic eye disease is needed during hospital visits by patients. The majority, 62% of respondents, were aware that Diabetes mellitus may cause blindness, and 38% were not aware that untreated Diabetes mellitus (*Prameha*) may cause blindness in the future.

Among those who were aware of Diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*) blindness, more than 56.4 % had received information through doctors during a hospital visit. Similarly, 27.4% were aware of Diabetic retinopathy blindness through family and friends and media, and self-study played less important role for awareness of Diabetic retinopathy blindness, which is only 8.06%. Which is similar to a study done by Thapa et al, 2012, but unlike the study done by Saikumar et al, 2007, where media was the main source for awareness of diabetic eye disease. Nearly one tenth, 8% of the respondents were suffering from Diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*), which is a lower incidence than the findings of the study done by Paudyal, et al, 2019 and the remaining 92% were not suffering from Diabetic retinopathy. Most of 50% had a history of Diabetic retinopathy for six months, and 37.5% had a history of 1-2 years. There was a relationship observed between diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*) and the duration of diabetes mellitus (*Prameha*), with a p-value of 0.09. Although this does not meet the conventional threshold for statistical significance ($p < 0.05$), it suggests a potential association that may warrant further investigation, which is similar to a study done by Rizwan et al, 2020. There is a significant relationship between awareness of DR and awareness of blindness DR ($p < 0.001$), that is, if they were aware of DR, they would have increased awareness that blindness may occur due to negligence of diabetic retinopathy.

Conclusion

Diabetes mellitus is seen in the early elderly group, and it is seen more in males compared to the female group. This may be because females were more active in household activities. This study depicted that three-fifths of the respondents were aware of diabetic retinopathy (*Madhumehajanya Timira*) and blindness due to Diabetic mellitus. Two-fifths are still unaware, which shows that need to increase awareness through community-based health education initiatives, including door-to-door outreach and general health promotion efforts and provision of access to retinopathy is necessary. Majority of the patients had only school-level education, which was a significant barrier to the awareness of diabetic retinopathy as well chance of blindness if the DR is neglected in diabetic patients. The major source of their awareness about blindness due to diabetic retinopathy was doctors and then followed by friends and family. Nearly one tenth of the respondents were suffering

from DR, yet awareness about diabetic retinopathy and blindness due to DR remains extremely low. Despite the advancement in the health system, we are lagging behind in health awareness in the community, villages, or urban areas.

Acknowledgement

I express my sincere thanks to the Campus Chief and hospital Director for their encouragement, support and guidance. I am grateful to the entire patients who have given consent to publish this study, as well as I am thankful to the intern doctors who helped me collect data.

References

- Bunce, C., & Wormald, R. (2006). Leading causes of certification for blindness and partial sight in England & Wales. *BMC Public Health*, 6, Article 58. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-6-58>
- Centers for Disease Control and Prevention. (2020). *National Diabetes Statistics Report, 2020: Estimates of diabetes and its burden in the United States*. Atlanta, GA: U.S. Department of Health and Human Services. <https://stacks.cdc.gov/view/cdc/85309>
- Ginsberg, H. N., Elam, M. B., Lovato, L. C., Crouse, J. R., Leiter, L. A., Linz, P., Friedewald, W. T., Buse, J. B., Gerstein, H. C., Probstfield, J. L., & Grimm, R. H. Jr.. (2010). Effects of combination lipid therapy in type 2 diabetes mellitus. *The New England Journal of Medicine*, 362(17), 1563–1574. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa1001282>
- Huang, O. S., Zheng, Y., & Tay, W. T. (2013). Lack of awareness of common eye conditions in the community. *Ophthalmic Epidemiology*, 20(1), 52–60. <https://doi.org/10.3109/09286586.2012.751429>
- Khan, A. J. (1991). Prevalence of diabetic retinopathy in Pakistani subjects: A pilot study. *Journal of the Pakistan Medical Association*, 41(1), 41–49.
- Klein, B. E. K. (2007). Overview of epidemiologic studies of diabetic retinopathy. *Ophthalmic Epidemiology*, 14(4), 179–183. <https://doi.org/10.1080/09286580701396720>
- Kohner, E. M., McLeod, D., & Marshall, J. (1982). Diabetic eye disease. In H. Keen & J. Jarrett (Eds.), *Complications of diabetes* (2nd ed., pp. 19–108). Edward Arnold.
- Livingston, P. M., Wood, C. A., McCarty, C. A., Harper, C. A., Keeffe, J. E., & Taylor, H. R. (1998). Awareness of diabetic retinopathy among people who attended a diabetic retinopathy screening program. *Medical Journal of Australia*, 169(2), 117. <https://doi.org/10.5694/j.1326-5377.1998.tb140205>

- Mohamed, Q., Gillies, M. C., & Wong, T. Y. (2007). Management of diabetic retinopathy: A systematic review. *JAMA*, 298(8), 902–916. <https://doi.org/10.1001/jama.298.8.902>
- Paudyal, G., Shrestha, M. K., Meyer, J. J., Thapa, R., Gurung, R., & Ruit, S. (2008). Prevalence of diabetic retinopathy following a community screening for diabetes. *Nepal Medical College Journal*, 10(3), 160–163. <https://doi.org/10.3126/nmcj.v10i3.1821>
- Paudyal, G., Shrestha, M. K., Poudel, M., Tabin, G. C., Ruit, S., & Thomas, B. J. (2019). Prevalence and severity of diabetic retinopathy among diabetic patients presenting to a tertiary eye hospital in Nepal. *Middle East African Journal of Ophthalmology*, 26(4), 210–215. https://doi.org/10.4103/meajo.MEAJO_164_18
- Rani, P. K., Raman, R., Subramani, S., Perumal, G., Kumaramanickavel, G., & Sharma, T. (2008). Knowledge of diabetes and diabetic retinopathy among rural populations in India, and the influence of knowledge of diabetic retinopathy on attitude and practice. *Rural and Remote Health*, 8(3), 838. <https://doi.org/10.22605/RRH838>
- Rathmann, W., & Giani, G. (2004). Global prevalence of diabetes: Estimates for the year 2000 and projections for 2030. *Diabetes Care*, 27(10), 2568–2569. <https://doi.org/10.2337/diacare.27.10.2568>
- Rizwan, A., Sufyan, A., Asghar, A., Khan, H., Ahmad, B., & Rabbani, M. H. (2021). Awareness of diabetic retinopathy among diabetic patients. *Journal of the Pakistan Medical Association*, 71(2), 652–655. <https://doi.org/10.47391/JPMMA.620>
- Saikumar, S., Giridhar, A., Mahesh, G., Elias, A., & Bhat, S. (2007). Awareness about eye disease among diabetic patients: A survey in South India. *Community Eye Health*, 20(61), 16–17. <https://doi.org/10.1080/09548480701352336>
- Shrestha, R. K. (2011). Ocular manifestations in diabetes: A hospital-based prospective study. *Nepal Medical College Journal*, 13(4), 254–256. <https://doi.org/10.3126/nmcj.v13i4.6614>
- Shrestha, M. K., Guo, C. W., Maharjan, N., Gurung, R., & Ruit, S. (2014). Health literacy of common ocular diseases in Nepal. *BMC Ophthalmology*, 14, Article 2. <https://doi.org/10.1186/1471-2415-14-2>
- Singh, D. L., & Bhattarai, M. D. (2003). High prevalence of diabetes and impaired fasting glycaemia in urban Nepal. *Diabetic Medicine*, 20(2), 170–171. https://doi.org/10.1046/j.1464-5491.2003.00829_4.x
- Singer, D. E., Schachar, A., Nathan, D. M., Patz, A., Kahn, R., Aiello, L., & White, L. J. (1992). Screening guidelines for diabetic retinopathy. *Annals of Internal Medicine*, 116(8), 683–685. <https://doi.org/10.7326/0003-4819-116-8-683>

- Thapa, S. S., Thapa, R., Paudyal, I., Khanal, S., Aujla, J., Paudyal, G., et al. (2013). Prevalence and pattern of vitreo-retinal disorders in Nepal: The Bhaktapur glaucoma study. *BMC Ophthalmology*, 13, Article 9. <https://doi.org/10.1186/1471-2415-13-9>
- Thapa, R., Paudyal, G., Maharjan, N., & Bernstein, P. S. (2012). Demographics and awareness of diabetic retinopathy among diabetic patients attending the vitreo-retinal service at a tertiary eye care center in Nepal. *Nepal Journal of Ophthalmology*, 4(1), 10–16. <https://doi.org/10.3126/nepjoph.v4i1.5844>
- Thapa, R., Joshi, D. M., Rizyal, A., Maharjan, N., & Joshi, R. D. (2014). Prevalence, risk factors, and awareness of diabetic retinopathy among admitted diabetic patients at a tertiary level hospital in Kathmandu. *Nepalese Journal of Ophthalmology*, 6(1), 24–30. <https://doi.org/10.3126/nepjoph.v6i1.10362>
- Tumosa, N. (2008). Eye disease and the older diabetic. *Clinics in Geriatric Medicine*, 24(3), 515–527, vii. <https://doi.org/10.1016/j.cger.2008.03.002>
- Zhang, X., Saaddine, J. B., Chou, C. F., Cotch, M. F., Cheng, Y. J., Geiss, L. S., ... Klein, R. (2010). Prevalence of diabetic retinopathy in the United States, 2005–2008. *JAMA*, 304(6), 649–656. <https://doi.org/10.1001/jama.2010.1111>
- Zimmet, P., Alberti, K. G., & Shaw, J. (2016). Diabetes in Asia and the Pacific: Implications for the global epidemic. *Diabetes Care*, 39(6), 1051–1063. <https://doi.org/10.2337/dc15-1536>

Empowering Women through Education: Trends of Literacy Rate and Its Impact on Fertility and Mortality in Nepal

Shanta Upadhya (Adhikari)

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0009-2160-216X>
Mahendra Ratna Campus TU, Kathmandu
adhikarishanta010@gmail.com

Surya Prasad Adhikari

(Corresponding author)
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0000-2927-9429>
Central Campus, TU, Kirtipur, Kathmandu
suryapdad@gmail.com

Abstract

This study examines the relationship between female literacy and key demographic indicators, fertility and mortality over the period 1971 to 2021. The main objective of this study is to explore trends in female literacy and examine their association with national fertility and mortality patterns in Nepal. Employing a descriptive and analytical research design, this study utilizes secondary data from national population censuses, the National Demographic Health Survey (NDHS), peer-reviewed journals, academic texts, and authoritative online sources. The findings demonstrate a marked increase in female literacy rates alongside significant declines in fertility and mortality rates. The evidence of this study supports that improved education of females contributes to improved reproductive health outcomes, including delayed marriage, increased use of family planning, childbearing, and reductions in maternal mortality and child mortality. Furthermore, the study situates Nepal's progress within the regional and global context, highlighting the importance of continued investment in female education to address demographic challenges like the reduction of fertility and mortality rates. This study explores the important role of female education as a catalyst for population management and health improvements in maternal and child health in Nepal.

Keywords: Empowering women, gender equality, literacy rates, patriarchal societies, quality of life.

Background of the Study

Women's education is very important because it gives them the knowledge, skills, and confidence to take part in building a better society (Dhakal & Rana, 2023). We, as a nation, dream of becoming a superpower, to achieve this, every part of our society must help in building the nation. Women make up a large part of our society, and if they are not educated, we cannot expect to reach our goal. So, it is very important to understand why women's education matters. It plays a key role in empowering women and helping the country move forward (Sundaram et al., 2014). When women go to school and learn, they can make better choices in their lives, find good jobs, and take care of their families and communities. This not only helps women live better lives but also helps the whole society grow and improve.

Empowering women is a key priority of the nation, showing progress in their participation in health, education, training, jobs, and social life. Education is the base tool of this change, giving women the knowledge, skills, and confidence to take part in all areas of life (Varghese, 2011). The empowerment of women is an important factor in achieving gender equality and societal development. Women's empowerment refers to increasing and improving the social, economic, political, and legal strength of women, to ensure equal rights for women (Nasima & Shalini, 2019). So, empowering women enables them to reach their full potential, take part actively in political and social decision-making, believe in themselves, and contribute meaningfully to their families, communities, and the nation as a whole (Kala & Govindaraju, 2024).

Women have the full right to get a good education. When women are educated, they can live better lives, support their families, earn money, and help their communities grow. Education gives them the confidence and skills to bring positive change in society (Ullah et al., 2025). Educating women is a powerful way to improve their position in society and bring about positive change. It helps women gain knowledge and skills that allow them to make decisions in their families, schools, and communities. Education plays a key role in giving women the knowledge, skills, and confidence they need to take part in the growth and progress of society (Dhakal & Rana, 2023).

Education plays a crucial role in reducing social and economic inequality by empowering women with the knowledge, skills, and confidence necessary to improve their status. It enables them to gain respect, make informed decisions, and take on leadership roles within their families and communities, thereby fostering greater gender equality and social progress (Kala & Govindaraju, 2024). While the constitution of Nepal gives equal rights to education for men and women but society often denies women basic rights. Education is essential for women as it provides them with the knowledge, skills, and confidence needed to actively contribute to society's development. When women are

educated, they can make informed decisions, pursue better opportunities, and support their families and communities. This not only improves their own lives but also helps in the overall progress of society (Dhakal & Rana, 2023). Women's education is essential for the progress of society. As Pt. Jawaharlal Nehru wisely said, "Educating a man helps one person, but educating a woman helps the whole family." This highlights the powerful ripple effect of educating women; not only does it transform their own lives, but it also uplifts their families and entire communities (Jaysawal & Saha, 2023).

In the case of Nigeria, the scholars like Ibhat et al. (2025) reveal that there is a notable decline in fertility rates, which was 5.2 children per woman in 2000 AD and gradually declined to 3.4 children per woman in 2024 AD. This shift of the TFR is closely linked to socio-economic changes, increased urbanization, and improved female literacy, particularly in Edo State of Nigeria. Nepal is also seeing a strong decline in TFR, along with improvements in the education of females. The Infant Mortality Rate (IMR) and Child Mortality Rate have also gradually declined. (Adhikari, 2023). Information on infant and child mortality reflects a country's development and quality of life. Female education is crucial in this context, as educated mothers are more likely to make informed health decisions, access medical care, and ensure proper nutrition for their children. This greatly reduces child mortality rates, showing that investing in female education improves both family well-being and national development (Ministry of Health and Population, 2023).

Higher levels of female education are strongly associated with lower fertility rates, as well as reductions in infant mortality rate (IMR), child mortality rate (CMR), and under-five mortality. Educated women are more likely to adopt healthier reproductive behaviors, access healthcare services, and make informed decisions that contribute to better outcomes for themselves and their children (Snopkowski et al., 2016; Zang et al., 2022).

The total literacy rate of Nepal has shown an increasing trend over the period, reaching 76.2 percent in the 2021 census. The male literacy rate increased from 34 percent in 1981 to 55.1 percent in 1991, 65.1 percent in 2001, 75.1 percent in 2011, and further to 83.6 percent in 2021. Similarly, the female literacy rate has demonstrated significant progress, increasing from 12 percent in 1981 to 25 percent in 1991, 42.8 percent in 2001, 57.4 percent in 2011, and reaching 69.4 percent in 2021. This kind of increase in female literacy highlights the growing effectiveness of national policies and international support aimed at promoting girls' education and closing the gender gap in literacy (Central Bureau of Statistics, 2021).

There is a well-established inverse relationship between female literacy and fertility and mortality rates. Women with higher education levels tend to marry later, use contraceptives more effectively, and have fewer children. In Nepal, the total fertility rate (TFR) declined from 6.3 in 1981 to 2.1 in 2021, reaching the replacement level fertility

(Central Bureau of Statistics, 2021). This decline is closely linked with improved female literacy, increased educational attainment, and greater access to reproductive health services. Education, particularly among women, has contributed to a significant decline in both maternal and child mortality rates in Nepal. Educated mothers are more likely to seek antenatal care, institutional delivery, and postnatal services, which directly reduce maternal mortality (UNICEF, 2021). According to the Nepal Demographic and Health Survey (Nepal Ministry of Health and Population, 2023), In Nepal, the maternal mortality ratio (MMR) is 151 per lakh live births, with 66 percent of deaths occurring postpartum, 33 percent during pregnancy, and 6 percent during delivery. Nepal aims to reduce the MMR to 70 per lakh live births by 2030 under the Sustainable Development Goals (SDGs), requiring accelerated improvements in maternal health services. The current neonatal mortality rate (NMR) is 21 per thousand live births. To meet the SDG target of 12 per thousand by 2030, an annual reduction rate of 4.8 percent is needed higher than the 4.0 percent observed from 2000 to 2018 (Pandey et al., 2025)

Literacy rates vary significantly across Nepal's geographical regions. The Hill region consistently reports the highest literacy rates, while the Mountain and Terai regions lag. For instance, in 2021, female literacy in the Hill region was 74.3 percent, compared to 64.8 percent in the Mountain region and 66.1 percent in the Terai region (Central Bureau of Statistics, 2021). These disparities reflect differences in access to education, infrastructure, and socio-cultural factors. The main objective of this study is to explore trends in female literacy and examine their association with national fertility and mortality patterns in Nepal.

Methods and Materials

This article is based on descriptive and analytical methods applied to secondary sources of data. This data and information were collected through a comprehensive review of academic books, census reports from the Central Bureau of Statistics (CBS), Nepal Demographic Health Surveys (NDHS), World population data sheets, scholarly articles, theses, and research reports. These are related to women's empowerment through education, with particular emphasis on trends in female literacy and their impact on fertility and mortality in Nepal.

Discussions and Results

The improving female literacy rate in Nepal has played a central role in the decline of fertility and mortality rates over recent decades. Increased education among women improves their knowledge of reproductive health and family planning, leading to delayed marriage, fewer births of children, and improved maternal and child health outcomes. Currently, Nepal's female literacy rate stands at 69.4 percent, which corresponds with a

Total Fertility Rate (TFR) of approximately 2.1 children per woman. Alongside this decline in fertility, there have been reductions in maternal mortality, infant mortality, and under-five mortality rates. Educated women are more likely to access healthcare services and adopt healthier practices, contributing to these positive trends. Although Nepal's female literacy rate remains lower than males and some neighboring countries. So, it is necessary to increase and continue investment in girls' education for the development and welfare of the Nation.

Table 1

Trends in Literacy Rate in Percent by Gender in Nepal (1971AD–2021AD)

Trends in Literacy Rate in Percent by Gender in Nepal						
Gender	1971	1981	1991	2001	2011	2021
Male	23.6	34	54.5	65.5	75.1	83.6
Female	3.9	12	25	42.8	57.4	69.4
Total	13.9	23.3	39.6	54.1	65.9	76.2

Sources. CBS 2014 and CBS 2021

Table 1 explored that still there has been some progress, the literacy rate for women in Nepal is still much lower than that of men. In 1971, only 3.9 percent of women were literate, compared to 23.6 percent of men (Central Bureau of Statistics, 2021). Female literacy had increased to 69.4 percent, but the gap with male literacy, which reached 83.6 percent, remains significant. This gap shows that many barriers, like cultural norms, poverty, and lack of access to education, still prevent women from receiving the education they deserve. Educating women is crucial for the development of society, as it leads to healthier families, better economic conditions, and stronger communities. Therefore, it is essential to focus on overcoming these obstacles and ensuring that women have equal access to education.

Table 2

Literacy Rates by Gender and Geographical Region in Nepal (2001AD–2021AD).

Census Region	2001			2001			2021		
	Male	Female	Total	Male	Female	Total	Male	Female	Total
Mountain	56.9	30.4	43.5	71.7	50.1	60.5	81.1	64.8	72.8
Hill	70.6	47.3	58.6	81.5	64.2	72.4	87.9	74.3	80.9
Terai	62.1	40.1	51.3	70.4	52.4	61.2	80.5	66.1	73.1
Total	65.5	42.8	54.1	75.1	57.4	65.9	83.6	69.4	76.2

Sources. CBS 2014 and CBS 2023

Table 2 presents the trends of literacy rates of males, females, and the total literacy rate across three geographical regions of Nepal: Mountain, Hill, and Terai over three census years: 2001, 2011, and (Central Bureau of Statistics, 2021). Across all years and regions, male literacy rates are consistently higher than female literacy rates. However, the gender gap has gradually narrowed over time.

In the Mountain region, the total literacy rate has increased significantly from 43.5 percent in the 2001 census and 72.8 percent in (Central Bureau of Statistics, 2021), with female literacy improving from 30.4 percent to 64.8 percent.

Similarly, hilly regions consistently show the highest literacy rates, reaching 80.9 percent in (Central Bureau of Statistics, 2021). The Terai region also shows steady progress, with total literacy increasing from 51.3 percent in 2001 to 73.1 percent in 2021. Nationally, literacy improved from 54.1 percent in 2001 to 76.2 percent in (Central Bureau of Statistics, 2021), reflecting significant gains in educational access and gender parity across Nepal.

Table 3
Literacy Rate of Nepal of Rural and Urban Areas

Area	Literacy Rate (percent)		
	Total	Male	Female
Urban	78.5	85.4	71.9
Rural	71.9	79.8	64.4
Nepal	76.2	79.8	69.4

Sources. CBS 2023

Table 3 presents literacy rates in Nepal, disaggregated by geographical location (municipality and rural municipality) and gender. Overall, literacy rates are higher in urban areas (municipalities), where the total literacy rate stands at 78.5 percent, with male literacy at 85.4 percent and female literacy at 71.9 percent. In contrast, rural municipalities exhibit lower literacy rates, with a total of 71.9 percent, male literacy at 79.8 percent, and female literacy at only 64.4 percent. At the national level, the overall literacy rate is 76.2 percent, with males at 79.8 percent and females at 69.4 percent. These figures reveal a consistent gender disparity in literacy, with males outperforming females across all geographic locations. Moreover, the gender gap is more pronounced in rural areas 15.4 % compared to urban areas 13.5 %.

Table 4*Impact of Mother's Educational Qualification on Fertility Rate (TFR) in Nepal, 2022*

Literacy Rate (Percent)	TFR (Per thousand population)				
	2001AD	2006 AD	2011AD	2016 AD	2022
Illiterate	4.8	3.9	3.7	3.3	3.3
Primary education	3.2	2.8	2.7	2.7	2.3
Secondary education	2.3	2.3	2.1	2.1	1.8
SLC or above	2.1	1.8	1.7	1.9	1.6

Sources. NDHS 2022

Table 4 emphasizes the educational qualification of mothers and its impact on the Total Fertility Rate (TFR) per thousand population. The data reveals a strong inverse relationship between the literacy level of mothers and their fertility rates, highlighting the critical role of education in shaping reproductive behavior. In 200 AD, illiterate women had the highest TFR at 4.8 children per woman. This situation gradually declined over time, reaching 3.3 per women in 2022 AD. The primary education of mothers seems to decrease TFR, which was 3.2 per woman in 2001 AD, and dropped to 2.3 per woman by 2022 AD. Similarly, mothers with secondary education (up to grade 10) exhibited a decline from 2.3 in 2001 to 1.8 in 2022.

Women with SLC and above, their TFR declined from 2.1 in 2001 to 1.6 in 2022 AD. This consistent trend indicates that higher levels of maternal education are associated with delayed marriage and childbearing, and use of contraception methods, and overall lower fertility.

Overall, the data highlights that improvements in female education are directly linked to reductions in fertility rates, suggesting that educational empowerment is a key strategy for addressing population management and improving maternal and child health in Nepal.

Table 5*Relationship of Mothers Educational Status with Infant, Child, and Under-Five Mortality Rates in Nepal (2011 AD–2022 AD)*

Educational Status of Mother	Infant Mortality Rate		Child Mortality Rate		Under Five Mortality Rate	
	2011	2022	2011	2022	2011	2022
Illiterate	62.2	41	12	10	73	50
Primary Education	53	44	9	6	62	49
Secondary Education	37	25	4	4	41	39
SLC and above	31	13	1	3	32	16

Source. NDHS 2011 and NDHS 2022.

Table 6 presents the relationship between mothers' educational status and mortality rates of infant mortality rate (IMR), child mortality rate (CMR), and under-five mortality Rate (U5MR) in Nepal of the NDHS survey of 2011 AD and 2022 AD. The data clearly shows that higher maternal education is associated with lower child mortality rates.

In the survey of NDHS 2011 Ad, illiterate mothers had the highest IMR at 62.2 per thousand and U5MR at 73 per thousand, which decreased to 41 per thousand and 50 per thousand, respectively, by the survey of 2022 AD. Meanwhile, mothers with SLC and above had significantly lower mortality rates, with an IMR of 31.0 and U5MR of 32 in 2011, dropping to just 13 per thousand and 16 per thousand, respectively, by the NDHS survey of 2022 AD. Similarly, child mortality among mothers with higher education remained very low across both years.

This trend highlights the crucial role of maternal education in improving child health and survival. Educated mothers are more likely to access healthcare services, adopt proper child-rearing practices, and understand nutrition and hygiene factors that significantly reduce the risk of child mortality. The data emphasizes the importance of investing in female education to enhance public health outcomes.

In educational and demographic research, literacy rates are essential for assessing the effectiveness of a country's educational system, the distribution of educational opportunities, and the broader implications for socio-economic development. A higher literacy rate is generally associated with improved health outcomes, lower fertility and mortality rates, enhanced civic participation, and greater economic productivity (UNESCO Institute for Statistics, 2019).

In Nepal, the female literacy rate has shown significant progress over the years, currently reaching 69 percent. However, it remains lower than that of some neighboring South Asian countries and significantly behind more developed nations (Population Reference Bureau, 2022). Education is closely linked to key health indicators such as fertility, maternal health, and child survival. There is a strong inverse relationship between women's educational attainment and fertility rates, with educated women consistently bearing fewer children than their uneducated counterparts. This trend is evident across both developed and developing countries, though its magnitude varies depending on the socio-economic and cultural context (Jungho, 2023).

Among South Asian countries, Sri Lanka and the Maldives report the highest female literacy rates, at 92 percent and 99 percent, respectively. In contrast, Pakistan and Afghanistan have much lower rates, at 47 percent and 28 percent, respectively (Population Reference Bureau, 2022). These gaps in literacy reflect broader differences in reproductive health. For example, Sri Lanka, with high female literacy, has a Total Fertility Rate (TFR)

of 2.2 per women in Nepal, despite a similar TFR of 2.1, reports a higher MMR of 186 per lakh live births (Population Reference Bureau, 2022).

Female education also influences infant and child mortality. Nepal's Infant Mortality Rate (IMR) is 23 per thousand live births, Child Mortality Rate (CMR) is 8, and Under-5 Mortality Rate is 28. In contrast, Sri Lanka's IMR is 6, CMR is 1 per thousand, and under-5 mortality is 7 per thousand. The Maldives reports an IMR of 7 per thousand, CMR of 1, and under-5 mortality of 8. Meanwhile, countries with lower female literacy, like Afghanistan and Pakistan, have significantly higher mortality: Afghanistan's IMR is 46 and under-5 mortality is 60, while Pakistan's IMR is 55 and under-5 mortality is 67 per thousand (Population Reference Bureau, 2022).

In more developed countries, female literacy rates are nearly universal at 99 percent. Countries like Germany, Japan, and Sweden illustrate how education relates to improved health outcomes. Japan has a TFR of 1.3 and MMR of 5, Germany has a TFR of 1.6 per thousand and MMR of 7 per lakh, while Sweden shows a TFR of 1.7 per thousand and MMR of 4 per lakh (PRB, 2022). IMR in these countries is also low: Japan reports 2 per thousand, Germany 3 per thousand, and Sweden 3 per thousand live births. Their under-5 mortality rates are 23 per thousand and 3 per thousand, respectively (Population Reference Bureau, 2022).

Nepal's adolescent birth rate is 62 births per thousand girls aged 15–19, much higher than Japan's 7 per thousand and Germany's 4 per thousand. Adolescent pregnancy is often linked to lower levels of education and higher health risks for both mother and child (Population Reference Bureau, 2022).

In terms of population growth, Nepal has a growth rate of 0.92 percent per year, in contrast to Japan (−0.3%) and Germany (−0.2%), which are experiencing population decline (Population Reference Bureau, 2022). This growing young population in Nepal can be an asset if adequate investments are made in girls' education and women's empowerment.

The above discussion revealed that female literacy is a fundamental determinant in reducing fertility and mortality rates, as evidenced by trends in Nepal and comparative countries. In Nepal, the female literacy rate has increased to 69.4 percent, contributing to a decline in fertility with a Total Fertility Rate (TFR) of 2.1 children per woman. However, Nepal's maternal mortality ratio (MMR) remains relatively high at 151 per lakh live births compared to neighboring Sri Lanka (TFR 2.2; MMR much lower) and the Maldives, where female literacy exceeds 90 percent and mortality rates are significantly lower (Population Reference Bureau, 2022). This demonstrates that while increased literacy improves reproductive health outcomes, gaps remain that need to be addressed through broader health interventions alongside education.

Similarly, infant and under-five mortality rates in Nepal (IMR 25, under-5 mortality 29 per 1,000 live births) are higher than those in countries with higher female literacy, such as Sri Lanka and the Maldives, which report IMRs below 10 and under-five mortality rates under 10 per 1,000 (Population Reference Bureau, 2022). In contrast, countries like Pakistan and Afghanistan, with much lower female literacy rates (47% and 28% respectively), experience substantially higher fertility and mortality rates, underscoring the strong inverse relationship between women's education and reproductive health outcomes.

In developed countries such as Japan, Germany, and Sweden, near-universal female literacy (around 99%) aligns with very low fertility rates (TFR between 1.3 and 1.7) and minimal maternal and child mortality, illustrating how advanced education contributes to improved health and longevity (Population Reference Bureau, 2022). Nepal's higher adolescent birth rate (62 per 1,000 girls aged 15–19) compared to developed nations further highlights the role of education in delaying childbirth and reducing health risks.

In a developing country like Nigeria, scholars like Ibhaté et al. (2025) claim that the fertility rate declined from 5.2 children per woman in 2000 AD to 3.4 per woman in 2024 AD, reflecting increased access to family planning services, higher educational attainment among women, and changing economic realities, especially in places like Edo State.

Overall, the evidence underscores that continued investment in female literacy in Nepal is essential to further reduce fertility and mortality rates. Achieving parity with higher-literacy countries could significantly improve maternal and child health outcomes, contributing to sustainable socio-economic development.

Conclusion

This study underscores the transformative power of education in empowering women and advancing public health and demographic outcomes in Nepal. Education helps not only as a fundamental human right but also as a catalyst for broader social change. As women gain access to education, they acquire the knowledge, skills, and confidence needed to make informed decisions about their reproductive health, family well-being, and participation in socio-economic development. The findings affirm that female educational attainment is closely linked with reductions in fertility and mortality, contributing to improved maternal and child health and sustainable population growth.

Furthermore, the expansion of educational opportunities for women is essential for fostering gender equity and reducing entrenched social inequalities. An empowered female population is more likely to challenge patriarchal norms, participate actively in the public

sphere, and contribute meaningfully to national development. While progress has been made, persistent regional and gender disparities in literacy highlight the need for continued investment in inclusive and equitable education systems. Ultimately, empowering women through education is not only a strategic approach to managing population dynamics but also a critical pathway toward building a just, healthy, and sustainable society.

References

- Adhikari, S. U. (2023). The demographic situation of ageing population in Nepal. *Shanti Journal*, 3(1-2), 79-92. <https://doi.org/10.3126/shantij.v3i1-2.60816>
- Central Bureau of Statistics. (2021). *National Population and Housing Census 2021*: Nepal: Government of Nepal.
- Dhakal, A., & Rana, A. (2023). *The empowerment of nepalese women through employment* Centria University of Applied Sciences]Global.
- Ibhate, G. O., Opoggen, E., & Bondoi, M. B. (2025). Effects of shifting family structures and declining fertility rates on population growth and composition in uromi, edo state nigeria. 2(1). <https://doi.org/10.5281/zenodo.14910700>
- Jaysawal, N., & Saha, S. (2023). Role of education in women empowerment. *International journal of applied research* 9(4), 8_13. <https://doi.org/10.22271/allresearch.2023.v9.i4a.10710>
- Jungho, K. (2023). Female education and its impact on fertility. 2. <https://doi.org/10.15185/izawol.228.v2>
- Kala, S., & Govindaraju, N. K. (2024). Women empowerment through education. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, 12(4). <https://ijcrt.org/papers/IJCRT2404008.pdf>
- Ministry of Health and Population. (2023). *Nepal demographic and health survey 2022*. Ministry of Health and Population. <https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR379/FR379.pdf>
- Nasima, A., & Shalini, P. (2019). Empowering women through education. *International journal of research in engineering, IT and social sciences*, 9. https://www.indusedu.org/pdfs/IJREISS/IJREISS_2787_57732.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Nepal Ministry of Health and Population. (2023). *Nepal Demographic and Health Survey 2022*. Ministry of Health and Population. https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR379/FR379.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Pandey, A. R., Adhikari, B., Sangroula, R. K., Sapkota, P. M., Regmi, S., Sharma, S., Dulal, B., Lamichhane, B., KC, S. P., Dhakal, P., & Baral, S. C. (2025). Continuum of care

- for maternal and newborn health services in Nepal: An analysis from demographic and health survey 2022. 20(3). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0319033>
- Population Reference Bureau. (2022). *World Population Data Sheet*. <https://www.prb.org/resources/2022-world-population-data-sheet/>
- Snopkowski, K., Towner, M. C., Shenk, M. K., & Colleran, H. (2016). Pathways from education to fertility decline: a multi-site comparative study.
- Sundaram, M. S., Sekar, M., & Subburaj, A. (2014). Women empowerment: Role of education. 2(12). <https://doi.org/https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:ijmss&volume=2&issue=12&article=008&type=pdf>
- Ullah, S., Gul, A., Shah, S. M., Uzair, M., Khan, K., Ismail, M., & Amjad, M. J. (2025). Impact of Female Education on the Economic Growth: A Case Study of Pakistan. *Journal of Asian Development Studies*, 14(1). <https://doi.org/10.62345/jads.2025.14.1.16>
- Varghese, T. (2011). Women empowerment in oman: A study based on women empowerment index. *Far east journal of psychology and business*, 2(2). https://www.researchgate.net/publication/50829269_Women_Empowerment_in_Oman_A_study_based_on_Women_Empowerment_Index
- Zang, E., Sariego, C., & Krishnan, A. (2022). The interplay of race/ethnicity and education in fertility patterns. 76(3). <https://doi.org/10.1080/00324728.2022.2130965>

Impact of ICT Integration on Students' Geometry Performance across Cognitive Domains

Shree Prasad Ghimire

Mahendra Ratna Campus, TU

Correspondence Email: shreeprasad.ghimire@mrctu.edu.np

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0002-9697-2949>

Abstract

This study investigates the effects of Information and Communication Technology (ICT) integration on students' geometry performance across different cognitive levels. Using a pretest-posttest design, 157 students' geometry scores were analyzed across four cognitive domains: knowledge, understanding, application, and higher-order thinking abilities. Analysis of Variance (ANOVA) was employed to determine significant differences between groups before and after ICT integration. Results revealed statistically significant improvements in overall geometry scores after ICT implementation ($p < .001$). Specifically, knowledge-level tasks showed the most dramatic improvement ($p < .001$), followed by higher-order thinking abilities ($p = .007$). Understanding-level performance showed statistically significant but smaller improvements ($p = .011$), while application-level tasks showed no statistically significant change ($p = .332$). These findings suggest that ICT integration has differential effects across cognitive domains, with particular benefits for foundational knowledge acquisition and higher-order thinking skills. Implications for educational practice and future research are discussed, highlighting the importance of targeted ICT implementation strategies aligned with specific cognitive learning objectives.

Keyword: Cognitive domain, geometry, information communication technology

Introduction

Geometry education presents unique challenges for both educators and students. The abstract nature of geometric concepts, spatial reasoning requirements, and the need to connect visual representations with formal mathematical principles make geometry a particularly challenging subject for many students (Clements & Battista, 1992). In recent decades, Information and Communication Technology (ICT) has emerged as a potential solution to enhance mathematics education broadly, and geometry instruction specifically

(Gómez-Chacón et al., 2016). In the case of availability of ICT tools and internet facilities with teachers Ghimire, S. P., & Paudel, K. C. (2025) found that sixty percent of the teachers have an internet connection in their home in at least one of their devices.

The integration of ICT tools in geometry education offers numerous potential methods, including interactive visualizations, dynamic manipulations, and immediate feedback. Digital tools can transform static geometric figures into dynamic objects that students can manipulate, allowing them to explore geometric properties and relationships in ways impossible with traditional paper-and-pencil methods (Hohenwarter & Jones, 2007). This capability aligns well with constructivist learning theories, which emphasize the importance of active student engagement in building mathematical understanding (Duffy & Cunningham, 1996). Despite the theoretical promise of ICT integration, empirical evidence regarding its effectiveness remains mixed and often fails to differentiate impacts across cognitive domains (Drijvers et al., 2016). While some studies report significant positive effects (Zengin et al., 2012), others find minimal or contextually dependent impacts (Li & Ma, 2010). This inconsistency highlights the need for more nuanced research examining how ICT influences different aspects of geometric thinking and learning.

Process of Geometry Learning in Cognitive Levels

Bloom's revised taxonomy (Anderson et al., 2001) provides a useful framework for analyzing mathematics learning across cognitive levels. In the context of geometry education, these levels can be categorized as: Recalling geometric definitions, properties, theorems, and formulas falls under knowledge level, whereas comprehending the geometric concepts and relationships, interpretation of geometric diagram and explaining the concepts occurs in understanding level. Similarly, the application level in geometry is the use of geometric knowledge to solve routine problems in the similar context. Similarly, in the higher ability level students have to analyze the complex geometric situations, evaluating different approaches, and creating solutions to the problems. Research suggests these cognitive domains may be differentially affected by instructional interventions (Watson & De Geest, 2005). However, few studies have systematically examined how ICT integration specifically impacts performance across these different cognitive levels in geometry education.

Objectives of the Study

The present study aims to address this gap by investigating the following objectives:

- To determine the overall impact of ICT integration on students' geometry performance
- To analyze the differential effects of ICT integration across four cognitive domains: knowledge, understanding, application, and higher ability.

Limitations

Due to different constraints of the research, this study was concentrated in the usual classroom instruction with ICT integration. It is one of the quasi-experimental research designs. As this was a study on social sciences research, this research was conducted at the 95% confidence level. All the confounding variables, such as teachers' effects, prior technology experience, or specific ICT tools used, were minimized completely. This study was conducted over the duration of 45 periods, including different tests and covering all the geometry lessons prescribed by the curriculum. The long-term effects of the use of ICT were not controlled.

Review of Related Literature

The researcher reviewed the different literature based on the research findings on the impact of ICT use in learning geometry. The potential of ICT to transform mathematics education has been widely recognized. Drijvers et al. (2010) identified three primary functions of technology in mathematics learning: (1) performing routine procedures, (2) developing conceptual understanding, and (3) solving authentic problems. Each function may influence different cognitive aspects of mathematical proficiency (Kilpatrick et al., 2001). Meta-analyses by Li and Ma (2010) and Cheung and Slavin (2013) found moderate positive effect of technology integration on mathematics achievement, with effect sizes ranging from 0.28 to 0.45. However, these studies also revealed significant variability in outcomes based on implementation factors, student characteristics, and content domains. Geometry presents unique opportunities for technology integration due to its visual nature. Dynamic geometry environments (DGEs) such as GeoGebra, Cabri Geometry, and Geometer's Sketchpad allow students to create, manipulate, and transform geometric figures while observing invariant properties (Hollebrands, 2007). These environments can bridge the gap between empirical exploration and formal deduction, which is a central challenge in geometry education (Marrades & Gutiérrez, 2000). Research by Arzarello et al. (2002) and Laborde (2001) demonstrated how DGEs can support the transition from perceptual to theoretical understanding in geometry. By allowing students to test conjectures through dynamic manipulations, these tools create opportunities for developing both intuitive understanding and formal reasoning.

Research examining the cognitive impacts of technology integration has produced varied results. Chan and Leung (2014) conducted a meta-analysis focusing specifically on dynamic geometry software and found stronger effects for conceptual understanding ($d = 0.65$) than for procedural skills ($d = 0.48$). Similarly, Bray and Tangney (2017) reported that technology-based interventions showed larger effects for higher-order thinking than for basic computational skills. However, other studies have found more complex relationships. Kieran and Drijvers (2006) observed that technology use sometimes enhanced conceptual understanding but could also potentially diminish basic skills if not carefully implemented.

Olive and Makar (2010) argued that technology's impact depends on how it transforms the mathematical activity and whether it creates opportunities for meaningful mathematical thinking across cognitive levels.

While existing research provides valuable insights into the possible benefits of the use of ICT in mathematics education, several limitations exist in the current literature: Few studies systematically examine the differential impacts of ICT across specific cognitive domains within a single mathematical content area. Many studies focus on either basic skills or problem-solving, without considering the cognitive levels. There were sufficient researches on the effect of ICT in mathematics learning and teaching but limited research exists on how ICT integration might differentially affect various cognitive aspects of geometry learning specifically, the present study addresses these gaps by examining how ICT integration influences geometry performance across four distinct cognitive domains, providing a deep understanding of concept where and how technology can most effectively support geometry learning.

Methods and Materials

This section deals with the details of methods and procedures for the analysis of numerical data collected from the pretest and posttest of the students of grade IX in four purposively selected schools of Kathmandu district. This chapter also contains the research design, research tools, sampling procedures, and analysis procedures.

This study employed a quasi-experimental pretest-posttest design to investigate the effects of ICT integration on students' geometry performance across different cognitive levels. The research was conducted in a natural classroom setting, with measurements taken before and after the implementation of ICT-enhanced geometry instruction. In this study, there were 157 students ($N = 157$) enrolled in the mathematics classes of selected four schools of Kathmandu district. Researcher has conducted the experiment in geometry lessons of compulsory mathematics as prescribed by the existing curriculum of grade IX of Nepal (MoE, 2015) of Nepal. The recommended lessons in geometry were preliminary concept of geometry, triangle and its properties, parallelogram and its properties, similarity, and the relations between the areas of plane figures were included in the geometry part of compulsory mathematics course. Out of selected four schools of Kathmandu district, taken as sample of the study including two community and two institutional schools. Further, these schools were divided in two schools (one community, one institutional) were selected for experiment where as other two schools were selected for control group. All the students of grade IX of respective schools were selected for sample by census method. Participants drawn from different schools of grade IX is presented in the descriptive statistics table to ensure adequate sample size and representation.

Table 1.
Descriptive Statistics of the Sampled School Type

Schools Types	No. of Students
Public Schools	53
Institutional Schools	104
Experiment Group	71
Control Group	86

Tools for Data Collection

For the collection of necessary data, different research tools were applied in systematic order. The construction of tools and its validation procedures are mentioned as:

Geometry Achievement Test (GAT)

A comprehensive geometry achievement test containing 40 items in each of the pretest and posttest were included in the GAT. The test items were parallel with correlation coefficient 0.97 (similar difficulty levels and same content areas) were constructed in the achievement test. The test items were validated with expert judgement and item analysis. The items with item difficulty level (P-value) 30% to 70% and item discrimination index (D-value) 0.30 to 0.70 were selected for the final test by using formula $P = \frac{U_R + L_R}{U_n + L_n} \times 100\%$ (Singh, 2006, p.47-55) and $D = \frac{U_R - L_R}{U_n \text{ or } L_n}$ (Ebel, 1979). The GAT was developed to measure student performance across different cognitive domains. The assessment included four sections specifically designed to evaluate: the items testing recall of geometric definitions properties and formulas (Knowledge level), items requiring interpretation of geometrical relationship and concepts (Understanding level), items involving the use of geometric principles to solve the similar problems (Application level), and the items requiring analysis, evaluation and creation new relations in geometric concept (higher ability level). The achievement test was administered to both groups: Experiment and control. A pretest (before using ICT integration) and a posttest (after using ICT integration). The Content validity was established through expert review, and reliability was assessed using Cronbach's alpha reliability coefficient with value 0.768.

Process of Intervention

To identify the effectiveness of students' performance in geometry, the intervention consisted of geometry instruction enhanced with appropriate ICT tools. The ICT integration included. Dynamic geometry software, such as GeoGebra, allows for interactive exploration of geometric concepts. Further, the digital visualization tools such as: animated geometric figures were used to enhance spatial understanding of students. Similarly, online assessment platforms such as GeoGebra classroom and Google Classroom were used for immediate

feedback. The collaborative digital environments were used for supporting students to enhance their geometrical concept. The intervention was implemented for 45 periods including pre-test and posttest. This was the sufficient time period to cover the geometric content of grade IX as prescribed by curriculum of secondary level.

Methods and Materials

For the collection of data, researcher has prepared an achievement test items based on the four levels of cognitive domain as recommended by curriculum of secondary level of Nepal. The test items were validated with the expert judgements consulting 15 experts including university professors, school teachers, and curriculum designers. The suggestion and feedback provided by the experts were incorporated and finalize the test item. Further, to determine the items consistency of test item, item analysis has done with pilot test in one of the community school, which is not in sample. The items were finalized with the basis of items analysis indices. The final achievement test was used for pretest and posttest.

The scores of students obtained in the test pretest and posttest (i.e before using ICT and after using ICT) were analyzed . The Scores were calculated for overall performance and for each cognitive domain (knowledge, understanding, application, and higher ability level). The One-way Analysis of Variance (ANOVA) was employed to examine differences between groups. The researcher analyzes the overall geometry scores obtained in pretest and posttest Further, the data were analyzed based on the students' scores obtained by the students in four levels of cognitive domain such as knowledge, understanding, application and higher ability. The inferential statistics was used to determine the effect of ICT at 0.05 level of significance.

Results and Discussion

The following table represent the descriptive statistics of pretest scores. In the analysis of pretest data shows the initial status of students before interventions.

Table 2.
Descriptive Statistics of the Pretest scores in different cognitive levels

Level of cognitive domains	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Score in Knowledge for Pretest	157	2	10	5.86	2.272
Score in Understanding for Pretest	157	1	10	5.03	2.066
Score in Application for Pretest	157	1	10	4.80	1.930
Score in Higher Ability for Pretest	157	0	9	4.36	2.044

From the above descriptive statistics table the highest performance of students were found in knowledge as (Mean = 5.86, SD.= 2.72) whereas the lowest mean score was found in higher ability (Mean 4.36 , SD = 2. 044). The inferential statistics based on the ANOVA were presented in the following table.

The following table represent the analysis of data based on overall scores and scores in different levels of cognitive levels. The following table 3 presents the complete analysis of variance (ANOVA) results for geometry scores across different cognitive levels before using ICT (Pretest) and after using ICT (Posttest).

Table 3.

Analysis of Variance (ANOVA) of Geometry Scores Based on Cognitive Levels Before Using ICT (Pretest) and After Using ICT (Posttest)

Variable	Source	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Scores in Pretest	Between Groups	209.038	1	209.038	6.565	.011*
	Within Groups	4935.650	155	31.843		
	Total	5144.688	156			
Scores in Posttest	Between Groups	503.413	1	503.413	15.179	.000*
	Within Groups	5140.651	155	33.165		
	Total	5644.064	156			

Note. Analyzed by Using SPSS 27 With 0.05 level of significance,

* represent the significant in 0.-5 level of significance.

From the Table 3, the overall geometry scores revealed the test of significance between the pretest and posttest performance of students before and after the use of ICT.

Better would be to describe the features (means) before going for ANOVA test or F-test.

Pretest Scores. The ANOVA results showed a significant difference between groups in pretest scores ($F = 6.565$, $df = 1$, $p = .011$). The between-groups sum of squares was 209.038, with a mean square of 209.038, while the within-groups sum of squares was 4935.650 ($df = 155$), with a mean square of 31.843. whereas the analysis of

Posttest Scores. Students in geometry between-groups difference increased substantially ($F = 15.179$, $df = 1$, $p < .001$). The between-groups sum of squares was 503.413, with a mean square of 503.413, compared to within-groups sum of squares of 5140.651 ($df = 155$) and a mean square of 33.165. The increase in the F-value from pretest (6.565) to posttest (15.179) indicates a more pronounced difference between groups after

ICT integration. This finding suggests that ICT-enhanced instruction had a substantial positive impact on overall geometry performance, aligning with previous research by Zengin et al. (2012) who found significant improvements in mathematics achievement following technology integration

Table 4.

Analysis of Variance (ANOVA) Based on Pretest and Posttest Scores Under Knowledge Level

Cognitive Level	Source	Sum of Scores	df	Mean Square	F	Sig.
Score in Knowledge for Pretest	Between Groups	0.401	1	0.401	0.077	.781
	Within Groups	804.516	155	5.190		
	Total	804.917	156			
Score in Knowledge for Posttest	Between Groups	86.003	1	86.003	29.578	.000*
	Within Groups	450.685	155	2.908		
	Total	536.688	156			

Note. Analyzed by using SPSS 27 with 0.05 level of significance

From the above table, the analysis of students performance before and after the use of ICT is observed in the knowledge of students in Geometry.

Analysis of Pretest Knowledge Scores

There is no significant difference was observed between groups in knowledge-level performance before ICT integration ($F = 0.077$, $df = 1$, $p = .781$). The between-groups sum of squares was merely 0.401, with a mean square of 0.401, while the within-groups sum of squares was 804.516 ($df = 155$), with a mean square of 5.190.

Analysis of Posttest Knowledge Scores

From the analysis of above table ICT integration, a highly significant difference emerged between groups ($F = 29.578$, $df = 1$, $p < .001$). The between-groups sum of squares increased dramatically to 86.003, with a mean square of 86.003, compared to the within-groups sum of squares of 450.685 ($df = 155$) and a mean square of 2.908. This finding represents the most substantial improvement among all cognitive domains, with the F-value increasing from a non-significant 0.077 to a highly significant 29.578. This

dramatic improvement suggests that ICT tools are particularly effective for enhancing basic knowledge acquisition in geometry. This may be attributed to the ability of digital tools to provide clear visualizations of geometric concepts, interactive demonstrations of properties, and immediate feedback on basic knowledge-level tasks, as suggested by Hohenwarter and Jones (2007).

Table 5.

Analysis of Variance (ANOVA) Based on Pretest and Posttest Scores Under Understanding Level

Cognitive Level	Source	Sum of Scores	df	Mean Square	F	Sig.
Score in Understanding for Pretest	Between Groups	63.791	1	63.791	16.422	.000*
	Within Groups	602.107	155	3.885		
	Total	665.898	156			
Score in Understanding for Posttest	Between Groups	23.774	1	23.774	6.546	.011*
	Within Groups	562.926	155	3.632		
	Total	586.701	156			

Note. Analyzed by using SPSS 27, * represents significance in the 0.05 level of significance

Pretest for Understanding Scores

From the analysis in Table 3, the significant differences existed between groups in understanding-level performance before ICT integration ($F = 16.422$, $df = 1$, $p < .001$). The scores between-groups sum of squares was 63.791, with a mean square of 63.791, while the within-groups sum of squares was 602.107 ($df = 155$), with a mean square of 3.885. Similarly, in the analysis of posttest scores the following Table gives the descriptive statistics of the posttest scores in cognitive levels.

Table 6.

Descriptive Statistics of the Posttest Scores in Different Cognitive Levels

Levels of Cognitive domain	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Scores in Knowledge level	157	3	10	7.04	1.855
Scores in Understanding Level	157	1	10	6.12	1.939
Scores in Application level	157	0	10	6.24	2.274
Score in Higher Ability	157	0	10	5.38	2.249

Posttest Understanding Scores

From the above descriptive statistics table, the mean scores of the students in each of the cognitive domain were increases in the comparison of pretest. The highest mean scores were found in knowledge level (Mean 7.04 and SD 1.855) and the lowest mean scores were found in higher ability with (Mean 5.38 and SD 2.249). This shows that the interventions have more effective to change in knowledge and application level whereas intervention has low effect in higher ability level. Further, analysis is found in the following ANOVA table

After ICT integration, the difference between groups remained significant but decreased in magnitude ($F = 6.546$, $df = 1$, $p = .011$). The between-groups sum of squares decreased to 23.774, with a mean square of 23.774, compared to a within-groups sum of squares of 562.926 ($df = 155$) and a mean square of 3.632. The decrease in F-value from 16.422 to 6.546, while still maintaining statistical significance, presents an interesting pattern. This might suggest that while ICT integration continues to support understanding-level performance, its relative advantage compared to traditional methods may be less pronounced in this domain than in others. This aligns with research by Laborde (2001), who noted that conceptual understanding in geometry requires a complex integration of visual and theoretical thinking that may benefit from, but is not solely dependent on, technological support.

Table 7.

Analysis of Variance (ANOVA) Based on Pretest and Posttest Scores Under Application Level

Cognitive Level	Source	Sum of Scores	df	Mean Square	F	Sig.
Score in Application for Pretest	Between Groups	9.264	1	9.264	2.512	.115
	Within Groups	571.615	155	3.688		
	Total	580.879	156			
Score in Application for Posttest	Between Groups	4.908	1	4.908	0.949	.332
	Within Groups	801.895	155	5.174		
	Total	806.803	156			

Note. Analyzed by using SPSS 27 with 0.05 level of significance

Pretest Application Scores

In the analysis of above Table, there is no significant difference was observed between groups in application-level performance before ICT integration ($F = 2.512$, $df = 1$, $p = .115$). The between-groups sum of squares was 9.264, with a mean square of 9.264, while the within-groups sum of squares was 571.615 ($df = 155$), with a mean square of 3.688.

Posttest Application Scores

From the above table, following ICT integration, the difference between groups remained non-significant ($F = 0.949$, $df = 1$, $p = .332$). The between-groups sum of squares decreased to 4.908, with a mean square of 4.908, compared to within-groups sum of squares of 801.895 ($df = 155$) and a mean square of 5.174. The decrease in F-value from 2.512 to 0.949, both non-significant, suggests that ICT integration did not substantially impact students' ability to apply geometric knowledge to routine problems. This finding contrasts with the significant improvements observed in other domains and warrants further investigation. One possible explanation is that application-level tasks may require a combination of procedural fluency and conceptual understanding that develops over longer periods of practice and may not be as immediately responsive to technological intervention, as suggested by Kieran and Drijvers (2006).

Table 8.

Analysis of Variance (ANOVA) Based on Pretest and Posttest Scores Under Higher Ability Level

Cognitive Level	Source	Sum of Scores	df	Mean Square	F	Sig.
Score in Higher Ability for Pretest	Between Groups	16.491	1	16.491	4.022	.047
	Within Groups	635.535	155	4.100		
	Total	652.025	156			
Score in Higher Ability for Posttest	Between Groups	36.868	1	36.868	7.597	.007
	Within Groups	752.202	155	4.853		
	Total	789.070	156			

Note. Analyzed by using SPSS 27 with 0.05 level of significance

Pretest Higher Ability Scores

Marginal significant differences existed between groups in higher-order thinking performance before ICT integration ($F = 4.022$, $df = 1$, $p = .047$). The between-groups sum of squares was 16.491, with a mean square of 16.491, while within-groups sum of squares was 635.535 ($df = 155$), with a mean square of 4.100.

Posttest Higher Ability Scores

After ICT integration, the difference between groups became more pronounced ($F = 7.597$, $df = 1$, $p = .007$). The between-groups sum of squares increased to 36.868, with a mean square of 36.868, compared to within-groups sum of squares of 752.202 ($df = 155$) and a mean square of 4.853. The increase in F-value from 4.022 to 7.597, with p-value improving from .047 to .007, indicates that ICT integration had a substantial positive impact on higher-order geometric thinking abilities. This finding is particularly noteworthy as it suggests that technological tools can enhance not only basic knowledge acquisition but also complex cognitive processes such as analysis, evaluation, and creation. This aligns with research by Bray and Tangney (2017), who found that technology-based interventions showed stronger effects for higher-order thinking than for basic skills.

Comparative Analysis across Cognitive Domains

The obtained scores were analyzed on the basis of four levels of cognitive domain. Since, the F-value is increasing significantly from 0.077 to highly significant with F-value 29.578 in knowledge level. Similarly, the F-value is increasing from 4.022 ($p = 0.047$) to 7.597 ($p = 0.007$) which is also the significant change. The performance in understanding level performance is significantly difference between group but it is decreasing from 16.422 to 6.546). In same manner, there is no significant difference in application level as F-2.512 to a less significant 0,949. In the analysis of the result obtained from F-test it was found that there was U shape change (i.e significant change in Knowledge and higher ability but less change in understanding and application level) was found. These findings suggest a U-shaped relationship (significantly increase in both ends knowledge and higher ability and not increase in understanding and application levels). The benefits of ICT integration, with the greatest impacts observed at both the lower end (knowledge) and higher ability) of the cognitive domain. This pattern may reflect the dual capabilities of digital tools to both existing clear representations of basic concepts and facilitate complex exploration and problem-solving, while potentially having less distinct advantages for intermediate cognitive activities.

Implication of the Study

This study investigated the impact of ICT integration on students' geometry performance across different cognitive domains. The findings have different implication in the teaching and learning geometry. ICT integration significantly improved overall geometry performance, with the difference between groups becoming more noticeable after implementation. The effects of ICT varied substantially across cognitive domains: knowledge acquisition showed the most dramatic improvement, higher ability showed significant enhancement, understanding-level performance maintained significant differences but with reduced magnitude, application-level performance showed no significant improvement. A U-shaped relationship was observed between cognitive complexity and ICT benefits, with strongest effects at both ends of the cognitive domain. The implication of this study in geometry learning is divided into theoretical, and practical aspects. The theoretical implication of the findings of study can contribute to our understanding of how technology influences mathematical cognition across in different levels of cognitive domain. The U-shaped pattern of benefits suggests that ICT may serve dual cognitive functions: At the knowledge level, technology may function as an enhanced representational tool, making geometric concepts more accessible through visualization and interaction, thus supporting initial concept formation. At higher-order thinking level, technology may function as a cognitive speaker, extending students' capacity to explore complex relationships, test conjectures, and engage in mathematical creativity. This dual functionality aligns with Pea's (1987) distinction between technology as speaker and reorganizer of mental activity, suggesting that different cognitive processes may be differentially enhanced by technological tools.

The findings also have several important implications for educational practice: educators should consider implementing ICT tools with specific cognitive objectives in mind, recognizing that technology may be particularly effective for enhancing knowledge acquisition and higher-order thinking in geometry. While ICT showed strong benefits for certain cognitive domains, the lack of significant improvement in application-level performance suggests that traditional practice and problem-solving experiences remain important components of geometry education. In the teacher training program, there should be emphasis how to use technology effectively to achieve different cognitive objectives by supporting the educators for the enhancement of knowledge and skills on ICT tools for geometric thinking. Assessment practices should be aligned with the cognitive domains where ICT integration shows the greatest benefits, ensuring that educational evaluations capture the full range of impacts.

Conclusion

This study provides important evidence regarding the differential effects of ICT integration across cognitive domains in geometry learning. The findings suggest that technology can serve as both a foundational support for basic knowledge acquisition and a substantial knowledge for higher ability level, while having less pronounced effects on intermediate cognitive processes. These insights can inform more nuanced and targeted approaches to technology integration in mathematics education, ultimately enhancing the effectiveness of geometry instruction across the cognitive levels.

References

- Anderson, L. W., Krathwohl, D. R., Airasian, P. W., Cruikshank, K. A., Mayer, R. E., Pintrich, P. R., Rath, J., & Wittrock, M. C. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. Longman.
- Arzarello, F., Olivero, F., Paola, D., & Robutti, O. (2002). *A cognitive analysis of dragging practices in Cabri environments*. *Zentralblatt für Didaktik der Mathematik*, 34(3), 66-72.
- Bray, A., & Tangney, B. (2017). *Technology usage in mathematics education research – A systematic review of recent trends*. *Computers & Education*, 114, 255-273.
- Chan, K. K., & Leung, S. W. (2014). Dynamic geometry software improves mathematical achievement: Systematic review and meta-analysis. *Journal of Educational Computing Research*, 51(3), 311-325.
- Cheung, A. C., & Slavin, R. E. (2013). The effectiveness of educational technology applications for enhancing mathematics achievement in K-12 classrooms: A meta-analysis. *Educational Research Review*, 9, 88-113.
- Clements, D. H., & Battista, M. T. (1992). Geometry and spatial reasoning. In D. A. Grouws (Ed.), *Handbook of research on mathematics teaching and learning* (pp. 420-464). Macmillan.
- Drijvers, P., Ball, L., Barzel, B., Heid, M. K., Cao, Y., & Maschietto, M. (2016). *Uses of technology in lower secondary mathematics education: A concise topical survey*. Springer.
- Drijvers, P., Doorman, M., Boon, P., Reed, H., & Gravemeijer, K. (2010). The teacher and the tool: Instrumental orchestrations in the technology-rich mathematics classroom. *Educational Studies in Mathematics*, 75(2), 213-234.

- Duffy, T. M., & Cunningham, D. J. (1996). Constructivism: Implications for the design and delivery of instruction. In D. H. Jonassen (Ed.), *Handbook of research for educational communications and technology*. Pp. 170-198. Macmillan.
- Ebel, R. L. (1979). *Essentials of educational measurement* (3rd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Ghimire, S. P., & Paudel, K. C. (2025). Technological Alignment of Teachers in Teaching / Learning on Higher Education: A Case of a Constituent Campus of Tribhuvan University. *Teacher Half-Yearly Journal* 17(1), 217-228. <https://doi.org/10.3126/thj.v17i1.77899>
- Gómez-Chacón, I. M., Romero Albaladejo, I. M., & del Mar García López, M. (2016). Zig-zagging in geometrical reasoning in technological collaborative environments: *A mathematical working space-framed study concerning cognition and affect*. *ZDM*, 48(6), 909-924.
- Hohenwarter, M., & Jones, K. (2007). Ways of linking geometry and algebra: The case of GeoGebra. *Proceedings of the British Society for Research into Learning Mathematics*, 27(3), 126-131.
- Hollebrands, K. F. (2007). The role of a dynamic software program for geometry in the strategies high school mathematics students employ. *Journal for Research in Mathematics Education*, 38(2), 164-192.
- Kieran, C., & Drijvers, P. (2006). The co-emergence of machine techniques, paper-and-pencil techniques, and theoretical reflection: A study of CAS use in secondary school algebra. *International Journal of Computers for Mathematical Learning*, 11(2), 205-263.
- Kilpatrick, J., Swafford, J., & Findell, B. (Eds.). (2001). Adding it up: Helping children learn mathematics. *National Academy Press*.
- Laborde, C. (2001). Integration of technology in the design of geometry tasks with Cabri-Geometry. *International Journal of Computers for Mathematical Learning*, 6(3), 283-317.
- Li, Q., & Ma, X. (2010). A meta-analysis of the effects of computer technology on school students' mathematics learning. *Educational Psychology Review*, 22(3), 215-243.
- Marrades, R., & Gutiérrez, Á. (2000). Proofs produced by secondary school students learning geometry in a dynamic computer environment. *Educational Studies in Mathematics*, 44(1), 87-125.
- MoE (2015). *Curriculum of Secondary Level Education*, Curriculum Development Center (2015) Government of Nepal Ministry of Education and Sports, Curriculum

- Olive, J., & Makar, K. (2010). Mathematical knowledge and practices resulting from access to digital technologies. In C. Hoyles & J.-B. Lagrange (Eds.), *Mathematics education and technology-rethinking the terrain* (pp. 133-177). Springer.
- Pea, R. D. (1987). *Cognitive technologies for mathematics education*. In A. Schoenfeld (Ed.), *Cognitive science and mathematics education* (pp. 89-122). Lawrence Erlbaum.
- Singh, A.K. (2006). *Tests, Measurement and Research Methods in Behavioral Sciences*, Published by Bharati Bhawan, India , 6th Ed .ISBN 13:978-81-7709-743-6
- Watson, A., & De Geest, E. (2005). *Principled teaching for deep progress: Improving mathematical learning beyond methods and materials*. *Educational Studies in Mathematics*, 58(2), 209-234.
- Zengin, Y., Furkan, H., & Kutluca, T. (2012). The effect of dynamic mathematics software GeoGebra on student achievement in teaching of trigonometry. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 31, 183-187.

Flood Vulnerability to the Health of Rural People and Child Education in Bagmati Province of Nepal

Thuma Kumari Paudel

*Mahendra Ratna Campus, TU
Tahachhal, Kathmandu
Email: thumakumari.paudel@mrc.tu.edu.np
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0006-0972-3856>*

Govinda Prasad Adhikari

*Corresponding author
Padmakanya Multiple Campus, TU, Kathmandu, Nepal
Email: govinda.adhakari@pkmc.tu.edu.np
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0005-4141-3447>*

Abstract

The flood of 2021 damaged physical, economic, and social property. The flood mainly impacted people's livelihoods, health, and children's education. The primary impact of floods was on people's health and children's education in rural areas. This study aims to address the gap in health hazards and educational challenges faced by rural people affected by the 2021 floods in Bagmati province, Nepal. Researchers employed a descriptive study along with mixed (qualitative and quantitative) methods. Data was collected through field surveys conducted from June 2024 to August 2024. Semi-structured questionnaires and face-to-face interviews were utilized to gather information. There were 380 samples that were affected by the floods in 2021 were selected using multi-stage sampling. The district was chosen through purposive sampling due to its unique physical, economic, and demographic characteristics. Households of respondents were selected using a simple random sampling method. Nearly 40 percent of respondents experienced physical health problems, while 60 percent faced mental health issues. The primary physical health problems include waterborne diseases, respiratory illnesses, and injuries. About 57 percent faced minor impact, and 42 percent faced moderate impact. The main mental health challenges are trauma, stress, and anxiety. Males were more affected (47.8 percent) than females (34.3 percent) by mental health hazards. More than two-thirds of children faced educational barriers due to the effects of the floods. Reasons for school disruptions include school closures, dropouts, and other factors. The reasons for school dropout were 70 percent school shutdowns, 51 percent changes of parents'

employment, and 47 percent family relocation. Finally, special provisions for classrooms, reading materials, and school supplies are recommended for children in flood-affected areas.

Keywords: Floods, health hazard, child education, social protection, and employment

Introduction

Climate change has led to increase forced migration and displacement due to conflicts over natural resources. Climate change has a direct impact on workers' health, productivity, and earning capacity. Studies show that Nepal has ranked 10th in climate-induced fatalities and fourth as the most climate-change-vulnerable country (Global Risk Index 2021), and has experienced many natural disasters. Climate change also triggers internal displacement and forces mass migration (Bhattarai & Magar, 2023).

It was argued that increased temperatures have the potential to affect food production, and frequent droughts and floods also affect food production. Sometimes droughts and floods force people to move from their place of origin. Sherpa & Bastakoti (2021) argue that erratic rainfall patterns decrease the availability of surface water, which impacts agricultural revenue, and that forces people to migrate from their place of origin.

Climate change impacts agriculture through drought and variability in rainfall. It hampers crop production, and decreases in crop production impact the rural livelihoods. The destruction of harvests influences rural people to choose alternative livelihoods. Singelmann (2019) argues that a variety of coping mechanisms should be developed to reduce food insecurity before migrating people from crop production. Some mechanisms are reducing food consumption, adjusting finances, and selling assets or land.

Shah et al. (2024) show the vulnerability of the devastating 2022 flood in Pakistan. It impacts access to local health facilities. The health centers became non-functional in the emergency response. Women, children, and older persons are particularly affected. Children are more affected by the right to education.

Nepal experienced significant floods and landslides on 15 June 2021, causing significant disruptions to physical infrastructure, social, and productive sectors. The floods mainly affected Helambu rural municipality and Melamchi municipality in Sindhupalchok, Nepal. Parajuli et al. (2023) show that economic loss per household was USD 52113, with damage to non-economic assets like aesthetics, cultural assets, and biodiversity. Nearly 85 percent of respondents experienced mental trauma and anxiety, and 40 percent lack access to basic health services. Nearly 70 percent of children experienced school disruptions, and

20 percent of people migrated to re-establish livelihoods. An assessment of the National Disaster Risk Reduction and Management Authority (2024) shows that nearly 142 schools and 41 health facilities were damaged by the flood and landslide of 2024 in Bagmati province of Nepal.

The emergency health service system in Nepal is very weak. Although the National Health Policy (2019) and the National Mental Health Strategy and Action Plan (2020) have provided for a cooperation and coordination committee to mitigate the adverse effects of climate change on health. They have provided mental health prevention, treatment, and rehabilitation programs for vulnerable people. Pandit (2025) outlined that people suffered from trauma after the Melamchi flood; their families suffered from mental health problems due to human loss from the floods, but they have not received effective treatment on time.

People faced several mental health problems after the loss of property, productive land, and a family member. Asim et al. (2022) outlined that a vast majority (over 90 percent) of respondents have subclinical psychiatric symptoms one year after the flood in Kerala. The psychological impact of the flood is associated with adults who were victims of the 2018 flood in Kerala. The flooding negatively impacts mental health in Kerala. There is a higher prevalence of psychological morbidity, particularly anxiety and depression. Females experience more psychological distress than males, with the primary issues being anxiety, depression, and PTSD.

Many studies on floods show that child education effect in the long run. An impact study of floods on educational outcomes in China shows that flooding had long-term effects on human capital. The flood had long-term impacts on early childhood education. It impacts early exposure and an average decrease of 0.786 years in educational attainment and a 5-percentage point decline in high school enrollment, particularly in rural and low flood risk areas (Huang & Dong, 2025). Another study shows that it impacts the children's learning outcomes and quality of education. There is a relationship between school infrastructure and the quality of education. The disaster damaged the school infrastructure, particularly the classroom, the toilet, and the drinking water. The availability of good sanitation, drinking water, and playgrounds affects the child's school enrollment and continuation of education (Mudavanhu, 2014).

The flood not only impacts the school attainment of children but also impacts the educational outcome of the students. There is a direct relationship between floods and the educational performance of students (Chaudhari & Timsina, 2017). Flood directly impacts the educational performance due to fear of upcoming disastrous events like the collapse of the school infrastructure and their residence. The fear disturbs access to education and reduces the quality of education.

Helambu Rural Municipality lies at the mountainside of Sindhupalchok District, Bagmati province, Nepal. It was heavily impacted by the floods in June 2021. Nearly 300 people were affected by flooding (Thapa & Prasai, 2022). There are 17,497 people in the Helambu Municipality, and they are mainly engaged in agriculture, animal husbandry, local business, foreign employment, and tourism. There is moderate literacy, early marriage, high childbirth rates, and limited access to maternal and child healthcare services. The majority of the population is engaged in agriculture. Helambu is highly susceptible to the effects of climate change, such as floods, landslides, and droughts.

The flood of 2021 has caused significant damage to infrastructure, livelihoods, and homes in Helambu. Nepal is particularly vulnerable to the effects of climate change due to its varied topography and impacts multiple sectors, including agriculture, water resources, health, and infrastructure (ICIMOD, 2011). Due to the 2021 flood, people of Helambu lost their cultivated land, cattle, and households, and faced food scarcity and economic pressure. There is a lack of study on how local people faced several mental health problems after the loss of property, productive land, and a family member. There is a need for a study on child education in flood-impacted localities where disasters have damaged school infrastructure, and the impact of child education on school enrollment and the continuation of education.

This article aims to assess the impact of the 2021 flood on the health and education of people in Helambu Rural Municipality. To fill this gap, it further explores the socio-economic implications of floods on people's movement, livelihood patterns, and access to essential services. Due to time and resource limitations, this study focuses on Helambu Rural Municipality wards 2 and 6 in Sindhupalchowk, Bagmati Province, Nepal, where thousands of people have faced numerous challenges following the 2021 flood.

Methods and Materials

Study Design

This research used a descriptive study and mixed (qualitative and quantitative) method. It employed primary data from field surveys from June 2024 to August 2024. The mixed methods in this study starts with a quantitative study to establish a pattern and relationship, and a qualitative study to delve into the deeper meaning of the context. This approach combines the strengths of both quantitative and qualitative data for nuance exploration. We used a standard cross-sectional research design. Simple random sampling was used to select households from flood-impacted families.

Study Population

The study area of this study was Helambu Rural Municipality, which is situated in the Himalayan region of Sindhupalchok District, Bagmati Province, Nepal. According to

the National Population and Housing Census (2021), there are about 17497 people who are mainly engaged in agriculture, animal husbandry, local business, foreign employment, and tourism. This study mainly focused on 2 Wards (2 and 6) due to the high impact of the 2021 flood. There is a mixed socio-demographic status and low literacy among people.

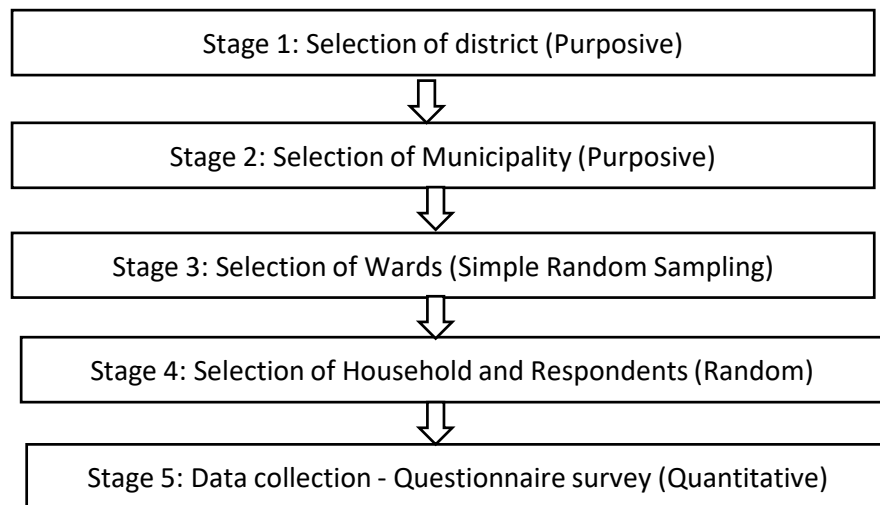
Sample Size

The sample size is calculated using a single population percentage formula and following a presumption. There are 17497 people across 7 wards in Helambu Rural Municipality. The researcher randomly selected two wards (wards 2 & 6) for the study due to being highly impacted by floods in 2021. The two wards comprise 1,374 households. The sample size was determined by considering the population size, confidence level, margin of error, and expected variability. Typically, a 95% confidence level and a 5% margin of error are used. Ultimately, the sample for this research includes 380 households, with ward number 2 containing 56% (215) of respondents and ward 6 containing 44% (165) of respondents for the study.

Sampling and Data Collection Procedure

This study has used semi-structured questionnaires with closed and open-ended questions. Surveys were conducted with a representative sample of households using enumerators. Surveys have been conducted face-to-face to ensure high response rates and clarify any doubts respondents might have. Questions have covered demographic information (age, gender, education, occupation), economic impacts (income loss, asset damage), health impacts (physical and mental health issues), and social impacts (displacement, changes in social ties). To collect mental health data, a specific guideline was constructed before the field visit, and respondents were disaggregated as self-reporting to declare mental health problems.

Secondary Data was gathered from Government records, census data, disaster management reports, and health records. This included reviewing reports from local government agencies, NGOs, health institutions, historical flood data, demographic profiles, economic statistics, and health records

Figure 1:*Sampling Procedure of the Study*

Stage 1: The district for this study was chosen using purposive sampling because Sindhupalchowk is a mountain district that was highly impacted by the flood of 2021. The locality of this district is unique than other districts due to the physical, economic, and demographic character of the district.

Stage 2: There are 12 local levels (3 municipalities and 9 rural municipalities) in the Sindhupalchok district. A purposive sampling method is used to select the rural municipality because Helambhu is more backward in terms of roads, health, and education, and it was more affected by the floods in 2021.

Stage 3: Out of 7 wards in the rural municipality researcher has selected two wards (2 and 6) using a random sampling method. About 30 percent people lived in two wards.

Stage 4: A Survey was conducted with a representative sample of households using enumerators. The selection of the household used a simple random sampling method

Stage 5: This study has used semi-structured questionnaires with closed and open-ended questions. Surveys have been conducted face-to-face to ensure high response rates and clarify any doubts respondents might have.

Statistical Analysis

After the field survey data was coded, edited, and tabulation. Collected data was entered in SPSS software, and analyzed in descriptive as well as analytical ways. Data was analyzed by using Chi-square tests.

Ethical Consideration

During the data collection for this research, verbal consent was obtained from the respondents by introducing the objective of the survey. All respondents were informed about the voluntary nature of participation. Participants were informed of the study's purpose, procedures, risks, benefits, and rights. Respondents were assured that the information they shared during the interview would be kept confidential and anonymous. This research followed all ethical guidelines during the completion of the study, and finally, verbal consent and assent were obtained from all participants.

Results and Discussion

Socio-Demography

Sindhupalchowk district is spread from the hills to the mountains in the Bagmati province, Nepal. There are 2 municipalities, and 9 Rural Municipalities with 103 wards within 12 local bodies. According to the national census 2021, the district has 262624 population, where 49.2 percent are males and 50.8 percent females. This district has a negative population growth rate (-0.88 percent) with an average family size of 3.6 persons and a 96.8 percent sex ratio. Total literacy of the district was 68 percent, where 75.3 percent of males and 61.1 percent of females were literate. The district has 602 schools and 128 health institutions, including one district hospital. It is a multi-lingual and multi-ethnic district where 58.8 percent are Hindu, 38.1 percent Buddhist and 1.8 percent Christian, and 1.2 percent other religions (NSO, 2023).

The researcher has interviewed 380 respondents using random selection in Helambu Rural Municipality from two wards (wards 2 & 6). There was 17,497 population of two wards, who were highly impacted by floods in 2021. The majority of respondents were males. The reason for male domination among the respondents is that the head of the household, or females, are unwilling to disclose their flood vulnerability situation. The community was a multilingual, multi ethnic society. There were 43.7 percent of Janajati, 25 percent of Brahmins, 22 percent of Chhetri, and Dalit and other minority groups. Hinduism appears to be the majority (64 percent) religion in the study area. Nearly 65 percent of respondents were literate, and 35 percent were illiterate in the study area. Primary Education was prevalent in the study area, with about 36 percent having completed their primary education. Agriculture is a leading source of income in the study area. Nearly 80 percent of households were engaged in the agricultural sector. There were 96 percent of households that used basic/ordinary toilets, 3 percent used modern flush toilets, and 2 percent of households had not used any toilet. All people have access to drinking water, and electricity/solar as a source of light. Only 31 percent of households use radio, 19 percent use television, and 97 percent use a mobile phone (Table 1).

Table 1:
Distribution of Respondents by Socio-Economic Status

Description	Number	Percent
Source of Income		
Agriculture	302	79.5
Business	30	7.9
Animal husbandry	5	1.3
Service	14	3.7
Wage labour	15	3.9
Remittance	4	1.1
Others	10	2.6
Total	380	100
Use of the Toilet		
Modern with flush	11	2.9
Ordinary	363	95.5
Non	6	1.6
Total	380	100.0
Sources of Drinking Water		
Piped water	380	100
Total	380	100
Electricity/Solar		
Yes	380	100
Total	380	100
Use Radio		
Yes	117	30.8
No	263	69.2
Total	380	100
Use Mobile		
Yes	367	96.6
No	13	3.4
Total	380	100
Use of Television		
Yes	71	18.7
No	309	81.3
Total	380	100

Source. Field Survey, 2024

Impact of floods on livelihood

Among literacy groups, the majority (58.3 percent) of respondents with primary education experienced a greater impact on their employment status from the flood of 2021. This was followed by those with primary and secondary education (47.4 percent), while

individuals with higher education felt the least impact (33.3 percent) on their employment status from the same flood.

Among different occupation groups, farmers and laborers have the highest impact (47.5 percent) in the employment status that was followed by government employees (46.2 percent), and other occupations 44 percent. It shows that unemployed people have the highest impact from the flood on their employment status (Table 2).

Table 2:

Distribution of Respondents by Impact on Employment Status

Background variable	Yes %	No%	Total
Education			
Primary	47.4	52.6	137 (100)
Lower Secondary	58.3	41.7	24 (100)
Secondary	47.0	53.0	66(100)
Higher Secondary and above	33.3	66.7	21 (100)
Illiterate	43.9	56.1	132 (100)
Occupation			
Farmer	47.5	52.5	295 (100)
Laborer	47.5	52.5	40 (100)
Business owner	21.1	78.9	19 (100)

Source. Field Survey, 2024

Health Hazards in Flood-Impacted Areas

According to WHO, health is a state of complete physical, mental, and social well-being, and mental health is a state of well-being in which an individual realizes his or her abilities, can cope with the normal stresses of life, can work productively, and can make a contribution to his or her community. Mental health issues are increasing due to various factors like social, economic, and environmental changes (APA, 2019). The flood of 2021 increased multiple health hazards in the study area. It impacts people's physical and mental health. Physical health is mainly related to waterborne diseases, respiratory infections, and injuries during evacuation and clean-up. Mental health is like trauma of losing homes, the uncertainty of displacement, and financial strain, increased levels of stress, and anxiety, particularly among children and vulnerable groups.

The study shows that about 38 percent of respondents faced a physical health hazard due to the 2021 flood. They faced mainly three different (minor, moderate, and severe) impacts on their health. Among the physical health hazards, 57 percent faced minor impact, 42 percent faced moderate impact, and 1 percent faced severe impact. Nearly 62 percent of respondents have faced mental health problems due to the 2021 flood in the study area. Among mental health hazards, 61 percent faced anxiety, and 39 percent faced stress from the flood (Table 3). This indicates that anxiety is more prevalent than stress in the study population.

Table 3:
Distribution of Respondents by Flood-Affected Health Problems

Description	Number	Percent
Physical health problem	144	37.9
Mental health problem	236	62.1
Total	380	100.0
Types of Physical Health Problems		
Minor impact	82	56.9
Moderate impact	60	41.7
Severe impact	2	1.4
Total	144	100.0
Types of Mental Health Problems		
Anxiety	145	61.4
Stress	91	38.6
Total	236	100

Source. Field Survey, 2024

The health hazard from floods in 2021 varies based on people's socio-economic status in the study area. Males were more severely affected health-wise (47.8 percent) than females (34.3 percent). According to caste/ethnic group, Janajati people were more severely impacted (51.1 percent) than other groups. Regarding employment status, unemployed individuals were more affected than employed ones, and laborers were more severely impacted (67.6 percent) than other groups (Table 4).

Table 4:
Distribution of Respondents by Health Impact from the Flood of 2021

Background variables	Minor %	Moderate %	Severe %	Total
Sex				
Male	18.1	34.1	47.8	293 (100)
Female	22.9	42.9	34.3	35(100)
Caste/Ethnicity				
Brahmin	10.6	42.6	46.8	94(100)
Chhetri	36.6	33.8	29.6	71(100)
Janajati	16.8	32.1	51.1	131(100)
Dalit	23.1	30.8	46.2	13(100)
Others	0.0	26.3	73.7	19(100)
Employment Status				
Employed	19.4	38.8	41.8	263(100)
Unemployed	10	16	74	50(100)
Occupation				
Farmer	18.1	35.9	45.9	259(100)
Laborer	5.9	26.5	67.6	34(100)

Source. Field Survey, 2024

According to the person in charge of the local PHC post of the study area, patients who felt stressed and anxious during the floods and landslides were provided psychological counseling through skilled psychiatry by conducting health camps, and the situation became easier than before. To address these challenges, various strategies were implemented, including mental health screening, temporary housing, food distribution, and health counseling.

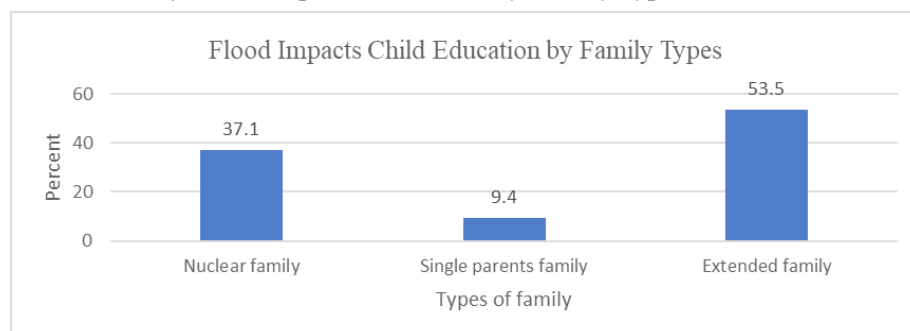
Child Education in a Flooding Area

In the study area, many children from different families are affected by the flood. Those children who were from extended families were more victims (54 percent) of the flood; they cannot continue their education currently, which was followed by the nuclear family, 37 percent, and the single-parent family, 9 percent, were affected in their education by the flood of 2021.

An impact study of floods on educational outcomes in China shows that flooding had long-term effects on human capital. The flood had long-term impacts on early childhood education. It impacts early exposure and an average decrease of 0.786 years in educational attainment and a 5-percentage point decline in high school enrollment, particularly in rural and low flood risk areas (Huang & Dong, 2025)

Figure 2:

Distribution of Flood-Impacted Children by Family Types

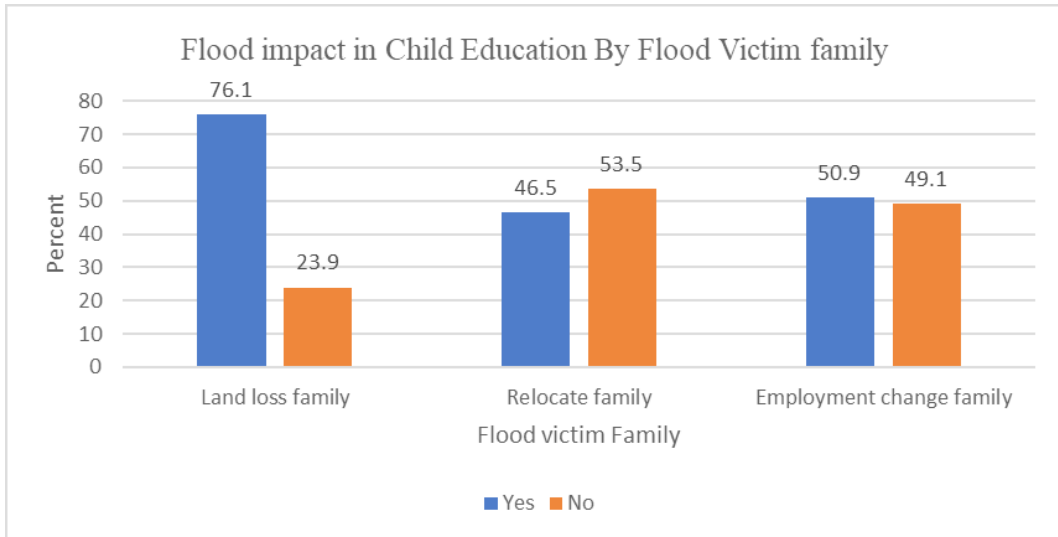
Nearly 42 percent of respondents said the flood of 2021 impacted their children's education. The majority of them agree that the impact of a flood on child education encompasses disruptions like school closures, temporary or permanent dropouts, or other educational challenges resulting from the flood. The predominant impact reported is school closure, with 71 percent of respondents indicating that the flood resulted in schools being shut down. A substantial 25 percent reported that children experienced temporary dropouts from school. The very low rate of permanent dropouts (0.6%) suggests that, despite the challenges posed by the flood, the majority of children are likely to remain in the educational system.

According to the municipality representative of Ward 6, many children were unable to attend school due to the fear of floods and landslides that affect their education. After the bridge used to go to school was washed away, some students migrated to urban areas for their studies. One student dropped out of school after losing both parents in the flood. However, many students continued their studies despite not attending school for some time. About 74 percent of families received support during the floods, which helps to improve their health and to continue their children's education (Table 5).

Table 5:
Distribution of Respondents by Child Education and Flood in 2021

Description	Number	Percent
School Disruption		
Yes	159	41.8
No	221	58.2
Total	380	100
Causes of School Disruption		
School closure	113	71.1
Temporary dropout	40	25.2
Permanent dropout	1	0.6
Other	5	3.1
Total	159	100
Get Support		
Yes	280	73.7
No	100	26.3
Total	380	100

Studies show that women, children, and older persons are more affected by the flood-related disasters. The schooling children are more affected by the damage to schools from the floods (Shah et al., 2024). The floods and landslides have caused significant disruption to physical infrastructure, the social sector, and productive sectors in the study area. Nearly 142 school buildings were damaged, and more than ten thousand students were affected in Bagmati Province, Nepal (NDRRMA, 2024). An impact study of floods on educational outcomes in China shows that flooding had long-term effects on human capital. The flood had long-term impacts on early childhood education. It impacts early exposure and an average decrease of 0.786 years in educational attainment and a 5 percentage point decline in high school enrollment, particularly in rural and low flood risk areas (Huang & Dong, 2025).

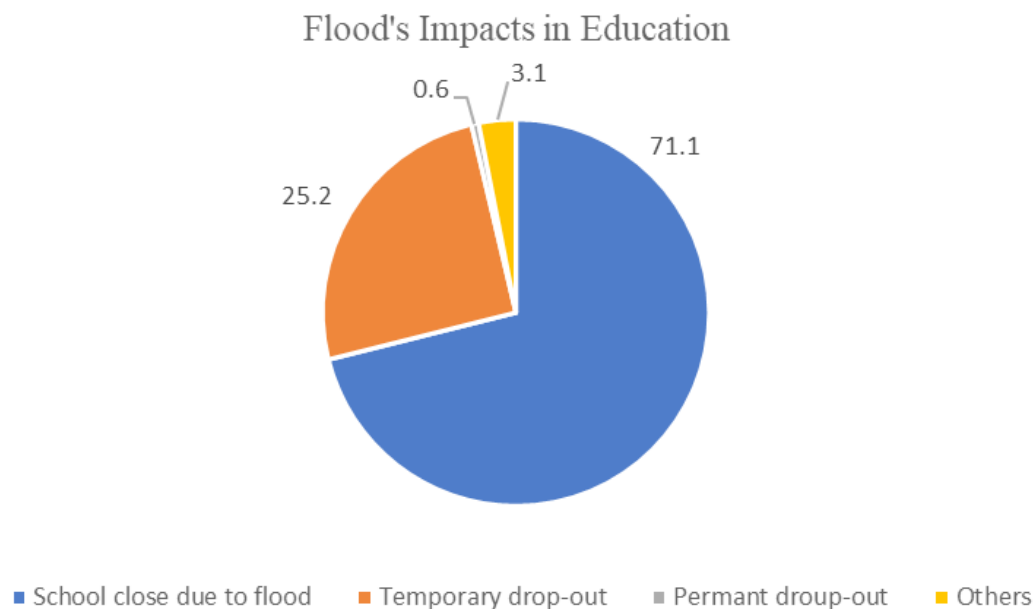
Figure 3:*Distribution of Flood-Impacted Family and Child Education*

The Chi-square value indicates that there is statistical significance between the effect of floods on parents' household economy and child education. The Chi-square value is 0.81 for the land loss family, 0.71 for the relocated family, and 0.64 for changes in the family's employment status.

Table 6:*Distribution of Child Education by Flood-Impacted Family*

Description	Impact on Child Education (n=159)				P
	Yes	Percent	No	Percent	
Land Loss Family	121	76.1	38	23.9	0.81
Relocated Family	74	46.5	85	53.5	0.71
Employment Status Changes the Family	81	50.9	78	49.1	0.64

In the case study area, nearly 42 percent of children's education was disrupted due to the 2021 flood. The reasons for the school disruptions are school closures due to the flood at 71 percent, temporary student dropouts at 25 percent, and other factors at 3 percent. About 75 percent of respondents received support from various agencies to help continue their child's education during the flood period.

Figure 4:*Causes of Child Education Disturbance During the Flood 2021*

Studies show that the socio-demographic status and economic status of parents have significant effects on children's education. There is a relationship between the caste/ethnic status of parents, education, employment status, and current occupation of parents, which has a direct relationship with the continuation of child education. The chi-square value for education in this study is statistically significant at 0.93, followed by parents' employment status at 0.72, parents' occupation at 0.52, and family caste and ethnicity at 0.52. However, the religious status of the family (0.46) is not significant in affecting child education in the flood-impacted area (Table 9).

Table 7:
Distribution of Respondents by Impact on the Education of Children

Description	Impact on Child Education					P value
	Yes	Percent	No	Percent	Total	
Caste/ethnicity						0.52
Brahmin	46	12.1	48	12.6	94	24.7
Chhetri	38	10.0	46	12.1	84	22.1
Janajati	61	16.1	105	27.6	166	43.7
Dalit	9	2.4	8	2.1	17	4.5
Others	5	1.3	14	3.7	19	5.0
Religion						0.46
Hindu	106	27.9	136	35.8	242	63.7
Buddhist	46	12.1	83	21.8	129	33.9
Christian	7	1.8	2	0.5	9	2.4
Education						0.93
Primary	56	14.7	81	21.3	137	36.1
Lower secondary	12	3.2	12	3.2	24	6.3
Secondary	28	7.4	38	10.0	66	17.4
Higher Secondary and above	8	2.1	13	3.4	21	5.5
Illiterate	55	14.5	77	20.3	132	34.7
Employment Status						0.72
Employed	126	33.2	179	47.1	305	80.3
Unemployed	24	6.3	26	6.8	50	13.2
Self-employed	5	1.3	13	3.4	18	4.7
Retired	4	1.1	3	0.8	7	1.8
Occupation						0.52
Farmer	121	31.8	174	45.8	295	77.6
Laborer	19	5.0	21	5.5	40	10.5
Business owner	6	1.6	13	3.4	19	5.0
Government employee	4	1.1	9	2.4	13	3.4
Unemployed	4	1.1	0	0.0	4	1.1
other	5	1.3	4	1.1	9	2.4

Discussion

Bagmati Province was impacted by floods and landslides, which mainly hurt the women, children, and elderly. Nearly 142 schools and 41 health facilities were damaged by the flood and landslide (NDRRMA, 2024). The 2021 floods in Helambu Rural Municipality impacted land, employment, and relocation of the people. The event mainly affects people's health status and the child's education.

Natural Disasters' Impact on Livelihood

The flood of 2021 significantly impacted the different sectors that affected people's livelihood by damaging physical infrastructure, and productive land, and social relations of people in Helambu Rural Municipality of Bagmati Province. The floods of 2021 mainly impacted people's property, business, health, and children's education. Among literacy groups, the majority (58.3 percent) of respondents reported the impact on their employment status. Among different occupation groups, farmers and labours have the highest impact (47.5 percent) in their employment status. Parajuli et al. (2023) outlined that the average property loss per household was USD 52113 in the Melamchi flood of 2021.

Nepal is particularly vulnerable to the effects of climate change due to its varied topography and impacts multiple sectors, including agriculture, water resources, health, and infrastructure (ICIMOD, 2011). Due to the 2021 flood, people of Helambu lost their cultivated land, cattle, and households, and faced food scarcity and economic pressure.

Health Hazards in the Flood of 2021

There is a significant number of respondents who lack access to local health facilities due to the 2022 flood. In general, there are physical and mental health issues due to the impact. Physical health includes injuries and waterborne diseases. About 38 percent of respondents have faced a physical health hazard. Among 57 percent faced minor impact, 42 percent faced moderate impact, and 1 percent faced severe impact. Parajuli et al (2023) outlined that the common health problems of the flood of 2021 in Melamchi were fever, waterborne disease, and skin-related issues.

Nearly 62 percent of respondents have faced mental health problems. Among them, 61 percent faced anxiety, and 39 percent faced stress from the flood. This indicates that anxiety is more prevalent than stress in the study population. The local health post in charge outlined that those who felt stressed and anxious during the floods were provided with psychological counseling through skilled psychiatry. Pandit (2025) outlined that families who have suffered from human loss due to floods have experienced trauma from losing loved ones. Floods, landslides, heavy rain, and droughts affect physical and mental health. According to Parajuli et al (2023), major mental health issues of the Melamchi flood of 2021 are anxiety, trauma, and mental stress. More than 85 percent were facing mental health problems. Reasons for Anxiety and mental stress are loss of business, agricultural land, and sleeplessness.

Although the National Health Policy (2019) and the National Mental Health Strategy and Action Plan (2020) outlined that cooperation and coordination will be done to mitigate the adverse effects of climate change on health, but people are not satisfied with the government's mental health service during the 2021 flood in Helambu rural municipality.

Child Education and Flood 2021

The ward representative outlined that many children were unable to attend school due to the fear of floods and landslides during the 2021 flood in Helambu rural municipality. The situation was very bad; the bridge and road to school were damaged due to the flood. Some students migrated to urban areas for their studies. Student drop-out and the number of absences increased, which impacted the educational achievement of the students. About 76 percent of children have faced educational barriers due to the loss of their parents from the flood, 51 percent of children were impacted due to the employment change of their parents, and 47 percent of children were impacted by the relocation of their families due to the flood. Upadhyay (2024) outlined that due to the floods, many families have been left without their homes and essential resources, and which has impacted to continue their child's education.

There is a relationship between the caste/ethnic status of parents, education, employment status, and current occupation of parents, which has a direct relationship with the continuation of child education. The chi-square value for education in this study is statistically significant at 0.93, followed by parents' employment status at 0.72, parents' occupation at 0.52, and family caste and ethnicity at 0.52. However, the religious status of the family (0.46) is not significant in affecting child education in the flood-impacted area

Conclusion and Recommendations

The damage to physical, economic, and social property from the flood and landslide significantly impacted people's livelihoods in Helambu Rural Municipality, Bagmati Province, Nepal. The floods of 2021 mainly impacted on livelihood of the people. It damaged people's property, business, health, and children's education. Among literacy groups, the majority (58.3 percent) of respondents' impact on their employment status.

The flood affects access to essential health care services in Helambu, it increases several health hazards. Nearly forty percent of people faced physical health issues, while sixty percent experienced mental health problems. The major physical health issues are associated with waterborne diseases, respiratory infections, and injuries. About 38 percent of respondents have faced a physical health hazard. Among 57 percent faced minor impact, 42 percent faced moderate impact,

Mental health challenges include the trauma of losing homes, the uncertainty of displacement, financial strain, stress, and anxiety. About 61 percent faced anxiety, and 39 percent faced stress from the flood. The health hazard varied based on people's sex, socio-economic status, and employment status, where males were more affected (47.8 percent) than females (34.3 percent).

The loss of property, agricultural land, and the relocation of family's impact children's education. Nearly 42 percent of respondents accepted that the flood of 2021 impacted their children's education. More than 70 percent of respondents indicated that the flood resulted in schools being shut down. It was found that 51 percent of children's education had been affected by changes in their parents' employment, and 47 percent were impacted by their family's relocation. A significant Chi-square value was observed for families facing land loss (0.81), families that were relocated (0.71), and changes in employment status (0.64).

Finally, there is a need for appropriate health facilities to address both physical and mental health issues during this specific crisis period, along with a dedicated mental health camp aimed at supporting vulnerable individuals affected by flood-related circumstances. Additionally, immediate employment assistance is crucial for those who lost their jobs, farmland, and housing in the primary victim area. Children in the affected region require dedicated classrooms, reading materials, and support for those who lost their books, clothing, and school supplies in the aftermath of the floods

References

- Ahmed, R., Barkat, W., Ahmed, A., Tahir, M., & Nasir A. M. (2022). The impact of flooding on the education of children and adolescents: Evidence from Pakistan. *Water Economics and Policy*, 8(3). Retrieved from: <https://www.worldscientific.com/doi/epdf/10.1142/S2382624X22400094>
- American Psychological Association. (2019, March 13). *Mental health issues increased significantly in young adults over last decade* [Press release]. <https://www.apa.org/news/press/releases/2019/03/mental-health-adults>
- Asim, M., Sathian, B., Van Teijlingen, E., Mekkodathil, A. A., Babu, M. R., E., & Banerjee, I. van Teijlingen E., Mekkodathil A. A., Babu M. G. R., Rajesh
- E., Kumar R. N., Simkhada P., & Banerjee I. (2022). A survey of Post-Traumatic Stress Disorder, Anxiety and Depression among Flood-Affected Populations in Kerala, India. *Nepal J Epidemiol.* 12(2): 1203-1214. DOI: 10.3126/nje.v12i2.46334
- Bhattarai, P. & Magar K. P. (30 June, 2023). Climate change labor migration security nexus in Nepal. June 30, 2023, <https://socialchange.org.np/climate-migration/>
- Chaudhari, G. & Timsina, T. (2017). Impact of flood on performance of students: the case of secondary school students in Jaleshwar Municipality, Mahottari. *Journal of Advanced Academic Research (JAAR)*.
- Huang, Z. & Dong, X. (2025). When the levee breaks: The impact of floods on educational outcomes in China. *Journal of Development Economics*, 174. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2025.103450>.

- ICIMOD. (2011). Glacial lakes and glacial lake outburst floods in Nepal. *International Centre for Integrated Mountain Development*.
- Kirin, A., Ismail, F. H., Sahimi, M. S., & Mohammad, C. A. (2025). The mental health level of flood victims and relationship with disaster impact in Sri Medan Batu Pahat Johor, Malaysia. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARBSS/v15-i1/23406>
- Mudavanhu, C. (2014). The impact of flood disasters on child education in Muzarabani District, Zimbabwe', *Jàmbá. Journal of Disaster Risk Studies* 6(1). <http://dx.doi.org/10.4102/jamba.v6i1.138>
- National Disaster Risk Reduction and Management Authority (NDRRMA). (2024). Preliminary loss and damage assessment of flood and landslide. Government of Nepal, Ministry of Home Affairs, National Disaster Risk Reduction and Management Authority, Singha Durbar, Kathmandu. Retrieved from: <http://www.bipad.gov.np>
- National Health Policy. (2019). Government of Nepal, Ministry of Health and Population, Department of Health Services, Family Welfare Division, Annual report 2018/19. Retrieved from: <https://fwd.gov.np/cms/national-health-policy-2019-dohs-annual-report-public-health-update>
- National Population and Housing Census (2024). Population composition of Nepal: Thematic report I. *National Statistics Office*, Thapathili Kathmandu, Nepal. <http://www.censusnepal.cbs.gov.np>
- Pandit B. (2025). Four years after the Melamchi flood disaster: Trauma of the affected remains unhealed. A blog published on March 3, 2025, in the Nepal Investigative Multimedia Journalism Network (NIMJN). Retrieved from: <https://www.nimjn.org/251/four-years-after-melamchi-flood-disaster-trauma-of-the-affected-remains-unhealed?>
- Parajuli, B. P., Baskota, P., Singh, P. M., Sharma, P., Shrestha, Y., & Chettri, R. P. (2023). *Locally-led assessment of loss and damage finance in Nepal: A Case of Melamchi Flood 2021*. Kathmandu: Prakriti Resources Centre.
- Shah, A. A., Ullah, W., Khan, N. A., Alotaibi, B. A., & Xu, C. (2024). Mapping rural households vulnerability to flood-induced health risks in Disaster-Stricken Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan. *Sustainability*, 16(23), 10578. <https://doi.org/10.3390/su162310578>
- Sherpa, L. & Bastakot, G. B. (2021). Migration in Nepal through the lens of climate change: Case studies from Siraha, Bardiya, Ramechhap, and Udhayapur districts. *Climate Action Network South Asia, Dhaka, Bangladesh*. <http://www.cansouthasia.net>

- Singelmann L. (2019). The hidden driver: Climate change and migration, *Central America's Northern Triangle*. <http://www.americansecurityproject.org>
- Thapa, N., Prasai, R. (2022). Impacts of floods in land use land cover change: A case study of Indrawati and Melamchi River, Melamchi and Indrawati municipality, Nepal. *International Journal of Multidisciplinary Research and Growth Evaluation*, 3: 374-384. <https://doi.org/10.54660/anfo.2022.3.5.18>
- Upadhyay, N. (2024). A devastating flood in Nepal affects dozens of families in the Terai region. A blog published on Grounds Well International, August 8, 2024. Retrieved from: <https://www.groundswellinternational.org/blog/flood-in-nepal-affects-families-terai-region>

Liminal Performance and Gender Reconstruction: Exploring Subaltern Consciousness in *Balidaan*

Tilak Bhusal, Krishna Prasad Bhattarai

tilak.bhusal@bumc.tu.edu.np
Butwal Multiple Campus, TU, Butwal
bhattarai.kp1985@gmail.com
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6691-7896>

Abstract

Balidaan is a highly acclaimed film that redefines gender boundaries within a historical context. This paper examines the portrayal of **subaltern consciousness**, manifested through revolutionary songs, inclusive representations of ordinary people, underground resistance movements, and their collective struggle against autocratic rule. The film critiques the cruelty and domination of the Panchayat regime, highlighting the suffering of ordinary Nepalese citizens and their resistance against systemic oppression. Central to this analysis is exploring the subaltern voice and agency, which emerges through the active participation of marginalized individuals and rebel groups in dismantling autocratic hierarchies. The paper also investigates the redefinition of gender boundaries within these revolutionary dynamics, underscoring how collective resistance challenges oppressive norms. These issues are analyzed through the theoretical frameworks of **liminal performance pedagogy** and **subaltern consciousness**, offering insights into the intersection of marginality, resistance, and transformative action.

Keywords: Consciousness, gender, liminal, performance, reconstruction, subaltern

Introduction

Balidaan is the first political film in the field of Nepali cinema. Tulsi Ghimire directed this film, and Modnath Prashrit, the contemporary communist leader of Nepal, has written the script. *Balidaan* is the production of Cinema Nepal. This film critiques the autocratic rulers, their domination, cruelty and suffering of the subaltern people of the contemporary Panchayat period of Nepal. *Balidaan* evokes awareness among the uneducated, poor people and politically conscious young youth who are victimized and made scapegoats by the autocratic rulers. Despite their suffering and domination, *Balidaan*

is also a radical enactment and revolt against the then vindication. When Modnath Prashrit wrote the script of *Balidaan*, educated women were conscious of the patriarchal domination and autocratic ruling system of Nepal. The performance of female characters in this film is as bold as the male characters. Female characters perform very reliable, strong, and radical roles to fight against their domination. *Balidaan* evaluates the contemporary political situation from the liberal standpoint. It is the panoptic gaze upon the political activities of the autocratic ruling system of Nepal.

Balidaan is an acclaimed film that tries to redraw the gender boundary in the Nepali cinema industry. The plot of this film revolves around a young student who goes to the villages after completing his studies to initiate a mass movement against the repressive administrative system. Though the film does not spell out the political affiliation of the martyr hero, he is generally regarded as a communist reformer. In this film, the relationship between innocent and uneducated villagers and educated young rebels mutual relationship is implemented very sturdily. *Balidaan* shows the negotiation between politically/ educationally conscious and uneducated/unconscious people and their dedication to the process of freedom and the establishment of democracy. It also reveals that the political revolt against autocracy begins in the rustic and village areas and then slowly reaches the center in a mature form.

It is about the sufferers' domination, punishment, suffering, and revolt. *Balidaan* begins with the speech of the young revolutionary students and his death by the attack of the representative of the Panchayat rulers. The plot of this movie starts with the innocent activities of some of the revolutionaries and slowly develops toward their experience and aggression. The direct attack of the cruel Panchayat rulers was unbearable for the revolutionaries, so they shifted their revolutionary programs to the village and started the formation of their revolution from the rural areas. They begin their revolution by teaching the uneducated and innocent people of the rural areas. Through the revolutionary songs, they started to arouse emotion among the people. In the central part of the film, the producer tries to demonstrate the mutual relationship between the villagers and the revolutionary cadres. The relationship between farmers, teachers, children, women, and lower and higher castes plays a crucial role in developing the revolution at its locus point. At the same time, the exploitation and the domination of the autocratic rulers as a counterpart of the revolution are demonstrated critically. Despite the arrest of the male protagonist and the revolutionary party leader, Arjun, the revolutionaries did not bend down in front of the cruel rulers. In the last part of the film, the hypocrisy of the autocratic rulers is clearly shown by killing the protagonist of the movie illegally. The ending of this film is 'liminal.' It stands neither on the side of autocracy nor does it show the complete victory of the revolutionaries. In Victor Turner's words, this film is standing at the "liminal position" and gives the panoptic gaze to the activities of autocratic rulers and the revolutionaries. This film stands at the threshold of the ending of 'Panchayat' and the teething days of a new democracy, 'Bahudal.'

In his review, Ramesh Pradhan (2023) highlights *Balidaan* as a groundbreaking film that captures the essence of Nepal's revolutionary movement. He notes the film's strong political message, particularly its critique of the autocratic Panchayat system and the sacrifices made by the youth to bring about change. Pradhan commends director Tulsi Ghimire for his ability to intertwine personal narratives with broader political struggles, making the film accessible and emotionally impactful. He also praises the lead performances, especially Hari Bansha Acharya's portrayal of a revolutionary leader. According to Pradhan, "*Balidaan* stands as a reminder of the costs of freedom and the enduring spirit of resistance in Nepali society" (p. 34).

Deepak Gurung's (2023) review approaches *Balidaan* from a historical perspective, acknowledging its cultural significance in the context of Nepal's socio-political landscape. Gurung argues that *Balidaan* is more than just a film; "it is a cultural artefact that embodies the sentiments of a generation fighting against authoritarianism. He examines how the film mirrors real-life events of political oppression and revolution, reflecting the struggles of ordinary people against systemic injustice" (p. 41). Gurung also explores the film's technical aspects, praising the cinematography and soundtrack for enhancing the film's revolutionary tone. He considers *Balidaan* as one of Nepal's most important political films.

Anju Sharma's (2024) review of *Balidaan* emphasizes the emotional depth of the film, particularly its portrayal of sacrifice and loss. Sharma focuses on the human element, arguing that *Balidaan* is not just a political statement but also a moving personal story of the revolutionary fighters and their families. She praises Tulsi Ghimire's direction for its sensitive handling of themes like martyrdom and moral struggle. The visual storytelling, combined with a powerful soundtrack, enhances the emotional intensity of the narrative. Sharma views, "*Balidaan* is a timeless work, relevant not only for its political message but also for its universal themes of courage and sacrifice" (p. 22). These reviews by different critics highlight various aspects of *Balidaan*, offering a comprehensive understanding of the film's political, emotional, historical, and symbolic significance. However, this research highlights the issue of liminal performance and gender reconstruction in *Balidaan*, which is a virgin territory to explore.

In *Balidaan*, the revolutionaries and oppressed groups occupy a liminal space during their resistance to the autocratic Panchayat rulers. This space represents a suspension of traditional hierarchies and gender norms, fostering subaltern agency and communal solidarity against systemic oppression.

Mallika Aryal (2008), in her review note, appreciates *Balidaan* and writes, "*Balidaan* explores periods of violence, domination, and revolt in the country. It tries to explore the autocracy to the leniency of Nepal" (p. 19). *Balidaan* assesses the contemporary Panchayat politics of Nepal. The male protagonist, Arjun (Haribamsha Acharya), and the

female protagonist, Sangita (Anjana Shrestha), are educated and politically aware young rebels. Their language is compelling and comprehensive. In Austin's terms, their language is 'articulative' and 'recognizable,' which meets the felicity and appropriate condition. The film broadcasts the harmonious relationship between villagers and the underground revolutionary cadres. Young cadres are teaching those villagers the lesson of political awareness and consciousness. This film tries to perform the identical roles of males, females, and children to fight against political suppression.

Previous research has extensively explored both **subaltern consciousness** and **liminal performance**. However, few studies have combined these frameworks to examine how marginalized groups engage with resistance and transformation within transitional spaces. Scholars like Spivak (1988) have focused on the limitations and possibilities of subaltern voices in hegemonic contexts, highlighting the difficulties of speaking for or as the subaltern. Similarly, Turner's (1969) exploration of liminality has primarily centered on rites of passage and social rituals, focusing on how collective experiences in liminal spaces lead to personal and social transformation. While these individual frameworks offer valuable insights, a gap in research directly links the transformative power of liminal performance with the political and social resistance articulated through subaltern consciousness. This study aims to fill this gap by examining how **liminal performance pedagogy** functions as a space for the subaltern to negotiate identity, challenge oppression, and rewrite the narrative of resistance in both historical and contemporary contexts.

Methods and Materials

The methodology for this study is grounded in the theoretical frameworks of **subaltern consciousness** and **liminal performance**, which provide a lens for examining marginalized voices and their resistance within transitional spaces. Drawing from Gayatri Spivak's (1988) concept of subaltern consciousness, this research explores how subaltern groups, who are typically excluded from dominant power structures, navigate and challenge their oppression through collective action and cultural expressions. Additionally, Victor Turner's (1969) idea of liminality offers a critical framework for understanding how these groups engage in temporary spaces where traditional norms and hierarchies are suspended, allowing for alternative forms of identity and resistance to emerge. This study employs a qualitative, interpretive approach, using film analysis and narrative inquiry to explore how marginalized characters in *Balidaan* embody subaltern consciousness and engage in liminal performances. By focusing on scenes of resistance, communal solidarity, and identity transformation, the research aims to uncover how liminal spaces function as sites of empowerment and subversion for oppressed communities. Through this methodology, the study seeks to bridge the theoretical concepts of liminality and subalternity, offering new insights into the intersection of marginality, resistance, and performance.

The concept of **subaltern consciousness** is closely associated with thinkers like Antonio Gramsci and later expanded by postcolonial scholars such as Gayatri Chakravorty Spivak. The subaltern refers to groups or individuals marginalized within a dominant social hierarchy, often deprived of agency and voice. Victor Turner's concept of liminal space originates from his anthropological studies on rites of passage, significantly influenced by Arnold van Gennep's earlier work. Liminality refers to a transitional phase during which individuals or groups are situated "betwixt and between" established social roles, norms, or identities. Turner (1969) describes this space as one characterized by ambiguity, disorientation, and openness to transformation. Within this space, societal structures are suspended, allowing participants to experience a state of potentiality and change. A critical feature of liminality is the emergence of *communitas*, a temporary and egalitarian form of solidarity where hierarchical distinctions dissolve, fostering an unstructured community of equals. Furthermore, liminal spaces are often sites of intense symbolic and ritualistic activity, marking the thresholds of change. While inherently unstable, these spaces offer immense opportunities for personal and collective transformation (Turner, 1969).

The concept of subaltern consciousness, on the other hand, focuses on marginalized groups excluded from dominant power structures. Initially introduced by Antonio Gramsci and later expanded by postcolonial scholars like Gayatri Spivak, the term subaltern refers to those who lack agency and voice within hegemonic systems. Subaltern consciousness emerges from the lived experiences of oppression and often manifests as subtle forms of resistance, cultural production, or alternative discourses (Spivak, 1988). However, Spivak highlights the challenges of representing subaltern voices authentically, arguing that their narratives are frequently mediated or co-opted by elite frameworks, leading to distorted or silenced accounts of their realities. Additionally, subaltern consciousness intersects with other forms of marginalization, such as race, class, and gender, further complicating their socio-political positioning.

The intersection of liminal space and subaltern consciousness provides a robust framework for understanding moments of resistance and transformation. Liminality offers an analytical lens to explore transitional spaces where marginalized groups challenge existing norms, temporarily suspending oppressive structures. Subaltern consciousness, meanwhile, provides insight into how these groups articulate their identities and resist domination within or beyond these liminal spaces. For instance, in the film *Balidaan*, revolutionary characters and oppressed groups occupy a liminal space during their fight against the autocratic Panchayat regime. This space suspends traditional hierarchies and norms, fostering communal solidarity and enabling subaltern agencies to emerge. The film critiques systemic oppression while showcasing how marginalized voices resist through symbolic and collective actions. Thus, the interaction between liminality and subalternity highlights how marginalized groups navigate and transform oppressive boundaries (Turner, 1969; Spivak, 1988).

Discussion and Analysis

In analyzing *Balidaan*, the interplay between **consciousness and liminal performance** emerges as a central theme in the film's depiction of resistance and transformation. The characters, particularly the marginalized groups, navigate moments of crisis that force them into liminal spaces where societal norms are disrupted and new identities and forms of solidarity are forged. Through the performance of revolutionary acts, these characters transcend the oppressive structures of the autocratic Panchayat regime, embodying **subaltern consciousness** by reclaiming their agency and articulating resistance in ways often invisible in dominant narratives. The underground movements and charismatic songs became potent symbols of this subaltern resistance, offering a collective voice to the oppressed. This analysis focuses on key scenes where **liminal performance** is enacted, exploring how these spaces enable the redefinition of gender, power, and identity. Through this lens, the film becomes a site of both personal and collective transformation, challenging the hierarchical structures of power while emphasizing the importance of community and solidarity in the face of oppression. One of the popular songs in the film – *Gaun gaun bata utha, basti basti bata utha* (Arise from the villages, arise from the slums – our translation) has been adopted by the largest parties in the kingdom. The repressive government, the autocracy in *Balidaan*, demonstrated the Panchayat system of government when the king had absolute power. The film displays everything by taking the 'liminal' stand and trying to critique the contemporary political situation. From the beginning to the end, the cruelty and operation of Panchayat officers are demonstrated as a focal point. The inhuman activity, rape of an innocent girl, and her death punishment are implemented in a crucial manner. If local people become conscious of their domination, they can win everything. The same thing is shown in *Balidaan*. When all people join hands, the revolution becomes a success.

The use of language meets the appropriate condition in *Balidaan*. J. L. Austin (208) points out the performativity of language. Language works and performs. It should be articulative, comprehensive, and recognizable. "Language should meet felicity condition for performative act. Illocutionary act should meet perlocutionary" (p. 431). Appropriate conditions of language meet the echo of the senses while performing. The charismatic language evokes a sense of revolt and sacrificial sense to the ordinary audience. The song's wording is magical, creating an echo to the senses. All the uneducated villagers are the learners of the underground cadres. The best means to teach the villagers is through revolutionary songs. The songs are sensuous as well as productive. The revolutionary song they sing is as follows:

Gaun gaun bata utha
Basti basti bata utha
Yo desh ko muhar ferna lai utha

Haat ma kalam hune haru
Kalam liera utha
Baja bajauna janne haru
Baja liera utha. (Ghimire 1986, 00:57:10)
 Rise from village to village
 Rise from settlement to settlement
 Rise to change the face of this country
 Those who hold pens in their hands,
 Take up the pen and rise
 Those who know how to play instruments,
 Take up the instrument and rise. (Our Translation)

This song provokes emotion and a sense of revolt. All the village people should rise and unite to fight against cruelty and supremacy. If you have a sword, then come with a sword; if you play a musical instrument, then come with music; if you have a pen, then come with it, but you all should participate in this revolution. If we come together, we will certainly get victory over cruelty and autocracy. So, all the people of the village should come together to change the governance, to see the changed country, and to see the new face of the country. It urges individuals from villages and settlements nationwide to rise and bring about change. It emphasizes the power of collective effort, symbolized by the metaphor of the pen and musical instruments, representing knowledge and creativity. The song invokes a sense of duty and responsibility, particularly among the educated and talented, to contribute to transforming the nation's future. By appealing to people's intellectual or artistic skills, the song highlights the diverse ways individuals can participate in the broader movement for national progress. Ultimately, it carries a patriotic and motivational tone, encouraging unity and active involvement in shaping the country's destiny.

In a scene where villagers perform a satirical play to mock the Panchayat rulers, this act becomes a liminal performance, blending art and resistance, and temporarily inverts the power dynamics by exposing the rulers' hypocrisy. Similarly, after Bhakti Thapa's death, the villagers hold a traditional mourning ceremony that turns into a rallying cry for revolution. The ritual transforms from a space of grief into empowerment, embodying a liminal space between despair and action.

Through the medium of revolutionary songs, revolutionary young actors of *Balidaan* are inducing about their rights. Their songs are melodious, and the wording is compelling, which can touch the echo to the sense. The melodious epigraphic announcement of the anonymous narrator indicates that this film is dedicated to those martyrs who sacrifice their lives in the name of democracy and freedom. It is dedicated to active, energetic, and wise young cadres who want to sacrifice their lives to establish democracy and freedom in the country. The epigraph of the film is announced in this way:

Raktakrantiko jwalamuukhi ma,
 Aja utheko yo balidaan
raktakranti ma jeevan chadahune
yuwa shaktiko yo balidaan. (Ghimre 1986, 00:04:03)
 In the volcanic eruption of the bloody revolution,
 This sacrifice has risen today
 This sacrifice of the youth power
 Who gave their lives in the bloody revolution. (Our Translation)

Here, the anonymous narrator narrates these lines as a form of song. These lines evoke that the *Balidaan* is the production and performance of a bloodshed revolution and is dedicated to those who sacrifice their life and who want to sacrifice their life to fight against cruelty and autocracy. It indicates that *Balidaan* is a performance of actual Panchayat governance and its domination. In one sense, this film is a historical record in cinema. This song reflects the theme of sacrifice in the context of a revolutionary struggle. It paints a vivid image of a violent, transformative moment, symbolized by the "volcanic eruption of the bloody revolution." This metaphor emphasizes the intensity and ferocity of the fight for change. The song glorifies the youth who have laid down their lives for this cause, portraying their sacrifice as a powerful and noble act. Their blood spilt for the revolution is not seen as wasted but as fuel for the movement's success. The song mourns their loss while celebrating their bravery and commitment to a greater cause, encapsulating the idea that significant change often requires extreme sacrifice. The tone is sombre and inspirational, highlighting the profound cost of freedom and the enduring legacy of those fighting for it.

Moreover, the underground revolution forming the political agenda and arrestment by the police is focused crucially. Rajesh Ojha appreciates this movie and argues, "*Balidaan* is only one historical movie in the history of Nepali cinema which evokes the political domination and slum conscious" (cinemasansar.com). The cruel punishment and hypocrisy of Panchayat officers are focused minutely through the camera eye. *Balidaan* also shares Victor Turner's concept of intercultural production and Schechner's behavioural, multidimensional, and circulation of power. In *Balidaan*, actors are from different ethnographies like city-village, educated-uneducated, power-rich, upper-lower caste, male-female, children, and old. The negotiations between all these groups develop hilariously.

Joseph Roach (2002) argues about the genealogy of performance studies. Roach asserts that "the presence can be seen as a point of struggle between conflicting versions of the past and opposed versions of the future" (p. 44). Roach tries to inform that in performance, the past is shown as a struggle, the future is a revolt, and the characters perform the reality of the society they represent. Autocracy and the past are the struggles for the sufferers, and that suffering leads these characters toward revolutions and opposition of those rulers. Dwight Conquer (2002) focuses on "enlightenment and subjugated knowledge" (p. 15).

Spiritual knowledge is not officially acceptable to him. Officially recognizable knowledge is governing us. The spiritual knowledge is subjugated knowledge. It is the knowledge of the subaltern. Performance studies throw rays on oral knowledge rather than print knowledge. *Balidaan* focuses on oral knowledge and rustic lifestyle, which is dominated by official knowledge of 'Panchayat' rulers.

In the film, when the protagonist, Bhakti Thapa (Hari Bansha Acharya), is captured and tortured by the regime's forces, his resilience and refusal to betray his comrades symbolize the courage of subaltern voices that refuse to be silenced, even in the face of physical oppression.

Similarly, Victor Turner (2008), in their essay "Liminality and Communitas," gives the idea of 'in-between' and 'service of the community.' Our community is culturally, politically, and socially defining communities with strict rules and regulations. If any person starts to dominate these rules and regulations, then the sense of communitas stops functioning. In *Balidaan*, one can find different communities and communitas among them. The job of performance is to create reality. Likewise, politicians do the same. Clifford and Geertz opine that the performance genre should be blurred. The modern form replaces the classical notion of performance. He opines that "the world is single, but it is not the same for all people, such as subalterns, races, and low castes. So, there is no point behind the theatre" (p. 84). All the voices come inclusively through performance only. Every social role is affected by politics, and those roles keep changing.

The performance of the autocracy is the essential thing in *Balidaan*. Behind the autocracy, there are many things to talk about, for example, the lifestyle of village people, their thinking, the costumes and rituals, helpfulness, reliable nature, etc. The performance of the ex-Indian army 'cupaansaap' (Madan Krishna Shrestha) is very energetic and praiseworthy. His words are very belligerent as well as genuine. He is an experienced person. He has fought many wars, so he is highly trained as well. He teaches armed rules and gives training to the young political cadres. The innocent young cadres become experienced through the instruction of the captain. The heart-touching expression of Arjun to convince the captain is commendable and the best shot of this film. At the same time, the captain's futuristic expression for the corrupt politicians is the focal point of this film. He expresses a desire toward politicians and evokes "[...] *Lekin bholi satta ma pugne bitikkai bidesi kapada jhalkine chhan, Compound ma mehenga mehenga gadiharu talkine chhan [.]Kursi ko lagi nango naach dekhaune chhau, saatpusta pugne sampati jodna lagne chhau [....]*" (Ghimire 1986, 00:1:18:12).

[...] But as soon as they reach power tomorrow, they will flaunt foreign clothes, Expensive cars will be parked in the compound [...]. They will perform a naked dance for the chair,

And start accumulating wealth enough for seven generations [...]" (Our Translation).

In the above dialogue, the ex-captain expresses his hatred for corrupt Nepali politicians and his self-centered nature. In the beginning, political leaders promised to conduct public service and democratic rule, but when they took their seats, they forgot all those promises. Captain's view towards politicians turns out to be relevant in the present scenario. This dialogue is a sharp critique of the corrupting influence of power, particularly in the political realm. It highlights the disillusionment that often follows the ascent to power, where leaders, once idealistic, quickly succumb to greed and materialism. The mention of "flaunting foreign clothes" and "expensive cars" in the compound serves as a metaphor for the abandonment of nationalist values and the embrace of personal luxury at the expense of the people. The "naked dance for the chair" symbolizes the degradation of moral integrity, as individuals are willing to go to any lengths, even shamelessly, to secure political power. Moreover, the reference to accumulating wealth "enough for seven generations" underscores the selfishness and long-term exploitation that follows. The dialogue paints a bleak picture of how those who once fought for justice or change become part of the same system they opposed, prioritizing personal gain over societal welfare. It serves as a cynical but realistic commentary on the political cycle of power and corruption.

Balidaan adopts the uneducated, poor, marginal people and their suffering from the hand of panchayat bureaucracy and autocracy. The interior cannot hear their voice. To make their voice audible and strong, educationally conscious youths, experienced and trained ex-army, left-wing leaders, and aware police officers of autocratic rule are performing inevitable roles. In this sense, the liminal position of this movie is also evidently perceptible. It adopts the affirmative side of the Panchayat ruling system and condemns the negative aspects of the very system. In addition, Gayatri Spivak (1988), in her essay "Can subaltern speak?" posits that "subalterns cannot speak themselves" (p. 97). They need a strong medium to speak. If they speak, their voice cannot be listened to by the center. If conscious and strong people raise their voices, the subaltern problem can be solved. *Balidaan* shares a similar view of Spivak in the case of the subaltern voice.

The subaltern people of the village are conscious of the assistance of political cadres. Subalterns cannot speak for themselves. If they speak, their voice cannot be heard by the mainstream. They need the medium to speak. In *Balidaan*, uneducated and innocent subaltern people cannot speak for themselves. If they speak, their voice is ignored by the autocratic rulers. They got consciousness through the educated, conscious political cadres, and they acted as a medium to speak for those subalterns. In one of the scenes in the film, the ordinary people of the village evoke their voices and say, "*Hami garib chhaun, tara hamro aatma bechne chhainau*" We are poor, but we will not sell our souls (our translation). However, there is no gap between males, females, children, old and youth. All the actors perform responsible roles and have equal roles to fight against the operation. Children are

the primary mediators and learners as well. Young and older people and children are against the Panchayat autocracy.

Balidaan redraws the gender boundary which was prevailing at the contemporary time. At that time, Nepalese society was strict in terms of gender roles. Males had to be strong, laborious, responsible for their wives and children, and earn money to look after the family. Meanwhile, the females had to be submissive, logical, and confined to the house's four walls. In *Balidaan*, all those traditional gender roles are not strictly followed. Females are participating in the revolution, and their role is equal with male companies. Even children are also playing a responsible role in fighting against Panchayat politics. In the film, women characters express their suppressed voices and state, "*Hami nari haun, tara kamjor hoinaun. Yo yuddhama hami pani ladnechhaun*" We are women but not weak. We will fight in this war too (our translation). Judith Butler (2003) opines on the empowerment of females and advocates that gender is a socio-cultural construct and females should subvert gender-given roles. Gender roles confined females to a narrow boundary, so the females should redraw such boundaries. In *Balidaan*, gender boundaries are blurred by the females and Child's world. The mutual relationship between children, male, female, old, and youth is strongly performed in *Blidaan*. Unlike traditional gender boundaries, this film crosses traditional thinking through their consciousness.

In this light, the film serves as a narrative of political revolution and a performance of societal transformation. It aligns with Freire's (1970) notion of praxis, wherein oppressed groups, through critical awareness, engage in transformative action to challenge and change oppressive systems (p. 56). The revolutionary struggle depicted in *Balidaan* is, therefore, both a reflection of historical realities and a pedagogical tool for contemporary audiences, encouraging them to engage in critical thought and active resistance against present-day injustices.

Balidaan thus stands as a crucial cinematic text that highlights the transformative power of revolution, not only in political terms but also in the way it reshapes societal norms and individual identities. It provides an example of how film can serve as a medium for critiquing power structures and articulating the voices of the marginalized, aligning with Freire's (1970) vision of education as a practice of liberation. In this way, *Balidaan* becomes more than a story of political change; it becomes a testament to the enduring human capacity for resistance, renewal, and the reimagining of a just society.

Conclusion

To sum up, *Balidaan* is evidence of the domination and revolt of the contemporary Panchyat governance. It is one of the political movies in the history of Nepali cinema that reveals the autocracy and its resistance to the contemporary political struggle. It is about the

bodily and linguistic performance of the characters whose 'liminal' stands, and negotiation is inevitable in fighting against autocracy. Communication among males, females, youth, children and familiar people is well combined, and the gender boundary is redrawn to show the emerging freedom, consciousness, equal rights and opportunities in the democratic system.

References

- Aryal, M. (2008, April 12). Nepali movie review. *India Glitz*, 19.
- Austein, J. L. (2008). How to do things with words (Lecture II). In H. Bial (Ed.), *The performance studies reader* (pp. 177-183). Routledge.
- Butler, J. (2003). Performance acts and gender constitution. In *Performance concepts in literary and critical studies* (Vol. 1, pp. 97-110). Routledge.
- Conquergood, D. (2002). Performance studies: Interventions and radical research. *The Drama Review*, 46(2), 145-156. <https://doi.org/10.1162/105420402320959008>
- Denzin, N. K. (2003). *Performance ethnography: Critical pedagogy and the politics of culture*. SAGE Publications.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Continuum.
- Geertz, C. (2008). Blurred genres: The refiguration of social thought. In H. Bial (Ed.), *The performance studies reader* (pp. 66-69). Routledge.
- Ghimire, T. (1986). *Balidaan* [Film]. Pashupati Records.
- Goffman, E. (2008). Performances: Belief in the part one is playing. In H. Bial (Ed.), *The performance studies reader* (pp. 61-65). Routledge.
- Gurung, D. (2023). History and revolution in *Balidaan*: A cultural analysis. *The Himalayan Review of Cinema*, 11(4), 41-43.
- Kapur, A. (2005). Interculturalism and the question of body. In *Culture and making of identity in contemporary India* (pp. 33-42). Sage Publications.
- Ojha, R. (n.d.). Cinema Sansar. Retrieved January 17, 2025, from <http://www.cinemasansar.com.np>
- Pradhan, R. (2023). A revolutionary reflection: A review of *Balidaan*. *Nepali Cinema Monthly*, 8(2), 34-36.
- Roach, J. (2002). Theatre studies/cultural studies/performance studies in the three unities. In D. C. C. K. (Ed.), *Teaching performance studies* (pp. 41-54). Southern Illinois University Press.

- Sharma, A. (2024). Sacrifice and struggle in *Balidaan*: A human perspective. *Film Insight Nepal*, 15(1), 22-24.
- Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271-313). University of Illinois Press.
- Struckey, N., & Wimmer, C. (2002). Introduction: The power of transformation in performance studies pedagogy. In D. C. C. K. (Ed.), *Teaching performance studies* (pp. 33-42). Southern Illinois University Press.
- Turner, V. (2008). Liminality and communitas. In H. Bial (Ed.), *The performance studies reader* (pp. 89-97). Routledge.

‘बूढो रूख कथामा’ पर्यावरण

अम्बिका अर्याल

पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि, काठमाडौं ।

इमेल : ambiaryal@gmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0000-2471-9288>

लेखसार

‘बूढो रूख कथामा पर्यावरण’ शीर्षकको प्रस्तुत लेख आख्यानकार डी. आर. राईको कथासङ्ग्रह खोक्पा (२०८०) मा सङ्गृहीत ‘बूढो रूख’ कथा र त्यसमा अभिव्यक्त पर्यावरणीय चेतनाको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । समय क्रमसँगै विभिन्न किसिमका आवश्यकता र आधुनिकीकरणप्रतिको मोहका कारण मानिसहरूले प्रकृतिमाथि गर्दै आएको ध्वंशले निम्त्याएको असरका सम्बन्धमा जागृत चेतना नै पर्यावरणीय चेतना हो । विकासका नाममा प्रकृतिमाथि मान्छेले गरेको विनाश र त्यसले पर्यावरणमा पारेको असरप्रतिको चेतनालाई ‘बूढो रूख’ कथामा कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने मूल जिज्ञासाको समाधान गर्ने लक्ष्य यस लेखले राखेको छ । यसले प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्ध, प्रकृतिको विनाशले मानवीय जीवनमा पुगेको असर तथा प्रकृतिको संरक्षणप्रति जागृत पर्यावरणीय चेतनासम्बन्धी मान्यतालाई कृति विश्लेषणले सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा लिई निर्धारित कथाको तथ्यगत विश्लेषण गरेको छ । बिसौं शताब्दीमा पाश्चात्य जगत्मा विकसित पर्यावरणीय चेतनासम्बन्धी साहित्यसिद्धान्तका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरिएको हुनाले यो लेख निगमनात्मक प्रकृतिको बन्न पुगेको छ । यसमा सामग्री सङ्कलनका क्रममा पुस्तकालयीय पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ‘बूढो रूख’ कथालाई लिइएको यस लेखमा विश्लेष्य कथासँग सम्बन्धित लेख, समीक्षा तथा विश्लेषण र पर्यावरणीय चेतनासँग सम्बन्धित अध्ययनलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । ‘बूढो रूख’ कथामा प्रकृतिको विनाश नै मानवजीवनको विनाशको प्रमुख कारण भएको र प्रकृति तथा मानवबिच भौतिक एवम् आत्मीय सम्बन्ध रहेको विचारका माध्यमबाट पर्यावरणीय चेतनाको प्रस्तुति गरिएको निष्कर्ष यस लेखले निकालेको छ । साथै पुँजीवाद र आधुनिकीकरणका नाममा विभिन्न औजार तथा कलकारखानाको विकास हुँदै गएपछि प्रकृतिमा पर्न गएको नकारात्मक प्रभाव तथा विकासले निम्त्याएको जोखिमप्रति सचेत हुन यस कथाले आग्रह गरेको हुनाले पर्यावरणीय चेतनाका हिसाबले यो कथा सशक्त बनेको निष्कर्ष पनि यस लेखको रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : इकोलोजी, परिवृत्तीय, पारिस्थितिक, पर्यावरण, सन्तुलन ।

विषयपरिचय

प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक 'बूढो रूख' कथामा पर्यावरण' रहेको छ । 'बूढो रूख' डी. आर. अर्थात् दिनेशकुमार राईको *खोक्या* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत पहिलो कथा हो । पर्यावरण हाम्रो वरपर रहेको प्राकृतिक, जैविक, सामाजिक तत्त्वहरूको समष्टि रूप हो । प्रकृतिको उपादेयता तथा संरक्षणको महत्त्वलाई बिर्सेर विभिन्न स्वार्थका कारण मानिसले प्रकृतिमाथि नै गरेको नियन्त्रण, विनाश तथा विध्वंशले निम्त्याएको असरप्रतिको सजगता पर्यावरणीय चेतना हो । यस अध्ययनको मूल समस्या राईको प्रस्तुत कथामा पर्यावरणीय चेतना केकस्तो रहेको छ भन्ने हो । प्रस्तुत कथामा अभिव्यक्त पर्यावरणीय चेतनाको निस्मरण गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य हो । राईको 'बूढो रूख' कथामा प्रकृतिको जगेर्नातर्फको चिन्तन र जागृकताका साथै प्रकृतिको विनाशले मानिसको समेत विनाश हुने तथ्यलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तर यस विषयमा केन्द्रित भएर हालसम्म यस कथाको अध्ययन तथा विश्लेषण भएको देखिँदैन । "साताको पुस्तक : डी. आर. को *खोक्या*" (२०८०) शीर्षकको 'साहित्यपोस्ट'मा प्रकाशित समाचार, "डी.आर.को कथासङ्ग्रह *खोक्या* सार्वजनिक" (२०८०) शीर्षकको समाचारभित्र यस कथाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा निमग्ना घिमिरे, हेम भण्डारी तथा महेश पौड्यालले यस कथाका बारेमा राखेको अन्य धारणालाई समेटिएको भए तापनि पर्यावरणीय दृष्टिले यस कथाको विश्लेषण हालसम्म भएको पाइँदैन । यस शोधअन्तरालका सापेक्षमा प्रकृतिको विनाशप्रतिको चिन्ता एवम् पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको राईको 'बूढो रूख' कथाको पर्यावरणीय दृष्टिबाट अध्ययन तथा विश्लेषण गरिनु औचित्यपूर्ण देखिन्छ । विश्वभर पर्यावरणीय सन्तुलन बिग्रँदै गएको र त्यसको चिन्ता तथा चिन्तनमा ध्यान दिनुपर्ने अवस्था सिर्जना भइरहेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा सिर्जनाका माध्यमबाट पर्यावरणीय सन्तुलनको अपरिहार्यतालाई प्रस्तुत गरिएको हुनाले यसमा अभिव्यक्त पर्यावरणीय चेतना अध्ययनीय विषय देखिन्छ । तसर्थ प्रस्तुत अध्ययन राईको 'बूढो रूख' कथाको पर्यावरणीय विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । यसमा डी. आर. को कथासङ्ग्रह *खोक्या*लाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । साथै यसमा सङ्गृहीत 'बूढो रूख' शीर्षकको कथासँग सम्बन्धित अध्ययन तथा पर्यावरणीय चेतनासँग सम्बद्ध सैद्धान्तिक पक्षबारे गरिएका अध्ययनलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यी दुवै सामग्रीको समुचित प्रयोगबाट पर्यावरणीय चेतनाको विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक ढाँचाको निर्माण गरिएको छ । यस क्रममा प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्ध, प्रकृतिको विनाशले मानवीय जीवनमा पुगेको असर तथा प्रकृतिको संरक्षणप्रति जागृत पर्यावरणीय चेतनाका आधारमा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी समस्याको समाधान निकालिएको छ । पर्यावरणीय सिद्धान्तका सापेक्षमा कृतिको विश्लेषण गरिएको हुनाले यस लेखमा निगमनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । पर्यावरणीय चेतनाका दृष्टिबाट साहित्यको विश्लेषण गरिएको हुनाले यो लेख अन्तर्विषयक एवम् गुणात्मक प्रकृतिको बन्न पुगेको छ ।

पर्यावरणीय चेतनाको सैद्धान्तिक परिचय

‘परि’ र ‘आवरण’ शब्दको संयोजनबाट पर्यावरण बनेको छ । शाब्दिक रूपमा हेर्दा ‘परि’ को अर्थ ‘चारैतिर’ र ‘आवरण’ को अर्थ ‘घेरा’ भन्ने हुन्छ । प्रज्ञा नेपाली शब्दकोशका अनुसार ‘पर्यावरण’ ‘कुनै वस्तु, विषय, व्यक्ति आदिको अवस्थिति र परिवेश वा वातावरण’लाई द्योतन गर्ने तत्सम शब्द हो । यसले ‘चारैतिर फैलिएको वा रहेको जलवायु एवम् हावापानी’लाई समेत जनाउँछ । ‘पर्यावरण’लाई अङ्ग्रेजीमा ‘इकोलोजी’ भनिन्छ । ‘इकोलोजी’ (जर्मन ओकोलोजी) शब्द सर्वप्रथम जर्मन दार्शनिक अर्नेस्ट हेकेलले प्रयोग गरेका हुन् । यो शब्द ग्रीक ‘ओकोस’ बाट आएको हो । यसको अर्थ ‘गृहस्थी, घर वा बस्ने ठाउँ’ भन्ने हुन्छ (ब्रिटानिका) । ‘इकोलोजी’को अर्थ ‘वातावरणसँग वनस्पति र जीवजन्तुको सम्बन्धको अध्ययन’ भन्ने हुन्छ ।

पर्यावरणलाई केन्द्रमा राखेर गरिने समालोचना पर्यावरणीय समालोचना हो । यसलाई अङ्ग्रेजीमा ‘इकोक्रिटिसिजम’ भनिन्छ । यो ‘इकोक्रिटिक’ र ‘इजम्’को मेलबाट बनेको शब्द हो । ‘इको’ र ‘क्रिटिक’ दुवै शब्द ग्रीक भाषाबाट आएका हुन् । ‘ओइकोस’ (घर) र ‘इक्रिट्स’ (न्यायाधीश) मिलेर यसको अर्थ ‘घरको न्यायाधीश’ हुन्छ (होवार्थ, सन् १९९६, पृ. ६८) । साहित्यका सन्दर्भमा यसको अर्थ भिन्न देखिन्छ । प्राणी, जीवजन्तु, वनस्पति तथा वातावरणलाई महत्त्व दिने साहित्य सिद्धान्त नै पर्यावरणीय समालोचना हो । यसले वातावरण र जीवको सन्तुलनमा प्रकृतिको सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ । यसलाई परिवृत्तीय समालोचना, वातावरणीय समालोचना, वातावरणीय काव्यशास्त्र, हरित समालोचनाजस्ता नामबाट पनि सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।

सैद्धान्तिक रूपमा पश्चिमेली जगत्मा पर्यावरणीय चेतना सन् १९६० को दशकदेखि विकसित भएको हो । यसमा परिवृत्तीय विज्ञानका आधारमा साहित्य सिर्जना र समालोचना गरिन्छ । चेरिल ग्लोटफेल्टीका अनुसार पर्यावरणीय समालोचना साहित्य र भौतिक वातावरणबिचको सम्बन्धको अध्ययन हो । लरेन्स बुयलका अनुसार यो अन्तरविषयगत दृष्टिकोणबाट गरिने साहित्य र वातावरणको अध्ययन हो । यसबाट सबै विज्ञानलाई एकत्रित गरी वातावरणको विश्लेषण गर्न र समकालीन पर्यावरणीय स्थितिको सुधारका सम्भावित समाधान खोज्न मद्दत पुऱ्याइन्छ । पर्यावरणीय समालोचना केवल ग्रामीण जीवनको प्रशंसा र अद्भुत प्रकृतिको आदर तथा यात्रा वृत्तान्त एवम् प्रेरणादायक भाषण भने होइन (डोबी, सन् २०१२, पृ.२३९) । प्रकृतिको संरक्षण र पर्यावरणलाई सन्तुलनमा राख्नका लागि जागृत भएको चेतना नै पर्यावरणीय चेतना हो ।

वेदकालीन समयदेखि नै पर्यावरणप्रतिको सजगता र विमर्शहरू हुने गरेको इतिहास भेटिन्छ । वेदका मन्त्रहरूमा प्रकृतिको पूजा तथा संरक्षणप्रतिको चिन्तन प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । त्यस समयमा भूमिलाई ईश्वरका रूपमा पूजा गर्ने, प्रकृति र पुरुषका सम्बन्ध परस्पर एक अर्कामा आधारित मान्ने प्रचलन देखिन्छ (सिंह, २०८१, पृ. ६) । पर्यावरणीय समालोचनाको सचेत रूपमा सुरुवात भने बिसौ शताब्दीको उत्तरार्धमा मात्र भएको पाइन्छ । यसको संस्थागत विकासको थालनी १९९२ मा पश्चिमी साहित्य संघमा साहित्य र वातावरण अध्ययनका लागि सङ्घ (एस्ले) गठनसँगै भयो । यसपछि

१९९३ मा 'इस्लम इन्टरडिसिप्लिनरी स्टडिज इन लिटरेचर एन्ड इनभारोमेन्ट' नामक जर्नल सुरु भयो र १९९६ मा *द इकोक्रिटिसिजम रिडस्को* प्रकाशनले यसलाई थप मजबुत बनायो । लरेन्स बुयलको 'द इन्भाइरोमेन्टन इमाजिनेसन' (सन् १९९५) यसको मानक ग्रन्थ हो । यसमा उनले प्रकृति वा वातावरणलाई मानवका निमित्त दान गरिएको वस्तु ठानिन नहुने तर्क राखेका छन् । उनले वातावरणको आफ्नै अस्तित्व भएको विचार प्रस्तुत गरेका छन् (बुयल, १९९५, पृ. ७) । यसरी पर्यावरणीय समालोचनाले वातावरण र मानिसको सम्बन्ध तथा पृथक् अस्तित्वलाई जोड दिएको देखिन्छ ।

पर्यावरणीय समालोचनाले कृतिमा भएको जीव र वातावरणको प्रस्तुतिको अध्ययन गर्दछ । यसले जीव र प्रकृतिको चित्रण कृतिमा कसरी गरिन्छ ? त्यसले कुन कुरालाई प्रतिनिधित्व गर्छ ? साथै तिनीहरूलाई यस्ता विशिष्ट तरिकामा कहिले र किन चित्रण गरिन्छ भन्ने सन्दर्भको अध्ययन गर्दछ (मिल्ली, सन् २०१०, पृ. ४७) । पर्यावरणीय समालोचनाले मानव विषयगततालाई मानवीय सन्दर्भमा नभई गैर-मानवीय संसारसँग सम्बन्धित गरेर पुनःपरिभाषित गर्दछ (हेस, सन् २००६, पृ. ५०७) । प्रकृति र मानवको भिन्न अस्तित्व स्विकार्दै मानवीय संसारभन्दा प्रकृतिको अध्ययन पृथक् ढङ्गले गरिनुपर्ने धारणा पनि यसले राखेको देखिन्छ ।

पर्यावरणीय समालोचनाले आधुनिकतावादी प्रवृत्ति र विकासका कारण पर्यावरणमा परेको असरप्रति चिन्ता प्रकट गर्दछ । आधुनिकतावादको विकल्पका रूपमा डीप इकोलोजी र सामाजिक पर्यावरण जस्ता धारहरू देखापरेका छन् । डीप इकोलोजीले प्रकृतिको आफ्नै मूल्य र महत्त्व रहेको कुरामा जोड दिन्छ । यसले प्रकृतिको अन्य प्रजाति समान अधिकारको वकालत गर्छ । तर सामाजिक पर्यावरणले मानव उपयोगका सन्दर्भमा प्रकृतिलाई महत्त्व दिन्छ र यसले अराजकतावाद, समाजवाद, नारीवादजस्ता राजनीतिक दर्शनहरूसँग सम्बन्ध राख्छ (हेस, सन् २००६, पृ. ५०७) । पर्यावरणीय समालोचनामा पर्यावरणलाई मानवको भन्दा पृथक् अस्तित्वयुक्त मान्ने तथा प्रकृतिसँग मानवको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध भएको मत राख्ने गरी दुवै प्रवृत्तिका अवधारणा विकास भएका देखिन्छन् ।

पर्यावरणीय समालोचनाले पारिस्थितिकीय न्याय र सामाजिक असमानताहरूको सवाललाई समेत समेट्दै आएको छ । यसले प्रकृति संरक्षण र न्यायका सवाललाई जोड्दै सहरी क्षेत्रहरू र सामाजिक समस्याहरूलाई केन्द्रमा राख्ने प्रयास गरिरहेको छ । टी.भी. रीडले भनेझैं पर्यावरणीय समालोचनाले प्राकृतिक संरक्षणको चिन्ता र वितरणात्मक न्यायलाई जोड्नुपर्ने मान्यता अघि सार्दछ (हेस, सन् २००६, पृ. ५०८) । पर्यावरणीय समालोचनाले ग्रामीण तथा सहरीया परिवेशमा भएका प्रकृतिको विनाशका कारणको खोजी गरी त्यसको संरक्षणमा लाग्नुपर्ने विचारका साथै पारिस्थितिकीय प्रणालीमा पर्ने असर न्यूनीकरणतर्फ सचेत हुन आग्रह गर्दछ । पर्यावरणीय चेतनामा वातावरणीय संवेदनशीलताको बाहुल्य रहन्छ । यसले कृतिमा प्रकृतिकेन्द्रित पात्रको प्रयोग, प्रकृतिको मानवीकरण र मानवको प्रकृतीकरणको विश्लेषण गर्दछ । कृतिमा मानवहरू नै प्रकृतिको विनाश गर्नका लागि जन्मिएका सन्दर्भको खोजी गरी धरतीको रूवाइ, प्रकृतिको कोलाहल, मानव, जीव र वनस्पतिहरूको

गुहार, जल, वायु, आकाश, बादल आदिको चीत्कार जस्ता संवेदनशील पक्षहरूको खोजी गर्नुका साथै प्रकृतिको पक्षमा वकालत गर्दछ ।

मानवीय प्रवृत्तिकै कारण मानवजीवन सङ्कटग्रस्त परिवेशमा बाँचिरहेको तथ्यलाई प्रस्तुत गर्दै प्राचीनता र नवीनताका बिचमा होडबाजी चल्न थालेपछि धरती विषाक्त बन्दै गएको सन्दर्भको विश्लेषण समेत पर्यावरणीय समालोचनामा गर्ने गरिन्छ । प्रकृति मानवस्वास्थ्यका लागि हानिकारक हुँदै गएको, आज मान्छे चेतनाको, संवेदनाको, मानवताको र उदारताको प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने बेलामा क्षेप्यास्त्रको प्रतिस्पर्धामा लीन भएको तथ्यको समेत यसले उजागर गर्दछ । जैविक विविधताको ह्रास, ओजन तह विनाश, ऊर्जाको अन्त्य, आणविक ऊर्जाको निर्माण आदिले गर्दा विश्वभरि मौसममा आएका परिवर्तन खतराका सङ्केत भएका छन् । वातावरणीय सन्तुलन बिग्रेर त्यसको असर विश्वव्यापी भएको छ । इकोलोजीलाई गम्भीरताका साथ हेर्नेहरूले पशुप्राणी जोगाउने, फोहोर नियन्त्रण गर्ने अभियानमा लाग्नुभन्दा मानिसले पृथ्वीलाई बिगान्ने, रूख काट्ने, पानी थुन्ने, सुरुङ खन्ने, मार्ग बनाउने आदि अधिकार नभएको जिकिर गर्दछन् । उनीहरूले मान्छेमा पृथ्वीलाई छुने पनि अधिकार नभएको भन्दै मानवेतर जगत्को स्वतन्त्रताको पक्षमा बोल्दछन् (भट्टराई, २०८१, पृ. १) । यसरी वातावरणलाई महत्त्व दिने पर्यावरणीय सिद्धान्तको प्रयोग गरी कृतिको विश्लेषण गर्ने पद्धतिको विकाससँगै पर्यावरणीय समालोचनाको स्थापना हुन पुगेको देखिन्छ ।

पर्यावरणीय समालोचना बिसौं शताब्दीको मध्यतिर मानवीय क्रियाकलाप तथा विविध कारणबाट वातावरणमा पर्न गएको गम्भीर असरको समाधानका क्रममा वातावरणविद्हरूबाट सुरु हुन पुगेको अवधारणा हो (केरिज, सन् २००६, ५३१) । यसले प्रकृतिका अपरिहार्य तत्त्व जीवजन्तु, प्रकृति, वनस्पति, जल, वायु आदिमाथिको प्रभाव र तिनको सन्तुलन एवम् संरक्षणप्रतिको सजगतामा जोड दिन्छ । यसले कृतिमा चित्रित पर्यावरणीय सन्तुलन तथा पारिस्थितिक प्रणालीको अध्ययनका लागि प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन, त्यसको विनाशमा मानिसले गरेका क्रियाकलाप, बढ्दो आधुनिकीकरण तथा सहरीकरणले निम्त्याएको सङ्कटलाई केन्द्रमा राख्दछ ।

प्राकृतिक चक्रमाथिको हस्तक्षेप र विनासले पारिस्थितिक प्रणालीमाथि असर पारिरहेको हुन्छ । पर्यावरणलाई रचनात्मक संरचनाका रूपमा प्रस्तुत गर्न नहुने, मानवीय आवश्यकता र इच्छालाई तर्कयुक्त र स्वाभाविक मान्न नहुने, पर्यावरणप्रति मानवीय कर्तव्य नैतिक अभिमूर्खीकरणको पक्ष मान्दै पर्यावरणलाई कृतिमा व्यवस्थित चक्रमा रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने मान्यता पर्यावरणीय समालोचकको छ (बुयल, १९९५, पृ. ७) । यसरी प्रकृति र मानवको सम्बन्ध, बढ्दो सहरीकरण तथा आधुनिकीकरणका कारण प्रकृतिमाथि परेको असर, पारिस्थितिक प्रणालीमा पर्दै गएको प्रभाव, वातावरणीय संवेदनशीलता, प्रकृतितर्फको मानिसको आकर्षण तथा प्रकृतिको जगेर्नामा मानिसले खेल्नुपर्ने भूमिकालाई कृतिमा कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भनी अध्ययन गर्ने पद्धति पर्यावरणीय समालोचना हो । यसले पर्यावरणीय चेतनाका माध्यमबाट नै कृतिको विश्लेषण गर्ने भएकाले डी. आर. को ‘बूढो रूख’ कथामा प्रस्तुत यिनै प्रवृत्तिको निस्पण यसमा गरिएको छ ।

नतिजा र विमर्श

बूढो रुख कथामा प्रकृतिको विनाशका कारण निम्तिएका समस्या र त्यसप्रतिको चिन्तालाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्ध, प्रकृतिको विनाशले मानवीय जीवनमा पुगेको असर तथा प्रकृतिको संरक्षणप्रति जागृत पर्यावरणीय चेतनालाई विभिन्न उपशीर्षकमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ :

प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्ध

प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्धको अध्ययनमा पर्यावरणीय समालोचनाको ध्यान केन्द्रित भएको छ । यसले मानवीय अस्तित्व प्रकृतिविना अपूर्ण हुने तथा प्रकृतिको संरक्षणमा मानवको ठूलो भूमिका हुने विचार व्यक्त गर्दछ । कृतिमा प्रस्तुत प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्धको अध्ययनबाट पर्यावरणीय चेतनाको निष्पन्न गर्न सकिने यसको मत छ । तसर्थ यसमा विश्लेष्य कृतिमा प्रकृति र मानवको सम्बन्ध केकस्तो रहेको छ भन्ने सन्दर्भको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

बूढो रुख कथामा प्रकृति र मानवबिचको अन्तर्सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा प्रकृतिविना मानवीय अस्तित्व अकल्पनीय रहेको सन्दर्भलाई स्थान दिइएको छ । घरनजिकैको बूढो रुख सुक्दै जान थालेपछि युवाहरूले त्यसलाई ढाल्ने योजना बुन्दै गर्दा सोही रुखमा आफ्नो जीवन देख्ने वृद्ध बडाका कथनका माध्यमबाट यस कथामा प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्धसम्बन्धी पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । बूढो रुख ढाल्ने कुरा सुनेपछि हकार्दै बडाले भनेको "...जो आए पनि यो बूढो रुखलाई देखिसहँदैनन्, किन होला ? तिमेर्को के बिगारेको छ हँ यो रुखले ? जो आए पनि काटिहाल, ढालिहाल भन्छ । के देख्छौ हँ तिमेर्ले यो बूढो रुखमा ?" (पृ. १५) कथनले सोही कुराको पुष्टि गरेको छ । यसमा उनले रुखलाई ढाल्ने योजना गरिरहेका युवाहरूप्रति प्रश्न गर्दै ढाल्न नहुने सन्दर्भमार्फत उपादेयता सकििएपछि लत्याउने मानवीय प्रवृत्तिप्रति रोष प्रकट गरेका छन् । यसले प्रकृतिको संरक्षणका पक्षमा मात्र नभएर प्रकृतिप्रतिको आत्मीय सम्बन्धको उद्घोष समेत गरेको छ । बडाको बाल्यकालको साथै बनेको रुख उनका जीवनका अनेक पलहरूको साक्ष हुनु प्रकृतिको जैविक अस्तित्वका साथै सामाजिक एवम् भावनात्मक अस्तित्वको हिरसाको प्रतीक पनि हो । तसर्थ यसमा प्रकृति र मानवबिचको अन्तर्सम्बन्धका माध्यमबाट प्रस्तुत पर्यावरणीय चेतनाको अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

यस्तै राईको प्रस्तुत कथमा बडाका कथनमार्फत अभिव्यक्त सामाजिक विसङ्गति र उपयोगितावादी सोचप्रतिको आलोचनासम्बन्धी पर्यावरणीय चेतनालाई यसरी व्यक्त गरिएको छ : "अहिले बूढो देखेपछि ढालिहाल्नुपर्ने ? त्यसो भए म पनि काम नलाग्ने बूढो भएँ मलाई पनि मारिहाल्नु पर्‍यो नि !" (पृ. १५) भन्ने कथनले रुख र मानवबिचको तुलना र उपादेयताप्रति सजग गराएको छ । यसमा जसरी वृद्ध भएकै आधारमा मान्छेलाई मान्छेले मारिहाल्न सक्दैन त्यसरी नै वृद्ध भएको रुखलाई ढलाउन हुँदैन भन्ने अभिप्रायका माध्यमबाट प्रकृतिको संरक्षण तथा प्रकृतिसँग मानवीय सम्बन्धप्रतिको सजगतालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा बडाका कथनमार्फत प्रकृति र मानवको समान अस्तित्व तथा घनिष्ठ सम्बन्धप्रतिको चेतनालाई स्थान दिइएको छ । यसमा “यो रूखको बोली मात्र नआएको हो । यसको पनि जीवन छ, जुन मसँग मेल खाइरहेको छ अहिले । तुलना गर्छु, यो रूख र मेरो जीवन एकै लाग्छ । अहिले श्रीमतीको अभावलाई यही रूखले टारेको छ” (पृ. १५) भन्ने बडाको कथनले सो कुराको पुष्टि गरेको छ । यसले बोल्न नजानेकै भरमा प्रकृतिमाथि अन्याय गर्न नहुने तथ्य मात्र होइन श्रीमती गुमाएका एकल वृद्ध पुरुषले प्रकृतिमा प्रियाको माया तथा छायाको अनुभूति गरिरहेको सन्दर्भलाई पनि प्रस्ट पारेको छ । रूखको जीवन र आफ्नो जीवनसँग मेल खाइरहेको सन्दर्भलाई रूखको जवानी र आफ्नो जवानी, रूखको सिर्जना र आफ्नो सिर्जनासँग एकाकार गर्दै उनले प्रकृति र मानवबिचको सादृश्य सम्बन्धको दृष्टान्तसमेत कथामा प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी प्रकृति र मानवबिचको आत्मीय सम्बन्धलाई सकाउँदै प्रकृतिको विनाश गर्न नहुने विचार बडाका कथनमार्फत प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस कथामा प्रकृति र मानवीय सम्बन्धप्रतिको पर्यावरणीय चेतना प्रबल बनेको देखिन्छ ।

प्रकृतिप्रतिको विश्वास र आकर्षण

पर्यावरणीय समालोचनाले कृतिमा प्रस्तुत प्रकृतिप्रतिको विश्वास र आकर्षणको अध्ययनबाट पर्यावरणीय चेतनाको निस्मरण गर्न सकिने मान्यता राख्दछ । *बूढो रूख* कथामा मानिसको प्रकृतिप्रतिको विश्वास एवम् आकर्षणसम्बन्धी पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा प्रकृतिले मानिसलाई जहिल्यै पनि आफूतिर खिच्ने गरेको र प्रकृतिबाट टाढा जाने मान्छेको इच्छा नभएको सन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । यस कथामा प्रस्तुत “सहरको धुवाँ, धुलो र कोलाहलबाट मुक्त हुँदै गाउँतिर लागौँ” (पृ.९) भन्ने म पात्रको कथनले ग्रामीण जीवन अर्थात् प्रकृतितर्फको आकर्षणलाई नै द्योतन गरेको छ । सहरको कृत्रिम र प्रदूषित वातावरणबाट उम्किएर प्रकृतिको काखमा पुग्न चाहने म पात्रको यात्रा केवल भौगोलिक स्थानान्तरण नभएर आन्तरिक शान्तिको खोजी र प्राकृतिक सौन्दर्यको तृष्णा पनि हो । शहरी कोलाहलमय वातावरणभन्दा शान्त, स्वच्छ र हरियालीपूर्ण परिवेशले मानिसलाई अधिक तुष्टि, सन्तोष र जीवनको वास्तविकता अनुभव गराउँछ भन्ने विश्वास कथाले उजागर गरेको छ ।

प्रस्तुत कथाले प्रकृतिको साथ भएकाले गाउँले जीवनमा शान्ति मिल्ने, मन आनन्दित हुने तथा मानसिक स्वच्छता प्राप्त हुने विश्वासलाई समेत द्योतन गरेको छ । यस कथाले वातावरणीय सौन्दर्यको वर्णन मात्र नगरी प्रकृतिले मानसिक स्वास्थ्यमा पार्ने सकारात्मक प्रभावलाई समेत उजागर गरेको छ । प्रस्तुत कथामा प्रकृतिको काखमा पुगेपछि सोचाइ नै बदलिने सकारात्मक चिन्तनलाई “हरियालीयुक्त वातावरणमा सोचाइ पनि स्वच्छ र हराभरा हुँदै गयो” (पृ.९) भन्ने म पात्रको कथनमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ । यसले प्रकृति केवल बाह्य सौन्दर्य मात्र नभएर मानसिक, भावनात्मक र आध्यात्मिक उन्नतिको स्रोत भएको सङ्केत गरेको छ । प्रकृतिसँगको सान्निध्यले व्यक्तिको चिन्तन प्रणालीलाई पनि प्रभावित पार्ने र नकारात्मकता घटाएर सकारात्मक सोचको विकास गराउने भाव यसमा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

यसरी 'बूढो रुख' कथामा प्रस्तुत चरित्रको यात्रा केवल शारीरिक नभई भावनात्मक स्थानान्तरणको यात्रा हो । यो प्रकृतिप्रतिको आकर्षण र सम्बन्धद्वारा निर्देशित छ । यसरी यस कथाले प्रकृतिसँग मानवीय मन तथा संवेदना जोडिएको सन्दर्भमार्फत पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरेको छ । यसले प्रकृतिप्रतिको लगाव, संरक्षणको भावना र आत्मीय सम्बन्धप्रतिको गम्भीर भाव विकसित गराउँदै पर्यावरणीय चेतनाको उजागर गरेको छ । साथै यसले प्रकृतिसँग मानवीय मन तथा संवेगको सम्बन्धमार्फत प्रकृतिसँगको सान्निध्यमा मानवीय सोचमा समेत परिवर्तन आउने हुँदा मान्छेको प्रकृतितर्फको आकर्षणसम्बन्धी पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

प्रकृतिको विनाशप्रतिको चिन्ता

बूढो रुख कथामा पूँजीवाद, भौतिकता र यान्त्रिकताका कारण विकसित सोच र त्यसले प्रकृतिमाथि पारेको नकारात्मक प्रभावका सम्बन्धमा प्रश्न उठाइएको छ । यसमा प्रकृतिको विनाशले मानवीय जीवन सड्कटमा पर्ने सन्दर्भ र त्यसप्रतिको चिन्तालाई प्रस्तुत गरिएको छ । "... मनमनै सोचें, हेर त, पारि पाखो खुइलिएर फुस्रो भएछ" (पृ. ९) भन्ने म पात्रको कथनमा प्रकृतिको विनाशतर्फको चिन्ता देखिएको छ । म पात्रको "... सधैं चौतारीबाटै पानीको धारो धररर भरेको सुनिन्थ्यो । तर त्यो धाराको मुहान कता हरायो, नामोनिशान छैन । वारिपारि देखिने जङ्गलका त्यत्रा रुखहरू काटेर सखाप" (पृ. १०) भन्ने अभिव्यक्तिले पनि सोही तथ्यलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसमा वनजङ्गलको विनाशका कारण पानीको मुहान सुकेपछि देखापरेको चिन्तालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसले प्रकृतिको विनाशबाट पारिस्थितिक प्रणालीमा पारेको प्रभाव तथा मानवीय जीवनमा देखापरेको असरसमेतलाई प्रस्ट पारेको छ ।

प्रस्तुत कथामा रुखमा रमाइरहेका चराहरूको चित्रणका माध्यमबाट प्रकृतिको वर्णन गरिएको छ । यसमा "... बडासँग यै आँगनमा बसेर गफ पिट्दै गर्दा घरमाथिको बूढो रुखमा एक जोडी तामे दुकुर बसिरहेका थिए । त्यत्तिकैमा काग बत्तिएर आएपछि दुकुर भाग्यो । काग बस्दा सानो सुकेको हाँगो आगनको डिलमाथि झन्ड्यो" (पृ. १४) भन्ने म पात्रको कथनमार्फत रुखमा खेलेका दुकुर र कागको दृश्यको वर्णन गरिएको छ । काग बस्दा खसेको सुकेको हाँगालाई देखेर बडामा बढ्दै गएको चिन्ताले प्रकृतिको विनाशप्रतिको सजगतालाई द्योतन गर्नुका साथै मानव र प्रकृतिबिचको सादृश्य सम्बन्धलाई पनि प्रस्ट पारेको छ । यस कथाका पात्र बडाको कथन यस्तो छ :

यो रुखले जवानीमा कतिलाई जीवन दियो त कतिको आडभरोसा बन्यो होला । यसले फैलाएको हरियाली र शीतल छहारीमा कतिले आरामको सास फेरे होलान् । यो रुख जवान हुँदाको वासनाले टाढाटाढाबाट पक्षीहरू झ्यामिन आइपुग्थे र हाँगाहाँगामा खेल्थे, रमाउँथे । सानादूला जोडीहरू यही रुखभित्र जीवनलीलामा हराउने गर्थे । सबै खाले चराचुरुङ्गीका लागि यो रुख सुरक्षित संसार थियो । कतिले यसैभित्र गुँड लगाए । बचेराहरू हुर्काए । (पृ. १६)

बडाका यस कथनमा प्रकृतिले जीवजन्तु, चराचुरुङ्गी तथा मानवलाई दिएको आश्रय र पुन्याएको अमूल्य योगदानको चर्चा गरिएको छ । यसमा एउटै रूखलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी मानवीय जीवनसँग प्रकृतिको सम्बन्धको चित्रण गरिएको छ । रूखले जवानीमा दिएको आडभरोसा तथा जीवन, हरियाली, शीतल छहारी, माधुर्य एवम् क्रीडास्थललाई भुल्न नहुने बडाको कथन छ । जवान रूखको वासनामा लड्ठिएका पक्षीहरूका लागि सुरक्षित संसार बनेको रूखले कतिको बास बन्ने त कतिको बचेरा हुर्काउने अवसर पाएको सन्दर्भका माध्यमबाट बडाले यस कथामा प्रकृति र पर्यावरणको आवश्यकता तथा महत्त्वलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्रस्तुत कथामा समयक्रमसँगै प्रकृतिको विनाशतर्फ उद्यत मानवप्रति व्यङ्ग्य र आक्रोश प्रकट गर्दै प्रकृतिको विनाशप्रतिको चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । यस सन्दर्भमा यस कथामा बडा पात्रका कथनमार्फत प्रस्तुत गरिएको धारणा यस्तो छ :

ती हिंस्रक बनेका कागले कहिलेकाहीँ सानातिना हाँगा नै भाँची भाँछन् । त्यस बेला म भस्किन्छु । मेरै हात भाँचिएको ठान्छु ।... शरीरको छाला चाउरिएर यो बूढो रूखको बोक्राजस्तै भाछ । रूखका ठाउँठाउँमा चिरा परेजस्तो खुट्टाको कुर्कुच्चा पटपटी फुटेको छ । यो बूढो रूखको जरा आफैँ सुक्दै गएजस्तो मेरो पनि आँत सुक्दै गएको छ । खानमा पटकैँ रुचि छैन । लाग्छ मेरो जिन्दगी र यो रूखको जिन्दगीले एउटै र उस्तैउस्तै नियति भोगिरहेको छ । (पृ. १७)

बडाको यस कथनले बुङ्ग्यौलीमा पुग्दै गरेको वृक्ष र त्यसको विनाशप्रतिको चिन्ता प्रस्तुत गरेको छ । यसमा कागले सानातिना हाँगा भाँच्दा बडा भस्किनु, आफ्नै हात भाँचिएको महसुस गर्नु, रूखको बोक्रा जस्तै शरीर चाउरिएको ठान्नु, रूखका चिरासँग आफ्ना फुटेका कुर्कुच्चालाई दाँज्नु, सुक्दै गएको रूखका जरासँग आफ्नो आँत सुकेको तुलना गर्नु, रूखको जिन्दगी र आफ्नो नियतिलाई उस्तै ठान्दै समान भोगाइको अनुभूति गर्नु मानवीय जीवन लीला सकिन लागेजस्तै प्रकृतिको अस्तित्व पनि दिनप्रतिदिन धरापमा पर्दै जान लागेको तथ्यप्रति चिन्ताग्रस्त हुनु हो । यसर्थ बडाका कथनमार्फत यस कथामा प्रकृतिको विनाशतर्फको चिन्तासम्बन्धी पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रकृतिको विनाशलाई चिहाइरहेका आँखामा देखिएको उदासीनता तथा त्यसले मस्तिष्कमा परेको चोटलाई यस कथामा स्थान दिइएको छ । यसमा बडाले गरेको व्यवहारका सन्दर्भमा उनको छोरा नन्दलालले गरेको व्याख्याले सोही तथ्यलाई उजागर गरेको छ :

उज्यालो भएदेखि बुबाको आँखा त्यै रूखमा हुन्थ्यो क्या ! कुनै चरा आएर त्यो नाङ्गे रूखमा बस्नै नहुने । के हुन्थ्यो हुन्थ्यो बुबालाई । गनगन गर्दै आँगनमा ओहोरदोहोर गर्नुहुन्थ्यो । अरु त कतै जान सक्नुहुन्नथ्यो । त्यो बूढो रूखसित रिस उठेको हो कि माया लागेको हो, मैले केही बुझ्न सकिनँ बुबाको । (पृ. १९)

नन्दलालको यस कथनमा उसको बुबाको प्रकृतिको विनाशप्रतिको चिन्तालाई प्रस्तुत गरेको छ । यसमा रूखलाई असर हुने गरी कसैले कुनै गतिविधि गर्दा बडाको मनले थाम्न नसक्नु, चिन्ता पर्नु र रिसाउनु जस्ता क्रियाकलापका माध्यमबाट प्रकृतिको विनाशप्रतिको सजगता एवम् संरक्षणको आह्वानसम्बन्धी चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै उनको “यो रूख ढाल्नुभन्दा पहिले मलाई ढाल्, सक्छस् ? ल उचाल् बन्चरो” (पृ. २१) भन्ने कथनले पनि सोही तथ्यलाई थप पुष्टि गरेको छ । यस कथनले रूख र मान्छेको समान अस्तित्व तथा भूमिकालाई प्रस्तुत गरेको छ । मान्छेले आफ्ना मान्छे अर्थात् जन्मदातालाई जति महत्त्व र इज्जतका साथ हेर्ने गर्छ, त्यसरी नै प्रकृतिलाई पनि महत्त्व दिनुपर्ने र माया गर्नुपर्ने भावलाई यस कथनले व्यक्त गरेको छ । यसरी यस कथामा प्रकृतिको विनाशप्रति पात्रमा जागृत चिन्ता, आक्रोश एवम् असन्तुष्टिका माध्यमबाट पर्यावरणीय चेतना प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रकृतिको जगेर्नातर्फको चेतना

बूढो रूख कथामा प्रकृतिको संरक्षणप्रति मानवमा जागृत चेतनाका माध्यमबाट पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा बाल्यकालदेखि देखेको, खेलेको र गाउँको शानका रूपमा उभिएको रूख नदेखिँदा म पात्रमा परेको चिन्ताका माध्यमबाट प्रतीकात्मक रूपमा प्रकृतिको जगेर्नाप्रतिको चिन्तनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा “... नन्दलालको घरमाथिको एकले रूख छर्लङ्ग देखिन्थ्यो यहाँबाट । तर कति हेर्ने, देखिने” (पृ.१०) भन्ने कथनमार्फत म पात्रले गाउँको पहिचानका रूपमा उभिएको रूख नदेख्दाको चिन्तालाई व्यक्त गरेको छ । “... आँगनको तल्लाछेउको कटेराबाट घरमाथिको थेंचे सानो थुम्के डाँडो छर्लङ्ग देखिन्थ्यो, तर त्यहाँ बूढो रूख थिएन” (पृ. १४) भन्ने म पात्रको कथनले पनि त्यसकै थप पुष्टि गरेको छ । यस कथामा प्रस्तुत यस किसिमको चिन्ता केवल एक व्यक्तिको नभएर मानव जातिको सामूहिक अनुभूति हो । यदि प्रकृतिको विनाश यस्तै गतिमा अगाडि बढिरह्यो भने यसले मानवजीवनमा ठूलो समस्या निम्त्याउने सन्दर्भप्रति यसले सङ्केत गरेको छ । प्रकृति नदेखिँदा, हराउँदा वा नष्ट हुँदा मान्छेको आत्मामा शून्यता, अभाव र पश्चात्तापको अनुभूति जागृत हुन पुग्नु पर्यावरणीय विनाशप्रतिको चिन्ता हो । यस कथामा म पात्रको अवलोकन केवल बाह्य दृश्यको मूल्याङ्कन नभएर बिग्रँदो भावनात्मक सम्बन्ध र आत्मीयताको खोजीप्रतिको पनि हो । यसमा रूख नदेखिनु कुनै सामान्य घटना नभएर प्रकृति विनाशको सङ्केतक हो । यसले सम्पूर्ण मानवजातिमा प्रकृतिको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनप्रतिको जिम्मेवारी बोध गराउँछ । प्रकृति विनाशको यस सङ्केतले भावी पुस्ताका लागि स्मृति र सम्पर्क गुमाउने खतराका साथै सामाजिक र सांस्कृतिक पहिचान, स्मृति र आत्मीय सम्बन्ध हराउँदै जाने तथ्यलाई पनि द्योतन गर्दछ । यसरी यस कथाले प्रकृतिको जगेर्नासम्बन्धी चिन्ता तथा चिन्तनका माध्यमबाट पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

यस कथामा प्रस्तुत चिन्ता र अभावको भावना नै पर्यावरणीय चेतनाको मूल हो । प्रस्तुत कथाका बडा पात्रमा पर्यावरणीय चेतना प्रखर बनेको छ । बडाले “एकलो हुँदाको मेरो साथी भने पनि, सन्तान भने

पनि, प्रेमिका भने पनि, यै खिड्खिड्ग परेको बूढो रूख त हो नि ! जे होस्, यो बूढो रूखलाई म बाँचुन्जेल रहन दे” (पृ. २२) भन्दै बूढो रूखलाई ढाल्न नदिएको सन्दर्भले प्रतीकात्मक रूपमा मानवीय जीवनसँग प्रकृतिको सम्बन्ध र प्रकृतिको जगेर्नामा मानवमा जागृत चेतनालाई प्रस्ट पारेको छ । यसले आवश्यकता परे प्रयोग गर्ने र नपरे मिल्काउने प्रवृत्ति बोकेका मानवप्रति व्यङ्ग्यको भटारो हान्दै प्रकृतिलाई साथी, सन्तान र प्रेमिकाकै स्थानमा राख्नुपर्ने मत पनि अभिव्यक्त गरेको छ । स्वार्थका कारणले नातासम्बन्धलाई कायम राख्ने मानिसले एक दिन मानिसकै साथ छाड्न पछि नपर्ने भए तापनि प्रकृतिले कहिल्यै मानिसलाई धोका नदिने विचार समेत यसमा प्रस्तुत भएको छ । आफ्ना भन्ने कोही नभएका बेला पनि प्रकृतिसँगको सामीप्यमा जीवन सहज बनेको तथ्यलाई सन्तान, प्रेमिका र साथीको स्थानमा रहेको रूखको दृष्टान्तमार्फत बडाले मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसर्थ प्रकृतिको जगेर्नाबाट मात्र मानवजीवन सार्थक हुने विचारका माध्यमबाट पर्यावरणीय चेतनालाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

निष्कर्ष

डी. आर. को *बूढो रूख* कथामा पर्यावरणीय चेतनाको प्रस्तुति पाइन्छ । उनको यस कथामा प्रकृति र मानवको आत्मीय सम्बन्ध, प्रकृतिप्रतिको विश्वास र आकर्षण, प्रकृतिको विनाशप्रतिको चिन्ता, प्रकृतिको जगेर्नातर्फको चेतनाजस्ता पर्यावरणीय चेतनाको अभिव्यक्ति पाइन्छ । यसमा रूख र मान्छेको जीवनबिचको सादृश्य सम्बन्ध देखाउँदै बूढो भएको रूखलाई ढाल्नु आफूलाई नै मार्नुसरह भएको बडाका विचारका माध्यमबाट प्रकृतिविना मानवजीवन अधुरो हुने तथ्यका साथै प्रकृति र मानवबिचको आत्मीय सम्बन्धसम्बन्धी पर्यावरणीय चेतनाको प्रस्तुति देखिन्छ । यस्तै यसमा अशान्ति, अमनचयन, कोलाहलबाट भागेर ग्रामीण जीवनमा र प्रकृतिको काखमा जाने उत्साहका माध्यमबाट प्रकृतिप्रतिको आकर्षण एवम् विश्वाससम्बन्धी पर्यावरणीय चेतनाको प्रस्तुति गरिएको पाइन्छ । यस कथामा रूखलाई काट्ने योजनामा लागेका युवाप्रति धम्की, घुर्की एवम् आक्रोश तथा असन्तुष्टिका भाव व्यक्त गर्दै पात्रले गरेको विद्रोहका माध्यमबाट प्रकृतिको विनाशप्रतिको चिन्तासम्बन्धी पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । बूढो रूखलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी जन्मदातालाई मान्छेले जति महत्त्व र माया दिने गरेको छ त्यति नै प्रकृतिलाई पनि महत्त्व दिएर माया गर्नुपर्ने लाक्षणिक भावको प्रस्तुति यसमा पाइन्छ । प्रकृतिको विनाश गर्नु भनेकै सम्पूर्ण पर्यावरणको विनाश गर्नु र मानवीय अस्तित्व समेत नामेट हुनु हो भन्ने भावका माध्यमबाट रूखको संरक्षणको माग गर्दै प्रकृतिको जगेर्नासम्बन्धी पर्यावरणीय चिन्तन पनि यसमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । यसरी मूलतः बडा पात्र र आंशिक रूपमा म पात्रको विचारका माध्यमबाट यस कथामा पर्यावरणीय चेतना प्रबल बन्न पुगेको पाइन्छ । पर्यावरणीय समालोचकले भने भैं विशेषतः प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्ध, निकटता, आकर्षण, विश्वास तथा प्रकृतिको अस्तित्वको जगेर्नाप्रतिको चेतनाका माध्यमबाट यस कथामा पर्यावरणीय चेतना अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । यस कथामा आएको पर्यावरणीय चेतनाले कथालाई रोचक, कौतुहलपूर्ण एवम् वैचारिक बनाएको पाइन्छ । यसले वर्तमानमा पर्यावरणका

सम्बन्धमा बढ्दै गएको चिन्ता र चिन्तनलाई समेत समय सापेक्षित र कलात्मक रूपमा उजागर गर्नमा सफलता हासिल गरेको देखिन्छ । यसर्थ बूढो रूख कथालाई पर्यावरणीय चेतनाले सशक्त कथाका रूपमा लिन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- डी. आर. (२०८०), खोप्पा, काठमाडौँ : पेज टर्नर ।
- डी.आर.को कथासङ्ग्रह खोप्पा सार्वजनिक (२०८०), *साहित्यपोस्ट*, <https://sahityapost.com>, हेरेको मिति : २०८१ मङ्सिर १७ ।
- साताको पुस्तक : डी. आर. को खोप्पा (२०८०), *साहित्यपोस्ट*, <https://sahityapost.com>, हेरेको मिति : २०८१ मङ्सिर १७ ।
- सिंह, राजवीर (सन् २०१९), 'वेदों में पर्यावरण चेतना', *राजभाषा ज्योति*, <https://rajbhasha.gov.in>, हेरेको मिति : २०८१ मङ्सिर ३, पृ. ६-१३ ।
- Buell, Lawrence (1995), *The Environmental Imagination Thoreau, Nature Writings, and the Formation of American Culture*, London : Harvard University Press.
- Dobie, Ann B. (2012), *Theory into Practice: An Introduction to Literary Criticism*, Third Edition, Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- Heise, Ursula K. (2006), "The Hitchhiker's Guide to Ecocriticism." *PMLA*, vol. 121, no. 2, pp. 503–16, *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/25486328>, Accessed 19 Nov. 2024.
- Howarth, William (1996), "Some Principles of Ecocriticism", *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, Glotfelty, Cheryll and Fromm, Harold (Ed.), Athens and London: The University of Georgia, Pp. 69-91.
- Kerridge, Richard (2006), "Environmentalism and Ecocriticism", in Patricia Waugh (ed.), *Literary Theory and Criticism*, London: Oxford University Press, pp. 530-543.
- Milne, Anne (2010). "Ecocriticism." *Key Words: A Journal of Cultural Materialism*, no. 8, pp. 46–47. *JSTOR*, <https://www.jstor.org/stable/26920272>, Accessed 19 Nov. 2024.

स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा भाषाशैली

केशव भुसाल

केन्द्रीय क्याम्पस, त्रिवि, काठमाडौं

Correspondance email: keshabbhusal.tu@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख स्नातक तहमा समाविष्ट कथाहरूमा प्रयोग गरिएको भाषाशैली अध्ययनमा आधारित रहेको छ । स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा निहित भाषाशैलीको अध्ययन गर्नु, निर्दिष्ट कथामा प्रयुक्त भाषाशैलीको प्रकृति विश्लेषण गर्नु र निर्दिष्ट कथामा व्यवहृत भाषाशैली सम्बन्धमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्नु यस लेखका मुख्य उद्देश्य रहेका छन् । प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित रहेको छ । यस लेखमा पुस्तकालयीय कार्य तथा सर्वेक्षण विधिका माध्यमबाट आवश्यक तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा कथाको भाषाशैलीसम्बद्ध सैद्धान्तिक सामग्रीहरूको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा कथा सिद्धान्तका बारेमा चर्चा गरिएका सैद्धान्तिक सामग्रीहरूलाई मुख्य सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ भने विद्यार्थीबाट प्राप्त तथ्यलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनका आधारमा स्नातक तहमा समाविष्ट कथाहरूमा परम्परागत, आधुनिक, औपचारिक, अनौपचारिक, संवृत्त र विवृत्त भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको, कुनै पनि कथाको भाषाशैली सरल, सहज, बोधगम्य र मौलिक हुनेपर्ने धारणा विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त भएको, यद्यपि स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा निहित भाषाशैली सम्बन्धमा विद्यार्थीहरूमा अपेक्षाकृत जानकारी नरहेको लगायतका निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनले स्नातक तहमा समावेश गरिएका कथाका रचनाकार, अध्यापनरत शिक्षक, अध्ययनरत विद्यार्थीका अलावा यस क्षेत्रमा अध्ययन गर्न चाहने जोकोहीलाई पनि आवश्यकीय ज्ञान प्राप्त गर्न सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : स्नातक तह, स्नातक नेपाली, कथा, भाषाशैली, भाषाशैली अध्ययनका आधार ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

कथा शब्द संस्कृतको 'कथ्' धातुमा 'आ' प्रत्यय लागेर बनेको शब्द हो । यसको व्युत्पत्तिगत अर्थ कथु वा भन्नु भन्ने हुन्छ । यो एक प्रकारको कुराकानी हो । त्यसैले कथा भनेको व्यक्तिका मनमा लागेका भाव वा विचारलाई शृङ्खलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्नु हो । कथा साहित्यको आख्यानत्मक गद्य विधा हो । मानिसका जीवन जगत्मा घटेका, घट्न सक्ने र यस सम्बन्धमा कल्पना गरिएका

घटनाहरूको गद्यमय सङ्क्षिप्त अभिव्यक्ति कथा हो । आज जुन विधालाई कथा भनिन्छ वा जसरी सम्बोधन गरिन्छ यो मूलतः १९ औं शताब्दीको देन हो । यद्यपि कथाको इतिहासलाई यतिमै सीमित राख्न सकिन्न । यसलाई परम्परासम्म तन्काउन पनि भन्न सकिन्छ । मानवीय गतिविधि वा परिश्रमको सन्दर्भमा प्राप्त गरेको अनुभूतिलाई भन्ने र सुन्ने प्रक्रियासँग कथाको इतिहासलाई जोड्न सकिन्छ । यसरी अर्थ्याउँदा “कथालाई मान्छेको इतिहाससँग नजिक छ भन्न सकिन्छ र यो एउटा पुरानो विधा हो” (गौतम, २०६९, पृ.१) । त्यसैले कथालाई मानव सभ्यताको प्राचीन विधाका रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ ।

कथाका माध्यमबाट विभिन्न विचार कथनात्मक क्षमता विकास, मानव सभ्यताको विकाससँगै संसारमा क्रमशः लोककथा, वैदिककथा, पौराणिक कथा, नीतिकथा आदि कथाहरूको विकास हुँदै आएको हो । आधुनिक कथाको प्रारम्भ इस्वीको १९ औं शताब्दीमा एड्गर एलेन पोले गरेका हुन् (लम्साल, भट्टराई र कँडेल, २०७०) । कथा ज्यादै लोकप्रिय र अति प्रचलित विधा हो । मानव अस्तित्वको आरम्भदेखि नै मनुष्यले उसका आफ्ना साथी सङ्गीहस्सँग अभिव्यक्ति गर्दै आएको आख्यानलाई कथा भन्न थालियो । आधुनिक सन्दर्भमा कथाले निश्चित परिभाषा तथा मूल्य ग्रहण गर्नु अघि कथा भन्ने र सुन्ने मानव समाज तथा इतिहासको शृङ्खलासँगै गाँसिदै आएको छ । मान्छेले आफ्नो सुख दुःख, प्रेम घृणा र अनुभूतिहरू विभिन्न आवेग संवेगहरू तथा मानवीय संवेदनाका स्तरमा रहेका शाश्वत भावहरू एक अर्कोलाई सुनाउँदै र सुन्दै आउँदा ती कथ्य भावहरूले लिखित रूप ग्रहण गरेर तिनलाई आज कथा नामले सम्बोधन गर्न थालियो । त्यसैले आजको कथालाई लोककथाको उत्तराधिकारी विधा हो भनिन्छ । कथालाई मानव सभ्यताको संवाहक भनिन्छ । कथा लेख्य रूपमा आउनुभन्दा अगाडि मानव समाजमा भन्ने र सुन्ने परम्पराको रूपमा लोकप्रिय भएको देखिन्छ ।

कथाको भाषाशैली कथाकारको कथा प्रस्तुति शैलीसँग सम्बन्धित हुन्छ । कथामा प्रयोग गरिने भाषाशैली कथाको विषयवस्तुमा पनि निर्भर रहन्छ । कथामा प्रयोग गरिने भाषाशैलीले कथालाई सरल, सहज, बोधगम्य वा चित्ताकर्षक बनाउन सक्छ । यस दृष्टिले स्नातक तहमा समावेश गरिएका कथाहरू केकस्ता छन् भन्ने जिज्ञासा नै प्रस्तुत अनुसन्धानको मुख्य समस्या हो भने यसका अन्य समस्याका रूपमा निर्दिष्ट तहमा समाविष्ट कथाका प्रयुक्त भाषाशैलीको प्रकृति र त्यसप्रति अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया रहेका छन् । यी विभिन्न समस्यामा आधारित रहेर प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ । यसअनुसार प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा समाविष्ट कथामा प्रयुक्त भाषाशैलीको अध्ययन रहेको छ भने यसका विशिष्ट उद्देश्यअन्तर्गत निर्दिष्ट कथामा प्रयुक्त भाषाशैलीको प्रकृति विश्लेषण गर्नु तथा निर्दिष्ट कथामा प्रयुक्त भाषाशैली र त्यसको प्रकृतिप्रति स्नातक तह, प्रथम वर्षमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूका प्रतिक्रिया प्रस्तुत गर्नु रहेका छन् । स्नातक तहमा समावेश गरिएका कथाहरूमा आधारित भई यस किसिमले अध्ययन अनुसन्धान भएको नदेखिएकाले प्रस्तुत अनुसन्धान यस क्षेत्रमा नवीन हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय कार्य र स्थलगत अध्ययनका माध्यमबाट आवश्यक तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी सैद्धान्तिक सामग्रीहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा शैलीविज्ञानका बारेमा चर्चा गरिएका सैद्धान्तिक पुस्तकहरूलाई मुख्य सामग्रीका रूपमा र यससम्बद्ध लेखरचना तथा नेपाली आख्यानमा कृतिहरूलाई सहायक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र तथा मानविकी सङ्काय, स्नातक तह, प्रथम वर्षको नेपाली विषयमा समावेश गरिएका पाँचओटा कथाहरू : 'एक रात', 'लङ्का काण्ड', 'आरुको बोट', 'पछबरिया टोल' र 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' मा व्यवहृत भाषाशैली र त्यसको प्रकृति तथा त्यस सम्बन्धमा विद्यार्थीले दिएका प्रतिक्रियाको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा सोद्देश्यमूलक तरिकाले पाँच ओटा कथाहरूको छनोट गरिएको छ । निर्दिष्ट कथाको भाषाशैली र त्यसको प्रकृति सम्बन्धमा स्नातक तह प्रथम वर्षमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई प्रश्नावली भराई तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । यसरी सङ्कलन गरिएको तथ्यलाई सैद्धान्तिक आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनमा कथाको भाषाशैली विश्लेषणार्थ भाषाशैली अध्ययन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारलाई उपयोग गरिएको छ भने विद्यार्थीका प्रतिक्रियालाई सैद्धान्तिक अवधारणासँग आबद्ध गरी तयार पारिएको प्रश्नावलीअनुसृत शीर्षकीकरण (थिम निर्माण) र तालिकीकरण गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम र छलफल

स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा जम्मा पाँचओटा कथाहरू समावेश गरिएका छन् । जसअन्तर्गत एक रात कथा, लङ्का काण्ड कथा, आरुको बोट कथा, पछबरिया टोल कथा र गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथा रहेका छन् । यी कथाहरूमा प्रयुक्त भाषाशैलीको अध्ययनबाट विभिन्न तथ्य प्राप्त गरिएको छ । निम्नानुसारका उपशीर्षकहरूमा विभक्त गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ :

'एक रात' कथाको भाषाशैली

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित 'एक रात' कथामा व्यवहृत भाषाशैलीलाई भाषाशैलीका विभिन्न प्रकार : परम्परागत-आधुनिक, औपचारिक-अनौपचारिक, संबृत वा बन्द-विवृत वा खुला शैलीका आधारमा निम्नानुसार व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ :

परम्परागत शैलीका दृष्टिले 'एक रात' कथा : कथालाई आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा प्रस्तुत गरिने शैलीलाई परम्परागत शैली भनिन्छ । एक रात कथामा यस किसिमको प्रयोग गरिएको पाइँदैन कथामा प्रस्तुत घटनाअनुसार एक रात कथाको मुख्य पात्र किशोर झ्यालखानाको एउटा कुनामा सुतेको अवस्थामा फलामे डन्डी भएको कोठरीको ढोकामा बाक्लो साङ्गो बजेको छ । जसले गर्दा किशोर एक्कासी ब्युफिएको छ । किशोरलाई कमिस्नर आएर उसको अन्तिम इच्छा र खान मन

लागेको नलागेको कुरा सोधेको छ । त्यसपछि किशोरले घरपरिवार, आमाबुवा, इष्टमित्रहरूले भनेका कुरा, आफूलाई पढ्न पठाएको, म्याट्रिक्समा प्रथम श्रेणी ल्याउँदा गाउँलेले गरेका कुराकानी आफ्ना भाई बहिनीसँग भएका कुराकानी, बाआमाको करले आफ्नो बिहे भएको लगायतका कुरा सम्झेको छ । त्यसपछि देशमा रहेको तानाशाही, अन्याय, अत्याचार, पुरानो व्यवस्था र हुकुमी शासनको अन्त्य गर्न किशोरले चेतावनीका लागि बम फ्याकेको र किशोर पक्राउ परेको कुरासमेत सम्झिएको छ । यसपश्चात् अन्तिममा उसलाई फाँसी दिइएको छ । एक रात कथामा प्रस्तुत यस किसिमका विशृङ्खलित वा अरैखिक प्रकृतिका घटनाबाट कथामा व्यवहृत भाषाशैली परम्परागत नरहेको स्पष्ट हुन्छ ।

आधुनिक शैलीका दृष्टिले 'एक रात' कथा : कथामा कथाकारले आफ्ना विचार वा अनुभूतिलाई घुमाएर प्रस्तुत गर्ने शैलीलाई आधुनिक शैली भनिन्छ । यो शैली घुमाउरो प्रकृतिको हुन्छ । एक रात कथामा प्रस्तुत घटनाअनुसार रातिको समयमा एकाएक किशोर झ्यालखानामा रहेको हुन्छ । तर किशोर कसरी झ्यालखानामा गयो, किन उसलाई फाँसीको सजाए हुँदैछ ? त्यसको कारण स्पष्ट रूपमा खुलेको छैन । कमिस्नर आएर उसको अन्तिम इच्छा र खान मन लागेको, नलागेको कुरा सोधेका छन् । त्यसपछि किशोरले घरपरिवार आमाबुवा, इष्टमित्रहरूले भनेका कुरा आफूलाई पढ्न पठाएको, म्याट्रिक्समा प्रथम श्रेणी ल्याउँदा गाउँलेले गरेका कुराकानी आफ्ना भाइबहिनीसँग भएका कुराकानी, बाआमाका कुराले आफ्नो बिहे भएका कुराहरू स्मरण गरेको छ । देशमा रहेको तानाशाही, अन्याय, अत्याचार, पुरानो व्यवस्था र हुकुमी शासनको अन्त्य गर्न चेतावनीका लागि बम फ्याकेको जनाएको छ । यसपश्चात् ऊ पक्राउ परेको बताएको छ । यस कथामा प्रस्तुत कथावस्तु भुमरीभूँ घुमेको छ र विषयवस्तुमा क्रमबद्धता पनि देखिएको छैन । जसले गर्दा प्रस्तुत कथामा आधुनिक शैलीको प्रयोग भएको स्पष्ट हुन्छ ।

औपचारिक शैलीका दृष्टिले 'एक रात' कथा : कथामा मानक वा स्तरीय भाषाको प्रयोग गरी लेखिने शैलीलाई औपचारिक शैली भनिन्छ । यस्तो शैलीको प्रयोग गरी लेखिएका कथामा व्याकरणको उचित प्रयोग भएको हुन्छ । एक रात कथामा मूलतः यस किसिमको भाषाशैली प्रयोग गरिएको पाइन्छ । एक रात कथामा प्रयोग गरिएका किशोरलाई के खान मन छ ? घरका मानिसहरूलाई केही भन्नु छ ? लगायतका वाक्य संरचनाले यस किसिमको शैलीलाई पुष्टि गर्छन् । एक रात कथामा प्रयोग गरिएका वाक्यका अतिरिक्त अधिकांश शब्दहरू पनि स्तरीय देखिन्छन् । यस कथामा प्रयोग गरिएका प्राइभेट, अर्डर, कमिस्नर, अफिसर, कलेज, म्याट्रिक, टाइम, मिनिस्टर, प्रजातन्त्र, तानाशाह, होसियार, मार्क्सवाद, स्वतन्त्रता, डाक्टर, जिपजस्ता आगन्तुक तथा स्तरीय शब्दहरू शिक्षित व्यक्तिले प्रयोग गर्ने शब्दहरू हुन् । यस्ता शब्दको प्रयोग व्यवहार लेख्य भाषाका रूपमा गरिने भएकाले पनि औपचारिक शैलीसँग मेल खाएको देखिन्छ ।

अनौपचारिक शैलीका दृष्टिले 'एक रात' कथा : गाउँघरमा प्रयोग गरिने सरल, स्थानीय र स्थायित्व कायम नभएको भाषाशैलीलाई अनौपचारिक शैली भनिन्छ । यस किसिमको भाषाशैलीमा कथा लेखिँदा

कथाले छुट्टै पहिचान बनाएको हुन्छ । प्रस्तुत शैलीमा आधारित कथामा क्षेत्रीय भेद उपभेद तथा थेगोको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस्तो शैलीयुक्त कथामा व्याकरणको उचित प्रयोग गरिएको हुँदैन । साथै वाक्यमा पूर्णता देखिएको हुँदैन । एक रात कथामा यस किसिमका विशेषतायुक्त शैलीको प्रयोग गरिएको देखिँदैन ।

संवृत वा बन्द शैलीका दृष्टिले 'एक रात' कथा : कथाकारहरूले कथामा आफ्नो शैलीलाई भन्दा विषयवस्तुलाई प्रधानता दिई कथा प्रस्तुत गर्ने शैलीलाई संवृत वा बन्द शैली भनिन्छ । एक रात कथामा यस किसिमको शैली प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा देशमा रहेको पुरानो व्यवस्था र हुकुमी शासनको अन्त्य गर्ने क्रममा फ्याकिएको बमले किशोरलाई झ्यालखानामा लगिएको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा प्रजातन्त्र, स्वतन्त्रता, मार्क्सवाद, समानता र व्यक्ति उन्नतिका विषय सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरिएको छ । एक रात कथा नेपालको हुकुमी शासन, दिगो प्रजातन्त्रलगायतका विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेको छ । यस कथामा विषयवस्तु प्रस्तुतिको शैलीलाई गौण महत्ता दिइएको छ भने विषयवस्तुको प्रकटीकरणलाई अधिक महत्ता दिइएको छ । यसर्थ एक रात कथामा बन्द शैली व्यवहृत भएको पाइन्छ ।

विवृत वा खुला शैलीका दृष्टिले 'एक रात' कथा : कथात्मक विषयवस्तुलाई व्याकरणिक संरचनाभन्दा भिन्न रूपमा प्रस्तुत गर्ने शैलीलाई विवृत वा खुला शैली भनिन्छ । यस किसिमको शैलीयुक्त कथामा प्रयुक्त वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रियाको आनुक्रमिक प्रस्तुति नभई भग्नक्रमिक प्रस्तुति हुन्छ । यसमा कथात्मक भावहरूलाई अर्थमय बनाएर प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । एक रात कथामा केही मात्रामा यस किसिमको शैली प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै: अन्तिम घडी आएछ- चटक्क चुँडिने जीवनको काम हाँगोबाट । मानौँ घरको दृश्य त्यो हेरिरहेको छ, तस्विरहरूमा । सानो गृहस्थीमा आइपर्ने सुख दुःखका कुराभन्दा माथि कहाँ उठ्यो र उनीहरूको विचार, इज्जत थुपार्छ यसले हामी सबैको, आदि । यी उदाहरणहरूलाई दृष्टिगत गर्दा एक रात कथामा प्रयुक्त कतिपय वाक्यहरूमा कर्ता, कर्म र क्रियाका बिच उपयुक्त अनुक्रम रहेको देखिँदैन । प्रस्तुत कथामा विषयवस्तुलाई कुनै चिह्नका माध्यमद्वारा पनि प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै: छोरोलाई घरमा थन्क्याएर राख्ने हो ! तर ऊ यति सानी थिई कि के कुरा गर्ने उसँग ? छोराको राम्रो हेरविचार गर्नु ? जस्ता वाक्यहरूमा पूर्णविरामका सङ्का विस्मयादिवोधक तथा प्रश्नवाचक चिह्नको प्रयोग गरिएको छ । यस किसिमको खुला शैलीले प्रस्तुत कथालाई कलात्मक बनाएको देखिन्छ ।

'लड्का काण्ड' कथाको भाषाशैली

कथाकार राजेन्द्र विमलद्वारा लिखित 'लड्का काण्ड' कथामा प्रयुक्त भाषाशैलीलाई परम्परागत, आधुनिक, औपचारिक, अनौपचारिक, संवृत र खुला शैलीका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

परम्परागत शैलीका दृष्टिले 'लङ्का काण्ड' कथा : लङ्का काण्ड कथा मधेसी र पहाडी बिच भएको द्वन्द्वमा आधारित कथा हो । यस कथामा कथावस्तुलाई आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचामा क्रममा प्रस्तुत नगरी अरैखिक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ । अर्थात् यस कथाको कथानकलाई सिधा रूपमा प्रस्तुत नगरी वक्र रूपमा वा घुमाएर प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथाको प्रारम्भमा मुख्य पात्र अस्पतालको आपतकालीन कक्षमा रहेको छ । उसलाई चार दिनपछि होस आएको छ । त्यसपछि उसले आफू त्यो अवस्थामा किन र कसरी पुगेको कुरा सम्झिँदा म पात्रकी आमा मधेसी र बुवा पहाडी भएको, आफ्नो ठुलोबा ठुलीआमाको सन्तानहीन जीवनमा सन्तान बनेर तराई गएको, ठुलोबा र ठुलीआमाले एक्कासी आफ्नो छोरो पाएको, गरिब र मालिकका बच्चाबिच प्रतिस्पर्धा भएको, त्यसपछि म पात्रलाई गर्ने व्यवहारमा परिवर्तन आएको, उसले दुःख पाएको, पहाडी र मधेसीबिच द्वन्द्व हुँदा उसले कुनै पनि पक्षलाई सहयोग नगरी सबैलाई नेपाली र मानवताको दृष्टिले व्यवहार गरेको, त्यसपश्चात उसले दुबै पक्षबाट गोली खाएको र ऊ अस्पताल पुगेको लगायतका घटना प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट प्रस्तुत कथा वर्तमानबाट भविष्यतिर नगई भविष्यबाट वर्तमानतर्फ फर्केको छ । आदि, मध्य र अन्त्यको अनुक्रममा कथावस्तु प्रस्तुत नगरिनुले लङ्का काण्ड कथामा परम्परागत भाषाशैलीको प्रयोग व्यवहार भएको देखिँदैन ।

आधुनिक शैलीका दृष्टिले 'लङ्का काण्ड' कथा : लङ्का काण्ड कथामा आधुनिक शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस कथामा प्रस्तुत कथावस्तुलाई अरैखिक तथा विशृङ्खलित रूपमा प्रस्तुत गरिएकाले यसमा प्रयोग गरिएको भाषाशैली आधुनिक रहेको स्पष्ट हुन्छ । प्रस्तुत कथाको कथावस्तुअनुसार म पात्र एक्कासी अस्पतालमा पुगेको छ । चार दिनपछि उसको होस आएको छ । उसले आफू त्यहाँ किन र कसरी पुगँ भन्ने थाहा पाएको छैन । पछि उसले आफ्नी आमा मधेसी र बुवा पहाडी रहेको, आफ्नो ठुलोबा ठुलीआमाको सन्तानहीन जीवनमा सन्तान बनेर तराई पुगेको, ठुलोबा ठुलीआमाले एक्कासी छोरो पाएको, त्यसपछि म पात्रलाई गर्ने व्यवहारमा परिवर्तन आएको र उसले दुःख पाएको, अन्तिममा पहाडी र मधेसी द्वन्द्व हुँदा उसले कुनै पनि पक्षलाई सहयोग नगरी सबैलाई नेपाली र मानवताका दृष्टिले व्यवहार गरेको, त्यसवापत उसले गोली खानु परेकोलगायतका सन्दर्भ स्मरण गरेको छ । यसरी प्रस्तुत कथामा कथाकारले आफ्ना विचार वा अनुभूतिलाई घुमाएर प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । कथाकारले कथालाई विशिष्ट तुल्याउन क्रमविहीन रूपमा कथानक प्रस्तुत गरेको देखिएकाले प्रस्तुत कथामा आधुनिक शैली व्यवहृत भएको देख्न सकिन्छ ।

औपचारिक शैलीका दृष्टिले 'लङ्का काण्ड' कथा : लङ्का काण्ड कथामा केही मात्रामा स्तरीय भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त रिसाउने बानीले उहाँ हाम्रा लागि साक्षात् यमदूत हुनुहुन्थ्यो, उसकी आमाले सोध्नुभयो "को हो यो पहाडिया ?" उहाँसित प्रश्न गरँ, "आमा ! मलाई सबैले पहाडिया किन भन्छन् ? जस्ता वाक्यहरूलाई दृष्टिगत गर्दा स्तरीय एवम् मानक नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको पाउन सकिन्छ । यस कथामा नर्स, एप्रोन, माइसाप, मिनेट, स्कूल, ग्यास आदि जस्ता आगन्तुक शब्दहरूको समेत प्रयोग गरिएको छ । जुन औपचारिक भाषा

प्रयोगसँग अधिक मात्रामा सम्बन्धित रहेका छन् । यस कथामा प्रयोग गरिएका अधिकांश वाक्यहरूमा व्याकरणिक त्रुटि पनि नदेखिएकाले प्रस्तुत कथामा औपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

अनौपचारिक शैलीका दृष्टिले 'लङ्का काण्ड' कथा : लङ्का काण्ड कथामा गाँउघरमा बोलिने भाषालाई आधार बनाएको छ । यसमा भाषाको अनौपचारिक भेद प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यस कथामा पाहाडे, घलैची, पँधेनी, चटिया, चटियार, चाटी, हबेली, घुच्ची, सिलौटीया, फिरिकोन, टेकुवा, पुडी आदिजस्ता मैथिली भाषामा प्रचलित शब्दहरू समेत प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्ता शब्दहरू पाठकले भट्ट पढ्दा नबुझ्ने अथवा दोहोर्न्याएर पढ्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त यस किसिमको भाषाशैलीले पाठकलाई प्रभाव पारेको देखिन्छ । साथै नवीन अनुभूति प्रदान गरेको पाइन्छ । यस किसिमको शैलीले कथात्मक सौन्दर्य अभिवृद्धि गर्न भूमिका खेलेको देखिन्छ । यस कथामा व्यक्तिबोली र स्थानीय गीतहरू : 'ठिक ठिक दुपरिया नाचे चौधरिया, गुरुजीके आसन डोले, भुख मरे चटिया !' 'मैया मैया आँख मूदी है, आकर तू खुलबा दो..... गुरुजी माडे दान स्त्रैयाँ, भटपट भटपट ला वो" को पनि प्रयोग गरिएको छ । यसबाट लङ्का काण्ड कथामा अनौपचारिक भाषाशैलीको समेत प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

संवृत वा बन्द शैलीका दृष्टिले 'लङ्का काण्ड' कथा : लङ्का काण्ड कथामा केही मात्रामा संवृत वा बन्द शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस कथामा प्रयुक्त कतिपय वाक्यहरू कर्ता, कर्म र क्रियाको आनुक्रमिक प्रस्तुतिमा रहेका छन् । जस्तै : उसकी आमाले सोध्नुभयो "को हो यो पहाडिया?" उहाँसित प्रश्न गर्रँ, "आमा ! मलाई सबैले पहाडिया किन भन्छन् ? कहाँ घरैपिच्छे पानीकल थिए र !, 'मेरो सिलेट फुटाइदियो ऐँ...." आदि । यस आधारमा प्रस्तुत कथामा केही मात्रामा संवृत शैलीको प्रयोग भएको स्पष्ट हुन्छ ।

विवृत वा खुल्ला शैलीका दृष्टिले 'लङ्का काण्ड' कथा : लङ्का काण्ड कथामा विवृत वा खुल्ला शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस कथामा कर्ता, कर्म र क्रियाको क्रमिक उपस्थितिबिना पनि वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । जस्तै : म पाहाडे हुँ कि मधिशे, सयौँ हतौडाहरू भानुको प्रतिमामाथि बजिरहेका थिए कि मेरै हृदयमाथि !, पानी चट्टानको काप कापबाट भुलभुल निस्कन्छ, निरन्तर । नर्स मलाई नसिहत दिन्छिन्, हुकुमी स्वरमा । हजुरआमालाई सम्झन थाल्छु- लछमनियाँलाई । गोरू गाडाको सिरपारका दुई छेउका प्वालमा हलिका दुई बिस्ते डन्डा जस्ता । आदिजस्ता वाक्यहरूले प्रस्तुत कथामा विवृत शैलीको प्रयोग भएको कुरा पुष्टि हुन्छ । त्यसैगरी यस कथामा पूर्णविराम चिह्न प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा योजक चिह्न, प्रश्नवाचक चिह्न प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा विस्मयादिबोधक चिह्न, पूर्णविराम चिह्न प्रयोग गर्नुपर्ने स्थानमा विस्मयादिबोधक चिह्नको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । जस्तै : कालो वर्णको अनुहार जबाफ दिन्छ, "अपराध ?" तिघ्रा उचालेर हेर्छु - धोती बेपत्ता छ । हजुरआमालाई सम्झन थाल्छु - लछमनियाँलाई । गुरुजी । मेरो फ्रकमा सिँगान पुछ्यो !" म सालिक भत्काउन दिन्न ! सालिक...." 'मेरो सिलेट फुटाइदियो ऐँ...." आदि । यसलाई दृष्टिगत गर्दा लङ्का काण्ड कथामा विवृत वा खुल्ला शैलीको प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

‘आरूको बोट’ कथाको भाषाशैली

कथाकार पद्मावती सिंहद्वारा लिखित ‘आरूको बोट’ कथामा व्यवहृत भाषाशैलीलाई भाषाशैलीका विभिन्न प्रकार : परम्परागत, आधुनिक, औपचारिक, अनौपचारिक, संवृत्त र खुला भाषाशैलीका आधारमा निम्नानुसार अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ :

परम्परागत शैलीका दृष्टिले ‘आरूको बोट’ कथा : आरूको बोट कथामा परम्परागत भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा प्रस्तुत विषयवस्तु वा कथानक वर्तमानबाट भविष्यतर्फका दिशामा अभिमुख भएको देखिन्छ । अर्को शब्दमा आरूको बोट कथाको कथानक रैखिक ढाँचामा अधि बढेको छ । यसमा आदि, मध्य र अन्यको उपयुक्त क्रम विन्यास गरिएको छ । प्रस्तुत कथाको आदि भागमा ठुली हुँदै गएको रश्मिको रजश्वला हुने बेला भएको कुरा रश्मिकी हजुरआमाले रश्मिकी आमालाई बताएको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ । कथाको मध्य भागमा रश्मि रजश्वला भएर १२ दिनसम्म अँध्यारो कोठामा बसेको, उसले आरूको बोटलाई आफूसँग तुलना गरेको र आरूको बोटलाई एउटा युवक सोचेर अँगालो मारेको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथाको अन्त्य भागमा रश्मिले १२ दिन अँध्यारो कोठामा विताएकी हुनाले पछि पनि सँधैँ साँभपख आरूको रूखमुनि बस्ने गरेको, सधैँभैँ त्यही समयमा ऊ बसेको ठाउँमा आरूको एक दना खसेको र उसले त्यो दाना लुकाएको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ । यस किसिमले श्रृङ्खलित रूपमा आरूको बोट कथामा कथानकलाई प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस कथामा परम्परागत शैली व्यवहृत भएको स्पष्ट हुन्छ ।

आधुनिक शैलीका दृष्टिले ‘आरूको बोट’ कथा : आरूको बोट कथाको कथावस्तु घुमाउरो वा अरैखिक स्वरूपमा प्रस्तुत नभई आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा प्रस्तुत भएको छ । यसमा कथावस्तुलाई सरल ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा कथावस्तुले वर्तमानबाट भविष्यको यात्रा तय गरेको छ । अतः आरूको बोट कथामा आधुनिक शैलीको प्रयोग गरिएको छैन ।

औपचारिक शैलीका दृष्टिले ‘आरूको बोट’ कथा : आरूको बोट कथामा मानक नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा प्रयुक्त सबै पात्रले स्तरीय भाषाको प्रयोग गरेका छन् । जस्तै : रश्मिमाथि गहिरो दृष्टि फ्याँकेर बज्यैको कुरामा सहमति जनाएँभैं आमा खिसिक्क हाँसेको पनि उनी देखिन्छन । कोठाभरि साँभपखको रमाइलोपन छरिएको थियो, आदि । प्रस्तुत कथामा व्यक्तिबोली, स्थानीय भेद तथा भाषिकाको प्रयोग पनि खासै गरेको देखिँदैन । यसबाट आरूको बोट कथामा औपचारिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

अनौपचारिक शैलीका दृष्टिले ‘आरूको बोट’ कथा : आरूको बोट कथामा स्तरीय एवम् मानक नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको हुनाले र यसमा स्थानीय वा ग्रामीण परिवेशमा बोलिने भाषिक शब्दहरूको प्रयोग नगरिएकाले अनौपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको देखिँदैन । प्रस्तुत कथामा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपमा मूलतः व्याकरणिक मूल्य मान्यताको अवलम्बन गरिएको छ । अर्थात् यस कथामा प्रस्तुत गरिएका वाक्यहरूमा व्याकरणिक त्रुटि खासै देखिँदैन । साथै पात्रहरूले प्रयोग

गरेको भाषामा पनि एकस्यता देख्न सकिन्छ । यस दृष्टिले यस कथाको भाषाशैली अनौपचारिक भाषाशैलीका रूपमा प्रतीत हुँदैन ।

संवृत वा बन्द शैलीका दृष्टिले 'आरूको बोट' कथा : आरूको बोट कथामा केही मात्रामा संवृत वा बन्द शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा रश्मीको शरीरमा आएको परिवर्तनलाई आरूको बोट र फूलसँग तुलना गरिएको छ । रश्मीको जवानीका फुलहरू आरूको फुलजस्तै फुलेर फलेको विषयवस्तु देखाउने प्रयास गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा रश्मी यौवन अवस्थामा प्रवेश गर्दा उसका आँखासामु एउटा बोटले सिङ्गो पुरुषको रूप लिएको छ । यसबाट कथामा अमूर्त चिजलाई मूर्त बनाएर प्रस्तुत गरिएको बोध गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत कथामा भाषा प्रयोगका क्रममा कर्ता, कर्म र क्रियाको क्रमविहीनता अवलम्बन गरिएको र चिह्न प्रयोगमा पनि बढी विविधता अवलम्बन गरिएकोले संवृत शैलीको कमै प्रयोग पाउन सकिन्छ ।

विवृत वा खुला शैलीका दृष्टिले 'आरूको बोट' कथा : आरूको बोट कथामा विवृत वा खुला शैलीको अधिक प्रयोग व्यवहार गरिएको देख्न सकिन्छ । यस कथामा एकातर्फ कर्ता, कर्म र क्रियाको व्यतिक्रममा वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ भने अर्कोतिर चिह्न प्रयोगमा विविधताको अवलम्बन गरिएको देख्न सकिन्छ । जस्तै : "अँ त साँच्चि....?" शरीरभरि उन्माद छाएभैं हुन्छ रश्मीलाई । उनीभित्रका जिज्ञासाहरू बोझ बनेर उनको मनमस्तिष्कमा छाइरहन्छन्- नरम भुवा बनेर, उनको सर्वाङ्गलाई विस्तारै सुमसुम्याएर । विस्मय उनीभित्र अगिल्लै जान्छ नापिनै नसकिने गरी बडेमानको आकार भएर । तिमी कति राम्री छ्यौ - भर्खरै कोपिलाबाट फर्केको फूल जस्तै, "सपना त हैन, बरू अर्कै एउटा..." तस्नी भनू भने लुगा लगाउने समेत ढङ्ग छैन, संयोग पनि कहिलेकाहीँ कस्तो अद्भुत भइदिँदो रहेछ ! रश्मिलाई अप्ठ्यारो पनि होइन, नरमाइलो भन्नु भने, त्यस्तो भन हुँदै होइन । प्रस्तुत कथामा यस किसिमको भाषा प्रयोग पाइने हुनाले यसको प्रस्तुतिमा कलात्मकता देख्न सकिन्छ । यस कथामा विस्मयादिबोधकको सट्टा प्रश्नवाचक चिह्न, पूर्णविरामको सट्टामा अल्पविराम चिह्न, पूर्णविराम चिह्नका सट्टा विस्मयादिबोधक तथा अल्पविराम चिह्नको प्रयोग गरी वाक्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ । साथै आरूको बोटले एउटा सिङ्गो पुरुषको रूप लिएको प्रसङ्ग चित्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस किसिमको शैली विवृत शैलीसँग सम्बन्धित भएको हुनाले आरूको बोट कथामा विवृत शैलीको व्यवहार अधिकाधिक भएको स्पष्ट हुन्छ ।

'पछवरिया टोल' कथाको भाषाशैली

कथाकार ऋषिराज बरालद्वारा लिखित 'पछवरिया टोल' कथामा विकृतिमूलक चुनावको सजीव चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा व्यवहृत भाषाशैलीलाई परम्परागत, आधुनिक, औपचारिक, अनौपचारिक, संवृत र विवृत शैलीका आधारमा निम्नानुसार अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ :

परम्परागत शैलीका दृष्टिले 'पछवरिया टोल' कथा : पछवरिया टोल कथामा राजनीतिक विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ । पछवरिया टोल एक अशिक्षित र गरिबीले व्याप्त टोल भएकाले

त्यस टोलको विकास र निर्माणका विषयले निम्न वर्गका मानिसलाई प्रलोभन र आश्वासनमा पारेको साथै त्यस क्षेत्रमा आरोप, प्रत्यारोप र षड्यन्त्रले बढी भूमिका खेलेको कुरा देखाइएको छ । यस कथामा प्रस्तुत राजनीतिक विषयवस्तुलाई उठान, विस्तार र बैठानको शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा पछबरिया टोल कथामा विषयवस्तुलाई आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक शृङ्खलामा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा कथावस्तुले वर्तमानदेखि भविष्यसम्मको यात्रा तय गरेको छ । यस कथाको विषयवस्तुअनुसार पछबरिया टोलमा एक जना नेतालाई बोलाएर विकासे भाषण गर्न लगाइएपछि टोलमा चुनावको प्रचारप्रसार भएको छ । प्रचारप्रसार क्रममा गाउँमा खाना फ्री, नाच फ्री जस्ता प्रलोभन देखाइएको छ । जसलाई यसको आदि भाग मान्न सकिन्छ । यस कथाको मध्य भागमा गाउँमा आगो लागेको, आगो लगाउने व्यक्ति फेला नपरेको र मन्त्रीज्यूबाट राहत वितरण गरिने प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ भने कथाको अन्त्य भागमा राहत वितरण नगरिएको उल्टै ठूलाबडा भनौदाहरु फ्रीको खाना खान र रमाउन हिँडेका तथा दुःखी, गरिब, पीडितहरु हेरेर बसेको अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ । पछबरिया टोल कथामा यस किसिमले कथामा प्रस्तुत घटनाहरु प्रस्तुत गरिएकाले प्रस्तुत कथाको भाषाशैली परम्परागत रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

आधुनिक शैलीका दृष्टिले 'पछबरिया टोल' कथा : पछबरिया टोल कथामा प्रस्तुत राजनीतिक विषयवस्तु आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा विन्यस्त भएको हुनाले र कथामा कथाकारको विचार वा अनुभूतिलाई नघुमाईकन क्रमिक रूपमा उल्लेख गरिएको हुनाले यस कथामा आधुनिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको देखिँदैन ।

औपचारिक शैलीका दृष्टिले 'पछबरिया टोल कथा' : पछबरिया टोल कथामा क्षेत्रीय भेदको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस कथामा पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाशैलीमा विविधता देखिएको छ । कथामा 'उसो भए भन, आगो कसले लगायो ?' "जे बुझ", "अझ कराउँछन्", "भन रामधन, तँलाई कसले अरायो यसो गर्न ?", पल्लो टोलको रामरतनको ज्वाइँ, देशमा छ जस्ता वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । जसबाट प्रस्तुत कथामा व्यक्त अभिव्यक्तिमा सम्मानजनक सम्बोधन भएको देखिँदैन । म इन्डियाको मान्छी, विरावरीमा .... ।" हामी आगोभैँ भएर ....', के यहाँ मेला लागेको छ र तिमीहरु यसरी घेरिएका .... ?" जस्ता उदाहरणलाई दृष्टिगत गर्दा पछबरिया टोल कथामा प्रयुक्त वाक्यहरूको पनि पूर्ण प्रयोग नभएको देखिन्छ । यसबाट प्रस्तुत कथामा औपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको छैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

अनौपचारिक शैलीका दृष्टिले 'पछबरिया टोल' कथा : पछबरिया टोल कथामा स्थानीय भाषिक स्वस्वको प्रयोग व्यवहार भएको देख्न सकिन्छ । यस कथामा प्रयुक्त कतिपय शब्द र वाक्यमा यस किसिमको स्थिति देख्न पाइन्छ । जस्तै : "अयँ गे ने एतय राम लछुमनक मूती घर, न हनुमानक, ने एतय राम लीला होइछइ, त अइ टोलक नाम राम लछुमन टोल कोना भेलइ ।" आदि । यस किसिमको प्रयोगले स्थानीय भाषिक (वाक्यात्मक) व्यवहारलाई दर्साउँछ । त्यसैगरी यस कथामा लबका (नयाँ), पहाडिया, मधेसिया, गड्डा, गरमगरम, पर्चा, भेलई, गे, माई, केकरो, नहि, देव,

निन्द्रा हराम, बिरायरी, भगेटा, आदमी, हराम, गइल आदिजस्ता शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस्ता शब्दहरूले पनि स्थानीय भाषा प्रयोगलाई नै दर्साउँछन् । प्रस्तुत कथामा यस किसिमको भाषा प्रयोग पात्रअनुसार र प्रसङ्गअनुसार गरिएको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त यस कथामा 'न बातको न जातको मोहर लगाबै हाथको' जस्ता गाउँघरमा प्रयोग गरिने उखानटुक्काहरू पनि प्रयोग गरिएको देखिन्छ । भने "तुँ सब कथी मसाल कहै छौ रे सार सब ।" हबलदारले लठ्ठी बजायो, "भन रामधन, तँलाई कसले अरायो यसो गर्न ? जस्ता निम्न स्तरीय भाषाको समेत प्रयोग गरिएको देख्न सकिन्छ । यसबाट पछबरिया टोल कथामा अनौपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको पुष्टि हुन्छ ।

संवृत वा बन्द शैलीका दृष्टिले 'पछबरिया टोल' कथा : पछबरिया टोल कथामा राजनीतिको चहलपहललाई विषयवस्तु बनाएर कथानक प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा वर्तमान अवस्थाको राजनीतिले सोभासाभा जनतामाथि शोषण गरेको दर्साइएको छ । प्रस्तुत कथामा प्रत्येक पार्टीका व्यक्तिहरू आफू सत्तामा पुग्नका लागि आपसमा फुट र वैमनस्यता सिर्जना गर्दै विपन्न वर्गहरूमाथि कसरी शासन गर्दछन् भन्ने कुरा अभिव्यक्त गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा व्यवहृत वाक्यढाँचा मूलतः कर्ता, कर्म र क्रियाको क्रममा रहेको देख्न सकिन्छ । यसर्थ पछबरिया टोल कथामा केही मात्रामा संवृत वा बन्द शैलीको प्रयोग गरिएको मान्न सकिन्छ ।

विवृत वा खुल्ला शैलीका दृष्टिले 'पछबरिया टोल' कथा : पछबरिया टोल कथाको अधिकांश भाषिक प्रयोग विवृत वा खुला प्रकृतिको देखिन्छ । यस कथामा प्रयोग गरिएका वाक्यहरूलाई दृष्टिगत गर्दा कर्ता, कर्म र क्रियाको क्रमविहीनतामा व्यवहृत भएका देखिन्छन् । जस्तै : त्यो मान्छेको हातमा एउटा भोला थियो र छाता पनि । रङ लगाएको सेतो कमिज थियो उसको । आखिर गरिबहरूको भोट उसकै छापमा । को जाओस् अब सुन्दरी मठको मेला । अनवर अख्तरले करिहारबाट नाचपारी मगाउने घोषणा सुनाउने छ गाउँमा । पछबरिया टोल कथामा प्रयोग गरिएका यस किसिमका वाक्यहरूमा कर्ता, कर्म र क्रियाको उपयुक्त क्रम देखिँदैन । जसले गर्दा यस कथामा बन्द वा खुला शैलीको प्रयोग भएको पुष्टि हुन्छ । यसका अतिरिक्त यस कथामा उपयुक्त तरिकाले चिह्नहरूको प्रयोग गरिएको पनि देखिँदैन । जस्तै : "कि यसो गर्नुहुन्छ हवलदारसाब !, "हो, हो, रानरतनको बिरादरी हो । यी वाक्यहरूमा पूर्णविरामका सट्टा विस्मयादिवोधक र अल्पविराम चिह्नको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । जसले बन्द शैलीको प्रयोगलाई नै दर्साउँछन् ।

'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथाको भाषाशैली

कथाकार महेशविक्रम शाहद्वारा लिखित 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथा माओवादी जनयुद्धमा आधारित रहेको छ । शान्तिको पक्षमा आवाज बुलन्द गरेको प्रस्तुत कथामा व्यवहृत भाषाशैलीलाई परम्परागत, आधुनिक, औपचारिक, अनौपचारिक, संवृत र विवृत भाषाशैलीका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

परम्परागत शैलीका दृष्टिले 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथा : गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा परम्परागत शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस कथामा प्रयुक्त सानोबाबु नामक पात्र पाँच-छ वर्षपछि आफू जन्मेको गाउँमा फर्केको प्रसङ्गबाट कथानक प्रारम्भ गरिएको छ । कथाको मध्य भागमा सानोबाबु आफ्ना प्रत्येक साथीको घर गएको तर उसले त्यहाँ जाँदा प्रत्येक साथीसँग खेलेका, खाएका कुराहरू सम्भेको छ र अहिले ती साथीहरू मुग्लान पसेका र गाउँपनि पहिलेको जस्तो नरहेको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । कथाको अन्त्य भागमा सानो बाबुले आफ्ना आमाबुवा, हजुरबुवा, हजुरआमालाई भेटेको, उक्त समयमा गाउँमा गोली पड्केको, त्यसको आवाज सुनेर सानोबाबुकी आमाले सानो बाबुलाई गाउँबाट भग्न भनेको, ऊ फेरि गाउँमा गीत गुञ्जिनेछन् भन्ने आशाका साथ त्यहाँबाट निस्केको प्रसङ्गलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस किसिमका घटना प्रसङ्गबाट गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा कथावस्तु प्रस्तुत गरिएको बोध गर्न सकिन्छ । शृङ्खलाबद्ध रूपमा वा रैखिक ढाँचामा कथानक प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस कथामा प्रयुक्त भाषाशैली परम्परागत रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

आधुनिक शैलीका दृष्टिले 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथा : गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा प्रस्तुत कथावस्तु शृङ्खलाबद्ध रूपमा अगाडि बढेको छ । यस कथामा प्रस्तुत कथावस्तु पनि सरल एवम् सघन रहेको छ । यसमा सानोबाबुले गाउँ छाडेदेखि गाउँ फर्केसम्म र पुन गाउँ छोडेसम्मका घटनाहरूलाई क्रमबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । घुमाउरो भाषाशैलीको प्रयोगविना रैखिक तरिकाले कथानक प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस कथामा आधुनिक शैलीको प्रयोग भएको देखिदैन ।

औपचारिक शैलीका दृष्टिले 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथा : गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा स्थानीय एवम् क्षेत्रीय भाषिक भेद, उपभेदहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यस कथामा आमा, हजुरबुवा, हजुरआमालाई गर्ने सम्बोधनमा पनि उपयुक्त सम्मानजनक भाषा प्रयोग गरिएको छैन । साथै कतिपय वाक्यात्मक संरचनामा पनि व्याकरणिक त्रुटि देखिएकाले प्रस्तुत कथामा औपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको छैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

अनौपचारिक शैलीका दृष्टिले 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथा : यस कथामा स्थानीय थारु भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा "कैसन हो संगरिया ? सब ठिक तो बा ।" "घुन्नु नही हो । वो परदेश गइल वा, किली बार कहूँ मै ये बात !" "सुरजराम, ए सुरजराम ? देख तो कौन आइल बा ?" "सुरजराम नहीँ हो का ? मै सानो बाबु, काठमाण्डु से आइले रहूँ ।" "फुलवा, मै सानो बाबु !" "हाँ मै चिन सक्नु । इतने बरस वाद कहाँ से आइलो ?" "सरसे से आइनु, अपन गाउँ देखक लाग ।" "पहले जैसन नहीँ रहल हमार गाउँ सानो बाबु ! आजकल गाउँ मे कोई मर्द नरहैल । तुम काहेक लाग आइलो ? जस्ता वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस कथामा निम्न स्तरीय भाषाको समेत प्रयोग गरिएको छ । व्यक्तिगत अभिव्यक्ति वा व्यक्तिबोलीलाई पनि स्थान दिइएको छ । साथै अपूर्ण वाक्य संरचनाको पनि प्रयोग गरिएको छ । जस्तै : मै सानो बाबु ।" "म

आमा ! गाउँभरीकै चञ्चल र चपल सानो बाबु आदि । यस किसिमको भाषा प्रयोगका कारण गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा अनौपचारिक भाषाशैली प्रयोग गरिएको बोध गर्न सकिन्छ ।

संवृत वा बन्द शैलीका दृष्टिले 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथा : गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा युद्धकालीन समयको सन्त्रस्त परिवेशलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा सानो बाबु पाँच, छ वर्षपछि आफ्नो गाउँ गएको र उसको गाउँ द्वन्द्वले गर्दा पहिलेको जस्तो नरेहको विषयवस्तुलाई मूलभूत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । साथै कथामा प्रस्तुत अधिकांश वाक्यहरूमा कर्ता, कर्म र क्रियाको उपयुक्त सङ्गति कायम रहेको छ । जस्तै : उनले हतारिँदै भनिन् - "चुन्नु नही हो । उसलाई म पनि आफ्नी बहिनीसरह माया गर्थेँ । यस किसिमका वाक्यको प्रयोग हुनु र कलात्मक वा आलङ्कारिक भाषा प्रयोगलाई भन्दा विषयवस्तुलाई अधिक जोड दिई प्रस्तुत गरिनुले प्रस्तुत कथामा संवृत वा बन्द शैलीको प्रयोग गरिएको छ भन्न सकिन्छ ।

विवृत वा खुला शैलीका दृष्टिले 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथा : गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा केही मात्रामा विवृत वा खुला शैलीको प्रयोग गरिएको देख्न सकिन्छ । प्रस्तुत कथामा कलात्मक वा आलङ्कारिक भाषा प्रयोगका केही दृष्टान्त पाउन सकिने भएकाले यसको भाषाशैलीमा विवृतता पाउन सकिन्छ । जस्तै : मनको पीडालाई मनभित्रै अनुभूत गरेर अगाडि बढेँ म । स्कुलको दूरावस्थाले मनमनै पिरोलिँँ म । उनीहरूसँग भेटेर सुखदुःखका कुराहरू गर्ने तीव्र आकाङ्क्षा पलायो मेरो मनमा । म आतङ्कित हुँदै भागे आफ्नो गाउँबाट आदि । प्रस्तुत उदाहरणहरूले कर्ता, कर्म र क्रियाको व्यतिक्रमिक प्रस्तुतिका अतिरिक्त साहित्यिक वा चामत्कारिक भाषिक व्यवहारलाई दर्साउँछन् । त्यसैगरी यस कथामा चिह्न प्रयोगमा पनि विविधता रहेको पाइन्छ । जस्तै : मैले मनमनै कामना गरे- मलाई दुबै हात फैलाएर भन्न मन लाग्यो- आदि । यी उदाहरणहरूमा वाक्यको अन्त्यमा पूर्णविरामको सट्टा योजक चिह्न प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यसबाट गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा केही मात्रामा विवृत वा खुल्ला शैलीको प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

समग्रतः स्नातक तहमा समाविष्ट कथाहरूमा प्रयुक्त भाषाशैलीलाई निम्नानुसारको तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा प्रयुक्त भाषाशैली

क्र.सं.	समाविष्ट कथाहरू	प्रयुक्त भाषाशैली					
		परम्परागत	आधुनिक	औपचारिक	अनौपचारिक	संवृत	विवृत
१	एक रात	-	√	√	-	√	√
२	लड्का काण्ड	-	√	√	√	√	√
३	आरुको बोट	√	-	√	-	√	√
४	पछवरीया टोल	√	-	-	√	√	√
५	गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्	√	-	√	√	√	√

यसप्रकार स्नातक तहको अनिवार्य नेपाली विषयमा समाविष्ट पाँच ओटा कथाहरूमध्ये एक रात कथामा आधुनिक, संवृत्त, विवृत्त र औपचारिक शैली प्रयोग गरिएको पाइन्छ भने लड्का काण्ड कथामा आधुनिक, संवृत्त, विवृत्त, औपचारिक र अनौपचारिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । त्यसैगरी आरूको बोट कथामा परम्परागत, संवृत्त, विवृत्त र औपचारिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको देखिन्छ भने पछबरिया टोल कथामा परम्परागत, संवृत्त, विवृत्त र अनौपचारिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा चाहिँ परम्परागत, संवृत्त, विवृत्त, औपचारिक र अनौपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यसबाट स्नातक तहका कथाहरूमा विभिन्न किसिमको शैली व्यवहृत भएको स्पष्ट हुन्छ ।

स्नातक तहमा समाविष्ट कथाको भाषाशैलीप्रति विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनमा स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा व्यवहृत भाषाशैलीप्रति विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रियासमेत लिइएको छ । यस तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई खुला प्रश्नावलीमार्फत सोधिएका प्रश्नमा प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्नानुसारका १० ओटा थिममा विभक्त गरी प्रस्तुत गरिएको छ :

कथाको भाषाशैली : कथामा कस्तो भाषाशैलीको प्रयोग गर्नुपर्छ भनी सोधिएको प्रश्नमा आठ जना विद्यार्थीले कथामा प्रयोग गरिने भाषाशैली सरल, सहज, बोधगम्य र पाठकले बुझ्न सक्ने किसिमको हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् भने एक जनाले जटिल किसिमको भाषाशैली हुनुपर्ने र अर्को एक जना विद्यार्थीले स्वच्छ, मितव्ययी, पारदर्शी तथा भाषिक शुद्धतामा आधारित र त्रुटिविहीन हुनुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

स्नातक तहका कथाको भाषाशैली : स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा केकस्तो भाषाशैली प्रयोग गरिएको छ भन्ने प्रश्नमा सात जना विद्यार्थीहरूले कथामा सरल तथा जटिल भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् भने दुई जना विद्यार्थीले परम्परागत, आधुनिक, ग्रामीण र सहरिया भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

परम्परागत भाषाशैली : परम्परागत भाषाशैली भन्नाले के बुझिन्छ र स्नातक तहमा समाविष्ट कथाहरूमध्ये कुनकुन कथामा परम्परागत शैलीको प्रयोग गरिएको छ भनी सोधिएको प्रश्नमा सबै विद्यार्थीहरूले पहिलेदेखि अथवा परापूर्व कालदेखि चलिआएको भाषाशैलीलाई परम्परागत भाषाशैली हो भनी प्रतिक्रिया दिएका छन् भने परम्परागत भाषाशैली प्रयोग गरिएको कथा सम्बन्धमा स्नातक तह, प्रथम वर्षमा नरहेका कथाहरू (सत्रु, सहिद र परिवन्ध) को नाम उल्लेख गरेका छन् ।

आधुनिक भाषाशैली : आधुनिक भाषाशैली भन्नाले के बुझिन्छ र स्नातक तहमा समाविष्ट कुन कुन कथामा यस शैलीको प्रयोग गरिएको छ भन्ने प्रश्नमा तीन जना विद्यार्थीले वर्तमान समयमा लेखिने वा बोलिने भाषाशैली आधुनिक भाषाशैली हो भनी प्रतिक्रिया दिएका छन् भने चार जनाले नयाँ नयाँ शब्दहरूको निर्माण र प्रयोग गरी लेखिने भाषाशैलीलाई आधुनिक भाषाशैली भनिने बताएका छन् । एक जना विद्यार्थीले अहिलेको भाषाशैली नै आधुनिक भाषाशैली हो भनी जवाफ दिएका छन् । दुई जना

विद्यार्थीले चाहिँ आधुनिक युगको भाषा प्रयोग गर्नुलाई आधुनिक भाषाशैली भनिने प्रतिक्रिया दिएका छन् । भाषाशैलीको प्रयोगका सम्बन्धमा सात जना विद्यार्थीले 'पहेलो गुलाफ' कथामा यस शैलीको प्रयोग गरिएको छ भनी धारणा व्यक्त गरेका छन् । एक जना विद्यार्थीले 'आरुको बोट' कथामा र अर्को एक जना विद्यार्थीले 'एक रात' कथामा आधुनिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको बताएका छन् ।

औपचारिक भाषाशैली : औपचारिक भाषाशैली र स्नातक तहका कथामा यसको प्रयोग सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा सहभागी सबै विद्यार्थीले सहरिया जनजीवनमा प्रयोग गरिने भाषाशैलीलाई नै औपचारिक भाषाशैली भनी प्रतिक्रिया दिएका छन् । स्नातक तहका कथामा यसको प्रयोग सम्बन्धमा सात जना विद्यार्थीहरूले 'एक रात' कथामा यसको प्रयोग रहेको बताएका छन् भने एक जना विद्यार्थीले पछवरिया टोल कथामा प्रयोग गरिएको बताएका छन् । अन्य २ जना विद्यार्थीहरूले कुनै पनि प्रतिक्रिया दिएका छैनन् ।

अनौपचारिक भाषाशैली : अनौपचारिक भाषाशैली र स्नातक तहका कथामा यसको प्रयोग सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा पाँच जना विद्यार्थीले गाउँघरतिर बोलिने भाषालाई ग्रामीण भाषाशैली भनी उल्लेख गरेका छन् भने पाँच जनाले स्थानीय स्तरमा प्रयोग हुने भाषाशैलीलाई ग्रामीण भाषाशैली भनी प्रतिक्रिया दिएका छन् । स्नातक तहका कथामा अनौपचारिक भाषाशैलीको प्रयोग सम्बन्धमा सात जना विद्यार्थीले सावित्रीको बाख्रो कथामा ग्रामीण शैलीको प्रयोग गरिएको भनी पाठ्येतर कथा उल्लेख गरेका छन् । एक जनाले पछवरिया टोल कथामा प्रस्तुत शैलीको प्रयोग गरिएको बताएका छन् भने दुई जना विद्यार्थीले कुनै पनि किसिमको प्रतिक्रिया जनाएका छैनन् ।

संवृत वा बन्द भाषाशैली : संवृत भाषाशैली र स्नातक तहका कथा सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा दुई जना विद्यार्थीले निश्चित भाषा र खुला रूपमा प्रयोग गरिने भाषाशैलीलाई संवृत शैली भनिने प्रतिक्रिया दिएका छन् । एक जना विद्यार्थीले पाठकले तोकेको भाषाको मात्र प्रयोग गरिने शैलीलाई संवृत शैली भनिने धारणा प्रकट गरेका छन् । अन्य छ जनाले चाहिँ कुनै प्रतिक्रिया दिएका छैनन् ।

विवृत वा खुला भाषाशैली : विवृत वा खुला शैली र स्नातक तहमा यस किसिमको शैली प्रयोग गरिएका कथा सम्बन्धमा विद्यार्थीलाई सोधिएको प्रश्नमा तीन जना विद्यार्थीले सबै भाषिक विविधता समावेश भएको भाषाशैलीलाई विवृत शैली भनिने प्रतिक्रिया दिएका छन् भने अन्य सात जनाले कुनै प्रतिक्रिया नै दिएका छैनन् । स्नातक तहका कथामा यस किसिमको शैली प्रयोगका सम्बन्धमा तीन जना विद्यार्थीले लड्का काण्ड, एकरात, पछवरिया टोल कथामा यस्तो शैली प्रयोग गरिएको बताएका छन् भने अन्य सात जना विद्यार्थीले कुनै प्रतिक्रिया दिएका छैनन् ।

भाषाशैलीका दृष्टिले उपयुक्त कथा : भाषाशैलीका दृष्टिले स्नातक तहमा समाविष्ट कथाहरूमध्ये सबैभन्दा बढी मन परेको कथा कुन हो र किन भनी सोधिएको प्रश्नमा दुई जना विद्यार्थीहरूले सहिद, लड्का काण्ड र आरुको बोट कथा भाषाशैलीका दृष्टिले बढी मन परेको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । दुई जना विद्यार्थीले सहिद कथा यस दृष्टिले उपयुक्त रहेको बताएका छन् । दुई जना विद्यार्थीले

परिबन्ध कथा मन परेको बताएका छन् भने दुई जनाले एक रात कथा मन परेको बताएका छन् । बाँकी एक जनाले चाहिँ कुनै प्रतिक्रिया नै दिएका छैनन् । कथामा प्रयुक्त शैली मन पर्नुको कारण सम्बन्धमा कुनै पनि विद्यार्थीले प्रतिक्रिया नै दिएका छैनन् ।

भाषाशैलीका दृष्टिले प्रभावकारी कथा : भाषाशैलीका दृष्टिले कस्ता कथाहरू उपयुक्त हुन्छन् भनी सोधिएको प्रश्नमा सबै विद्यार्थीहरूले कथामा सरल, सहज, बोधगम्य, सम्पूर्ण पाठकहरूले बुझ्ने किसिमको र मौलिकतामा आधारित भई लेखिएका कथा बढी प्रभावकारी हुने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा निहित भाषाशैली र विद्यार्थी प्रतिक्रियाको तुलना

स्नातक तह, प्रथम वर्षमा समावेश गरिएका कथामा निहित भाषाशैलीको वास्तविक स्थिति र यस सम्बन्धमा विद्यार्थीहरूले दिएको प्रतिक्रियाको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

स्नातक तह, प्रथम वर्षको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त भाषाशैली र विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रियालाई दाँजेर हेर्दा कथामा प्रयुक्त भाषाशैली र विद्यार्थीको भाषाशैलीका बिच व्यापक अन्तर पाउन सकिन्छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कथा विधामा प्रयोग गरिने भाषाशैली सरल, सहज, सम्प्रेष्य तथा बोधगम्य हुनुपर्ने सैद्धान्तिक धारणाका आधारमा विद्यार्थीको दृष्टिकोण तुलना गर्दा उनीहरूको प्रतिक्रिया सैद्धान्तिक अवधारणासँग मिल्दो देखियो । कथामा प्रयोग गरिने परम्परागत भाषाशैलीका सम्बन्धमा यसको सैद्धान्तिक अवधारणा र विद्यार्थी प्रतिक्रियाका बिच तालमेल मिलेको पाइयो । तर यसको प्रयोग सम्बन्धमा विद्यार्थीले दिएको प्रतिक्रिया उपयुक्त नरहेको पाइयो । यसबाट स्नातक तहका विद्यार्थीमा परम्परागत शैलीमा आधारित कथाबारे जनकारी नभएको पाइयो । कथामा प्रयोग हुने आधुनिक भाषाशैलीका सम्बन्धमा विद्यार्थीले दिएको प्रतिक्रिया यसको सैद्धान्तिक अवधारणासँग मिल्दो रहेको पाइयो । तर यो शैली प्रयोग गरिएको कथा सम्बन्धमा अधिकांश विद्यार्थीले पाठ्यकथाभन्दा बाहिरको कथा उल्लेख गरेको पाइयो । यसबाट उनीहरूमा पाठ्यकथाबारे गहिरो जानकारी नरहेको पाइयो ।

कथामा प्रयोग गरिने औपचारिक भाषाशैली सम्बन्धमा स्नातक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीको धारणा यसको सैद्धान्तिक अवधारणासँग मिल्दो देखियो । साथै यसको प्रयोग गरिएको कथा सम्बन्धमा अधिकांश विद्यार्थीले उपयुक्त जवाफ दिएको पाइयो । स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा व्यवहृत अनौपचारिक भाषाशैली सम्बन्धमा आधाजसो विद्यार्थीले उपयुक्त उत्तर दिएको पाइयो । तर यसको भूमिकाबारे खासै चर्चा नगरेको पाइयो । कथामा व्यवहृत संवृत्त भाषाशैली सम्बन्धमा अधिकांश विद्यार्थीलाई आवश्यकीय जानकारी नै नरहेको पाइयो । यस सम्बन्धमा केहीले गलत प्रतिक्रिया दिएको र केहीले प्रतिक्रिया नै नदिएको पाइयो । यसबाट स्नातक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई संवृत्त शैलीबारे पर्याप्त जनकारी नरहेको देखियो ।

स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा व्यवहृत विवृत्त भाषाशैली सम्बन्धमा अधिकांश विद्यार्थीले प्रतिक्रिया नै नदिएका पाइयो । यसबाट स्नातक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई विवृत्त भाषाशैलीबारे आवश्यक जानकारी नभएको पाइयो । स्नातक तहमा समाविष्ट कथामध्ये भाषाशैलीका दृष्टिले सबैभन्दा उपयुक्त कथा सम्बन्धमा केही विद्यार्थीले पाठ्यकथा र केहीले पाठ्येतर कथा उल्लेख गरेको पाइयो । यसबाट स्नातक तहमा समावेश गरिएका सबै कथाबारे सबै विद्यार्थीलाई जानकारी नभएको देखियो । भाषाशैलीका दृष्टिले उपयुक्त कथा सम्बन्धमा सोधिएको जिज्ञासामा विद्यार्थीले फरक फरक कथालाई उल्लेख गरेको पाइयो । कतिपय विद्यार्थीले पाठ्यकथाभन्दा बाहिर गएर पनि प्रतिक्रिया दिएको पाइयो । यसबाट स्नातक तह, प्रथम वर्षमा अध्ययनरत विद्यार्थीमा भाषाशैलीसम्बन्धमा यथेष्ट जानकारी नरहेको देखियो ।

निष्कर्ष

उल्लिखित व्याख्या विश्लेषणलाई दृष्टिगत गर्दा स्नातक तहमा समाविष्ट कथामा निहित भाषाशैली, त्यसको प्रतिक्रिया र त्यस सम्बन्धमा विद्यार्थीले दिएको प्रतिक्रिया अध्ययनका आधारमा विभिन्न निचोड प्राप्त गरिएको छ । वस्तुतः स्नातक तहका कथाहरूमा परम्परागत, आधुनिक, औपचारिक, अनौपचारिक, संवृत्त र विवृत्त भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । स्नातक तहमा समाविष्ट कथाहरूमध्ये एक रात कथामा आधुनिक, संवृत्त, विवृत्त र औपचारिक शैली प्रयोग गरिएको छ । लड्का काण्ड कथामा आधुनिक, संवृत्त, विवृत्त, औपचारिक र अनौपचारिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । आरुको बोट कथामा परम्परागत, संवृत्त, विवृत्त र औपचारिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । पछबरिया टोल कथामा परम्परागत, संवृत्त, विवृत्त र अनौपचारिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् कथामा चाहिँ परम्परागत, संवृत्त, विवृत्त, औपचारिक र अनौपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । स्नातक तहमा समाविष्ट कथाको भाषाशैली सम्बन्धमा सहभागी विद्यार्थीहरूले अधिकांश विद्यार्थीलाई अपेक्षाकृत जानकारी रहेको देखिँदैन । साथै स्नातक तहमा समावेश गरिएका कथामा व्यवहृत भाषाशैली र त्यसको प्रकृतिबारे विद्यार्थीले दिएको प्रतिक्रिया सम्बन्धित कथाको स्थितिसँग मेल खाएको पाइँदैन । प्रस्तुत अध्ययनले स्नातक तहमा समावेश गरिएका निर्दिष्ट कथाका रचनाकार, अध्यापनरत शिक्षक, अध्ययनरत विद्यार्थीका अलावा यस क्षेत्रमा अध्ययन गर्न चाहने जोकोहीलाई पनि आवश्यकीय ज्ञान प्राप्त गर्न सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

कृतज्ञता

प्रस्तुत लेख विश्वविद्यालय अनुदान आयोगअन्तर्गत रही स्नातक तहमा समाविष्ट कथाको सन्दर्भपरक अध्ययन शीर्षकमा गरिराखिएको अनुसन्धानसँग आंशिक रूपमा सम्बन्धित रहेको छ । अतएव प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि आवश्यकीय सहायता उपलब्ध गराउने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी भक्तपुरप्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु । साथै यसको प्रकाशनका लागि अवसर प्रदान गर्ने त्रिभुवन

विश्वविद्यालय, शिक्षाध्यक्षको कार्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, कीर्तिपुरप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

सन्दर्भसूची

- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद .(२०६९). *नेपाली कथाको इतिहास* : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- जोशी, हरिप्रसाद .(२०६८). *श्वेत भैरवी कथाको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन*, (स्नातकोत्तर शोधपत्र), शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली शिक्षा विभाग, श्री सिद्धनाथ बहुमुखी क्याम्पस भीमदत्तनगर, कञ्चनपुर ।
- ढकाल, कल्पना .(२०६३). *मुलुक बाहिर उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन*, (स्नातकोत्तर शोधपत्र), शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- प्रभात, रमेश .(२०७०). *पात्रविधानका कोणबाट चन्द्रवदन कथाको अध्ययन*, (स्नातकोत्तर शोधपत्र) नेपाली शिक्षा विभाग, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर ।
- पाण्डे, देवकी कुमारी .(२०७७). *मधेसतिर कथाको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन*, (स्नातकोत्तर शोधपत्र), शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- पाण्डे, राजाराम .(२०६८). *छिमेकी कथाको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन*, (स्नातकोत्तर शोधपत्र), शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- पौडेल, माधव प्रसाद .(२०७८). *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयामहरू*, काठमाडौँ : हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- पौडेल, कृष्ण विलास .(२०७४). *आधुनिक नेपाली आख्यान र नाटक* : कालिञ्चोक प्रस्तक प्रकाशन प्रा. लि ।
- भण्डारी, पारसमणि र अन्य .(२०७५). *नेपाली गद्य र नाटक* : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- रानाभाट, भगवती .(२०७४). *समय त्रासदी उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन*, (स्नातकोत्तर शोधपत्र), शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, नेपाली शिक्षा विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- लम्साल, रामचन्द्र .(२०७७). *भाषिक विद्या शिक्षण* : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- शर्मा, मोहनराज .(२०७९). *शैलीविज्ञान* : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

मैले सरिताको हत्या गरें कथामा कथनीयता

गोविन्द लुइटेल

त्रिचन्द्र क्याम्पस, त्रिवि, काठमाडौं

Corresponding Email: luitelgobinda@gmail.com

Orchid ID: <https://orcid.org/0009-0004-1292-1234>

लेखसार

प्रस्तुत लेख 'मैले सरिताको हत्या गरें' कथाको कथनीयताको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यस लेखमा कथनीयताअन्तर्गत मुख्य रूपमा उक्त कथाको कथनीय सार तथा कथनीयताको गुणको विश्लेषणात्मक मूल्याङ्कन गरिएको छ । कथनीयता कथाभित्रको विशिष्ट कथात्मक गुण हो र यसकै जगमा कथा कथनयोग्य बन्दछ । यस लेखमा कथनीयताको यही सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा 'मैले सरिताको हत्या गरें' कथामा पाइने कथनीयताको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ भने प्राथमिक सामग्री छनौटमा सोदेश्य नमुना पद्धतिलाई अपनाइएको छ । पाठ विश्लेषणमा आधारित भई शब्द र वाक्यको विश्लेषण गरी अर्थ निर्धारण गरिएकाले यो गुणात्मक अध्ययन पद्धतिको अवलम्बनबाट गरिएको अध्ययन हो । यसमा सामग्री विश्लेषण गर्दा सैद्धान्तिक ढाँचामा कथनीयताको सैद्धान्तिक स्वस्मको उपयोग गरिएको छ । विश्लेषणको ढाँचाअन्तर्गत कथनीयताका सूचकको निर्माण गरी त्यसकै आधारमा सामग्री विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा कथनीयता सम्बद्ध पक्षको अध्ययन गरी तिनको अन्तःसम्बन्धबाट निर्मित कथासंरचना र त्यसमा अन्तर्निहित कला पक्षको निष्पण पनि गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्रस्तुत कथामा मूलतः अपराध मनोवृत्तिलाई कथनीयता बनाइएको छ र कथनीयता अनुकूल काल्पनिक घटना एवम् पात्रको संयोजन गरी कथनीयताको उपयुक्त ढङ्गले नाटकीकरण गरिएकाले कथनीयता विश्वसनीय बन्नका साथै कलात्मक पनि बनेको पाइन्छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : कार्य, चेतना, परिदृश्य, सङ्केन्द्रक, समाख्याता ।

विषयपरिचय

'मैले सरिताको हत्या गरें' गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' (१९७९-२०६७) द्वारा लिखित मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिको कथा हो । 'गोठाले' कथाकार, उपन्यासकार, नाटककार, कवि आदि व्यक्तित्वका रूपमा परिचित भए पनि कथाकारका रूपमा चर्चित छन् । वि.सं. १९९७ मा 'त्यसको भाले' शीर्षकको कथा प्रकाशित गरेर नेपाली कथा साहित्यमा प्रवेश गरेका 'गोठाले' मनोविश्लेषणात्मक यथार्थवादी कथाकार

हुन् । वि.सं १९९२ मा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाबाट सुरु गरिएको मनोविश्लेषणात्मक यथार्थवादी धाराको प्रवर्धनमा 'गोठाले' को महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनका कथासङ्ग्रह (२००२), कथैकथा (२०१६), प्रेम र मृत्यु (२०३९), बाह्र कथा (२०५२) र जङ्गबहादुर र हिरण्य गर्भकुमारी (२०६१) गरी पाँचओटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । यीबाहेक फुटकर रूपमा पनि विभिन्न पत्रपत्रिकामा उनका कथाहरू प्रकाशित छन् । उनका कथामा यौनेतर मनोविलेखण, यौनमनोविश्लेषण, बालमनोविश्लेषण तथा अपराध मनोविश्लेषणका विभिन्न पक्षको उद्घाटन गरिएको पाइन्छ । उनका कथामा पात्रहरूको मानसिक द्वन्द्वका साथै अपराध गर्न उद्यत र अपराध गरिसकेपछि उत्पन्न हुने पश्चातापको मानसिक द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरिएको भेटिन्छ । पात्रहरूका मनमा उत्पन्न हुने मानसिक द्वन्द्वबाटै 'गोठाले' का कथाको कथानक तयार पारिएको पाइन्छ । उनका कथामा अचेतनको यौनाग्रह र त्यसले चेतन मनमा पार्ने प्रभावको विश्लेषण गरी सामूहिक अचेतन मनलाई राम्ररी खोतलेको पाइन्छ । घृणा, हीनता, अहम्ता, शङ्का, रिस आदि जस्ता मानसिक संवेग र अचेतनमा दमित अपराध, हत्या, धोका, दमन आदि भाव र यसको प्रकटीकरणबाट हुने क्षतिलाई 'गोठाले' का कथामा कथनीयता बनाइएको भेटिन्छ । 'मैले सरिताको हत्या गरें' मानसिक संवेग एवम् अपराध मनोवृत्तिको चित्रण गरेर लेखिएको मनोविश्लेषणमा आधारित कथा हो । यस कथामा अपराध मनोवृत्ति र यसबाट उत्पन्न हुने विकृत मनोदशालाई कथनीयता बनाइएको छ ।

'मैले सरिताको हत्या गरें' कथाको विश्लेषण समाख्यानका विभिन्न कोणबाट गर्न सकिन्छ । यस कथाको विश्लेषण समाख्याता तथा समाख्यानात्मक वाच्यत्वका आधारमा सामान्य रूपमा भए पनि कथनीयताका कोणबाट भने अहिलेसम्म हुन सकेको छैन । यही नै यस कथासम्बन्धी अध्ययनको अन्तराल हो । यस सन्दर्भमा प्रस्तुत कथाको कथनीयता केकस्तो छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासालाई नै अध्ययनको मुख्य समस्या बनाइएको छ । कथनीयताले कथामा भन्न लायक खास कुरालाई बुझाउँछ र कथामा भन्न लायक उल्लेख्य गुण हुनुपर्छ भन्ने मान्यता समाख्यानशास्त्रमा रहेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा कथनीयताको यही सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा कथाकार गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' को 'मैले सरिताको हत्या गरें' कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । साहित्यशास्त्रीय भएकाले यो मूलतः विधागत पाठविश्लेषणमा आधारित छ । यसमा 'मैले सरिताको हत्या गरें' कथालाई विश्लेषणका निम्ति प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिई अर्थ निर्धारण गरिएकाले यो गुणात्मक पद्धतिबाट गरिएको अध्ययन हो । यसमा सामग्री सङ्कलनमा पुस्तकालयीय स्रोतको उपयोग गरिएको छ र सोदेश्य नमुना पद्धतिको अवलम्बन गरी सङ्कलित सामग्री विश्लेषण र अर्थापन कार्य सम्पन्न भएको छ । 'मैले सरिताको हत्या गरें' कथालाई प्राथमिक सामग्री र उक्त कथासँग सम्बद्ध अन्य अध्ययनहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने सामग्री विश्लेषणका निम्ति कथनीयताको सैद्धान्तिक

स्वस्मलाई आधार बनाइएको छ । विश्लेषणको अवधारणात्मक ढाँचामा कथनीयताअन्तर्गत कथनीय सार एवम् कथनीयताको गुणलाई आधार मानिएको छ ।

सैद्धान्तिक स्वरूप

कथनीयताले कथामा अन्तर्निहित कथनयोग्य गुणलाई बुझाउँछ । समाख्यानमा मानव वा मानव जस्तै अभिवृत्ति र कार्यको व्याख्या हुन्छ र कथनीयता यसमै अन्तर्निहित हुन्छ । कथनीयता पाठमा सारका रूपमा रहेको हुन्छ (बुनर, सन् १९९१, पृ. १३-१४) । कथामा कुनै अभिवृत्ति वा कार्यको उपस्थापन गरिन्छ र त्यसबाट कुनै सार अभिव्यक्त हुन्छ । समाख्यानमा यस्तो सार नै कथनीयताका रूपमा रहन्छ । कथामा विशिष्ट कथनीय गुण हुनुपर्छ । सन्तुष्टिका लागि मान्छेले आफ्नो इच्छालाई स्थगित गर्न सक्ने क्षमता, कथाप्रस्तुतिका तप्काहरूलाई संयोजन गर्ने क्षमता र कथा वा कथा अनुक्रमको विन्दुसँग महत्त्वपूर्ण घटनाहरूलाई सम्बद्ध गर्ने क्षमता गरी समाख्यानमा तीनओटा कथनीय क्षमता हुन्छन् (लेच, सन् १९८६, पृ. ३४) । समाख्यानशास्त्रीहरूले कथनीयतालाई कथा भन्न योग्य बनाउने समाख्यानभित्रको मूलभूत तप्काका रूपमा हेरेको देखिन्छ । एउटा कथासँग के भयो र यो किन भन्न योग्य छ भन्ने दुईवटा तप्का हुन्छन् (बुनर, सन् १९९१, पृ. १२) । यसमा के भयो भन्ने कुराले कथावस्तुलाई सङ्केत गर्छ भने किन भन्न योग्य छ भन्ने कुराले कथनीयतालाई सङ्केत गर्छ । कथामा भन्न लायक विशिष्ट गुण हुन्छ । यस्तो विशिष्टता उच्च तहको आनुभविकताका रूपमा रहेको हुन्छ । यसले समाख्येय पाठको केन्द्रीय तप्कामाथि प्रकाश पार्छ र यसलाई विकासनशील कथांशमा जोड्न सक्छ (फ्लुडर्निक, सन् १९९६, पृ. ७०) । कथामा पाठकले दृष्टि दिने केही विशिष्ट पक्ष हुन्छन् । ती पक्षहरूबाट कथनीयता पहिचान गर्न सकिन्छ । कथामा मूल्याङ्कनका मापकहरू रहेका हुन्छन् र तिनै मूल्याङ्कनका मापकहरूले नै कथाको निर्माण गर्दछ र त्यसबाट समाख्याताको कथाप्रतिको दृष्टिकोण उजागर हुन्छ (ल्याबोभ र वालेज्की सन् १९६७, पृ. ३७) । कथनीय हुनका लागि एउटा कथाले परम्परागत साहित्यिक मूल्यको उल्लङ्घन गर्छ भन्ने मान्यता बुनरको रहेको पाइन्छ । प्रासङ्गिक घटना एवम् विमर्शले कथालाई कथनयोग्य बनाउँछन् र त्यो पाठकका लागि रुचिपूर्ण हुन्छ । यो विशेष गरी प्रासङ्गिक घटना एवम् विमर्शहरूमा निर्भर रहन्छ । कथनीयता पाठमा विशिष्ट घटना वा सन्दर्भको विशिष्ट अर्थका रूपमा पाठकले पत्ता लगाउने महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो (बरोनि, सन् २००७, पृ. १) । समाख्यानमा कथनीयतालाई कार्य र चेतना गरी दुई आधारबाट पहिचान गर्न सकिन्छ (बुनर, सन् १९९१, पृ. १३-१४) । कार्य परिदृश्यअन्तर्गत कथामा पात्र वा अभिकर्ताका माध्यमबाट कथनीयता सङ्केतित हुन्छ । चेतना परिदृश्यअन्तर्गत कार्यात्मक तहमा रहेका पात्रहरूले के जाने, के विचार गरे वा के अनुभव गरे वा के जानेनन्, के विचार गरेनन् वा के अनुभूत पनि गरेनन् भन्नेमा ध्यान दिइन्छ (बुनर, सन् १९९१, पृ. १३-१४) । यसमा पात्रको अभिवृत्ति वा कार्यबाट नभएर उसको चेतनाको तहबाट कथनीयता सङ्केतित हुन्छ । कथामा पात्रको चेतनाका विशिष्टता र सीमा जस्ता कुरा यसमा आउँछन् । कथाकारले पात्रहरूलाई केकस्तो सम्भावनाको कुन संसारतर्फ डोहोर्‍याएको छ र अनुभवको केकस्तो संसारतर्फ आकर्षण गरेको छ भन्ने कुराबाट कथनीयता प्रस्टिन्छ ।

समाख्यानमा भन्न खोजिएको खास कुरालाई कथनीयताका रूपमा बुझिन्छ । कथामा कुनै एक बिन्दु, शिक्षा, दृष्टिकोण वा रूचिकर अनुभव हुन्छ र त्यो नै कथनीयता हो । कथनीयता समाख्याताहरूद्वारा निर्धारण गरिएका विशिष्ट घटनाको प्रकृतिमा निर्भर रहन्छ । महत्वपूर्ण वा आश्चर्यजनक र विशिष्ट सन्दर्भमा कथन गर्न उपयुक्तताका रूपमा यसले कथालाई विन्दु प्रदान गर्छ (बरोनि, सन् २०१४, पृ. १) । यो लेखकको विशिष्ट आनुभविकतासँग सम्बन्धित हुन्छ । यसले कथालाई भन्न लायक बनाउँछ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । कथाकृति पढिसकेपछि त्यसबाट पाठकले पाउने भावार्थ वा अभिप्राय नै सारवस्तु हो (श्रेष्ठ, २०५७, पृ. १०) । यसमा कथनीय पक्ष मात्र नभएर कथनीयताको गुण पनि समावेश भएको हुन्छ । कथावाचकलाई कुनै कथा भन्न योग्य लाग्यो भने वा त्यो आश्चर्यजनक वा खास प्रसङ्गमा वाचनयोग्य छ भने त्यसमा कथनीयता भएको मानिन्छ । यो कथावस्तुभित्रको आधारभूत एवम् महत्वपूर्ण तत्त्व हो । यस परिच्छेदमा कथनीयतासम्बन्धी उपर्युक्त मान्यताका आधारमा निर्धारित मनोविश्लेषणात्मक कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

कथामा समाख्याताको स्थान, समाख्याताको वाच्यता, समाख्याताको घटना वर्णनशैली, सङ्केन्द्रकको स्थान, सङ्केन्द्रित विषय, सङ्केन्द्रित विषयप्रतिको सङ्केन्द्रकको दृष्टिकोण, कथनीयता एवम् कथनीय गुण आदि पक्षद्वारा नै कथा साकार हुन्छ । अतः यही समाख्यान सिद्धान्तका आधारमा यस अध्ययनमा 'पहेँलो गुलाफ' कथाको मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

विश्लेषण र परिणाम

प्रस्तुत लेखमा २०१६ सालमा *शरद* पत्रिकामा प्रकाशित 'मैले सरिताको हत्या गरँ' कथाको समाख्यानशास्त्रान्तर्गत कथनीयताको निरूपण गरिएको छ । यसमा कथनीयताअन्तर्गत उक्त कथामा पाइने कथनीय तत्त्व वा सार एवम् कथनीयताको गुणको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । तत्कालीन सहरिया परिवेश एवम् खुला समाजमा मौलाएको विकृति र बढ्दो अपराध मनोवृत्तिको विमर्शका पृष्ठभूमिमा कथामा ग्रहण गरिएको कथनीयता र यसको कथात्मक सौन्दर्यको लेखाजोखा यस अध्ययनमा गरिएको छ ।

'मैले सरिताको हत्या गरँ' कथाको विषयवस्तु

'मैले सरिताको हत्या गरँ' कथामा स्वकथनात्मक समाख्याता 'म' ले आफैलाई सन्दर्भ बनाएर घटनालाई अभिमुखीकरण गरेको छ । यसमा उसकै असामान्य मनस्थितिलाई सङ्केन्द्रित विषय बनाइएको छ । प्रस्तुत कथामा यसैलाई आख्यानीकरण गरी कथानक निर्माण गरिएको छ । यस कथामा समाख्यातासमेत रहेको 'म' पात्र सङ्केन्द्रकका रूपमा रहेको छ भने उसको अपराध कर्मपछिको हीनताबोध एवम् विक्षिप्त मनोदशासँगै उसलाई त्यस अवस्थासम्म पुऱ्याउन भूमिका खेल्ने उसको सरितासँगको प्रेमसम्बन्ध, उसद्वारा गरिएको सरिताको हत्या, बिग्रँदो पारिवारिक वातावरण, परिवारको अभिभावकत्वविहीन अवस्था, सहरी खुला वातावरणमा मौलाएको वेश्यावृत्ति र त्यहाँ धाउने उसको बानी तथा समाजमा रहेको जातीय विभेद जस्ता विभिन्न पक्ष सङ्केन्द्रित विषयभित्र समेटिएका छन् ।

प्रस्तुत कथामा आएको समाख्याता तथा पात्र सङ्केन्द्रक 'म' लाई मनोविश्लेषणात्मक चरित्र बनाई उसको मनोविज्ञानको गहिराइ नाप्ने काम यसमा भएको छ । ऊ अविवाहित युवक हो । उसले सरिता नामक युवतीसँग प्रेम गरेको छ । प्रेम असफल हुने पक्का र सरितालाई नपाउने निश्चित जस्तै भएपछि आवेशमा आएर उसले प्रेमिका सरिताको हत्या गरेका कारण ऊ उहिले झ्यालखानामा कैदीको जीवन बिताइरहेको कुरा यस कथामा चित्रित छ । त्यस युवकले आफ्नी प्रेमिका सरितालाई कुनै हालतमा पनि गुमाउन चाहेको छैन तर आमाबाबुले सरिताको विवाह अर्कै केटासँग गरिदिने निर्णय गरेको कुरा थाहा पाएपछि उसले एक दिन सरितालाई उसकै घरमा गएर निर्वस्त्र हुन लगाएको छ । एक त त्यसै रात्री त्यो युवती त्यसमाथि नाङ्गो अवस्थामा भन् रात्री देखेपछि उसभित्रको पशुप्रवृत्ति सक्रिय हुन पुग्दा उसले सरिता भावी पतिको हुन नसकोस् भन्ने विचार गरेर घाँटी थिचेर सरितालाई मारिदिएको छ । एकअर्काको पारस्परिक प्रेमलाई आफूआफूमै सीमित राख्ने र पराइको हातमा पर्न नदिने अत्यन्त स्वार्थी, व्यक्तिवादी र बर्बर त्यस युवकको एकाधिकारवादी सोचका कारणले प्रेमिकाको हत्या गरिएको गूढ कुरो यसमा देखाइएको छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १९०) । अपराध गरेका कारण युवक पश्चात्ताप र ग्लानिले भित्रभित्रै जल्न पुगेको छ । झ्यालखानाको कष्टकर जीवन, हीनता एवम् अपराधबोधले शारीरिक तथा मानसिक रूपमा अत्यन्त शिथिल उसको मनस्थितिको अभिव्यक्तिलाई यस कथामा कथनीयताको आधार बनाइएको छ ।

‘मैले सरिताको हत्या गर्रँ’ कथामा कथनीय तप्का वा सार

मैले सरिताको हत्या गर्रँ’ कथामा परिस्थितिजन्य घटनाका कारण मानिसमा अपराध मनोवृत्ति बढ्दै जाँदा मानिस हिंस्रक बन्न पुगी अपराध कर्म गर्न उद्यत हुन्छ भन्ने कुरा कथनीय तप्का वा सारका रूपमा प्रस्तुत छ । मानिसमा जन्मजात रूपमा नै आवेगसंवेग एवम् पाशविक वृत्ति सुषुप्त अवस्थामा रहेका हुन्छन् । तिनलाई परिस्थितिजन्य घटनाले उद्बुद्ध पार्ने काम गर्छ र मानिसलाई सोही प्रवृत्तिको बनाउँछ भन्ने कुरा यस कथामा 'म' पात्रको कार्य एवम् चेतनाका माध्यमबाट सारका रूपमा प्रस्तुत छ । यस कथामा कार्य एवम् चेतना दुवै परिदृश्यबाट उपर्युक्त कथनीय सारको अभिव्यक्ति भएको छ । कार्य परिदृश्यअन्तर्गत यस कथामा 'म' पात्रका कार्यव्यापार, उसको अभिवृत्ति तथा उसको काम गराइको लक्ष्य आदिबाट कथनीयता मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कथाको समाख्याताले परिस्थितिजन्य घटनाको सामना गर्नुपरेको छ । सानैमा बाबुआमा गुमाउनुको पीडा एवम् मानसिक आघात भोग्नु, परिवारको माया तथा उपयुक्त मार्गनिर्देशन पाउन नसक्नु, स्वच्छन्द सहरी वातावरणको प्रभाव एवम् खराब साथीभाइको सङ्गतका कारण कुलतमा फस्न पुग्नु जस्ता उससँग सम्बद्ध घटनाक्रमले उसको मनोविज्ञानलाई नकारात्मक बनाइदिएको छ । सरितासँगको प्रेममा आएको खटपट, अभिभावकको ममता एवम् संरक्षकत्वको अभावको महसुस एवम् सरिताको परिवारले गरेको जातीय भेदभावको व्यवहारका कारण 'म' पात्रको मनोविज्ञानमा असर परेको छ । यस्तो परिस्थितिका कारण उसका कार्यहरू नकारात्मक हुन थालेका छन् । 'म' पात्र बिस्तारै परिवारबाट टाढिँदै गएको छ । मन बहलाउने बहानास्वस्व ऊ गुप्तकोठीहरू धाउन

थालेको छ र यसमा उसको लत नै बसेको छ । गुप्तकोठीमा जान खर्च जुटाउन उसले आफ्ना सामान बेच्न तथा दाजुको पैसासमेत चोर्न थालेको छ । यही अपराध मनोदशालाई यस कथामा कथनीयता बनाइएको छ । यस कथामा म पात्रको मनोदशा दिनानुदिन बिग्रिँदै गएको देखाइएको छ र यसबाट ऊ अपराध कर्म गर्न उद्यत रहेको स्पष्ट हुन्छ । गुप्तकोठीका महिलाहस्त्रति उसले पाशविक व्यवहार देखाएको छ । ऊ दिनानुदिन बिग्रिँदै गएको छ । हरेक राम्रा कुरामा पनि ऊ नकारात्मक बन्दै गएको घटना विकसित भएको छ । अझ आफू कथित सानो जातको भएको भनेर सरिताको परिवारले सरिताको अन्तै बिहे गरिदिन लागेको घटना र सरिता आफूबाट टाढा हुन खोजेको कुरा थाहा पाएपछि त उसमा जीवनप्रतिको निराशा पनि तीव्र बनेको छ । आफूले नपाए सरितालाई अस्की पनि हुन नदिने स्वार्थी मनोविज्ञानको विकास पनि उसमा भएको छ । यस घटनाबाट उसमा अपराध मनोवृत्ति बढेको कुरा बुझ्न सकिन्छ । यति मात्र नभएर उसको मनोविज्ञान समस्त महिलाहस्त्रति नै नकारात्मक बन्न पुगेको कुरा यस कथामा चित्रित छ । गुप्त ठाउँमा गएर महिलाहस्त्रलाई भोग्न खप्पिस ऊ ती महिलाहस्त्रति पनि हिंस्रक रूपमा प्रस्तुत हुन्छ : “म ती गुप्ती कोठाहस्त्रा स्वास्नीमान्छेहस्त्रति यति क्रुर भएँ कि ती स्वास्नीमान्छेहरू मबाट छुटकारा पाउन मलाई टोक्थे, कुट्थे र मेरो कपाल लुछ्थे” (मल्ल ‘गोठाले’, २०३९, पृ. ६) । यस उद्धरणमा ‘म’ पात्रको महिलाहस्त्रतिको पाशविक वृत्तिको चित्रण भएको छ । यो कुरा पात्रको कार्य परिदृश्यबाट प्रस्तुत छ । सबैतिरबाट एकलो र निराश अनुभव गर्न पुगेपछि र प्रेमिका सरिता पनि आफूबाट टाढा हुन थालेपछि ‘म’ पात्र महिलाहस्त्रति अत्यन्त क्रुर एवम् हिंस्रक बन्न थालेको हो । यसले उसलाई अन्त्यमा अपराधी नै बनाएको छ । अन्त्यमा सरितालाई पाउन नसक्ने भएपछि उसले सरिताको हत्या गर्न पुगेको छ । उसका यस्ता कार्यबाट परिस्थितिजन्य घटनाका कारण उसमा जन्मजात रूपमा नै सुषुप्त रहेको अपराध मनोवृत्ति बढ्दै गएकाले ऊ हिंस्रक बन्न पुगेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । यसकै परिणामस्वरूप ऊ अपराध कर्म गर्न उद्यत भएको कुरा यस कथामा कथनीय सारका रूपमा आएको छ ।

प्रस्तुत कथामा चेतना परिदृश्यअन्तर्गत कथाको कार्यात्मक तहमा रहेको ‘म’ पात्रले के अनुभूत गर्‍यो वा गरेन, के विचार गर्‍यो वा गरेन भन्नेमा ध्यान दिइएको छ र यसबाट कथनीयता अभिव्यक्त भएको छ । समाख्यानमा पात्रका चेतनाका विशिष्टता र सीमा जस्ता कुरा आएका हुन्छन् (बुनर, सन् १९८६, पृ. १३-१४) । यस कथामा ‘म’ पात्रको चेतनाको तहको विस्तृत आयाम केलाइएको छ र यसबाट कथनीयता सङ्केतित छ । यसमा ‘म’ पात्रका चेतनाका विशिष्टता र सीमा जस्ता कुरा प्रस्तुत छन् र ती कथनीयताका सूचकका रूपमा रहेका छन् । यस कथाको स्वकथनात्मक समाख्याता एवम् प्रमुख पात्र ‘म’ को अपराध मनोवृत्ति एवम् कार्यबाट यसको पुष्टि हुन्छ । ‘म’ पात्र कलेज पढ्दै गरेको एक अल्लारे युवक हो । परिस्थितिजन्य घटनाका कारण उसमा अपराध मनोवृत्ति, हीनताग्रन्थिको प्रबलता एवम् प्रतिशोधको भाव बढेको छ । यसै कारण ऊ मनोविकृत हुँदै गएको कुरा कथामा चित्रित छ :

म कोठामा एकलै हुन्थे र कोठाका दलिनहरू एक अर्कोमाथि खप्पिएर मलाई घेर्न बसेका जस्तो लाग्थ्यो । मेरो कोठाको एकातिरको भित्तामा एक ठाउँमा लिउनको चोक्टा उप्केको थियो र त्यसै ठाउँमा विभिन्न विकृत अनुहारहरू बन्दथे र मलाई त्यसमा समावेश हुन ‘आऊ

आऊ' भनेर बोलाइरहेका हुन्थे । कोठाको शून्यमा सदा-सर्वदा हावामा कसैले व्यथा र पीडाको भारी बोभ सुस्केरा हालिरहेको हुन्थ्यो । कहिलेकाहीँ मलाई लाग्थ्यो—म आफैँ त्यहाँ छैन, शून्यमा पग्लिसकेको छु । तर एकैछिन अचानक म शून्यबाट उभिएर आएको मलाई लाग्थ्यो । (मल्ल 'गोठाले', २०३९, पृ. २)

उपर्युक्त उद्धरणमा 'म' पात्रको मनोस्नायुविकृत अवस्थाको चित्रण भएको छ । यो कुरा पात्रको चेतना आधारभित्तिबाट प्रस्तुत छ । समस्याले घेरिँदै गएपछि र सबैले साथ छोड्दै गएपछि उसले आफूलाई नितान्त एक्लो महसुस गरेको छ । ऊ कोठामा एकलै बस्छ, कसैले भनेको पनि मान्दैन र कलेज पनि जाँदैन । कोठामा एकलै बस्दा उसको मस्तिष्कमा अनेक रहस्यमय कुरा खेल्ने गरेका छन् भने उत्तिकै भ्रम पनि उत्पन्न हुने गरेको छ । कोठाका दलिन एकअर्कोमाथि खट्टिएर आफूलाई घेर्न बसेका जस्तो उसलाई लागेको छ । उसले कोठाको भित्तामा लिउनको चोक्टा उप्केको ठाउँमा विभिन्न विकृत अनुहारहरू बनेको देखेको र तिनले उसलाई त्यसमा समावेश हुन 'आऊ आऊ' भनेर बोलाइरहेको जस्तो भ्रमित अनुभव पनि गरेको छ । यससँगै उसलाई कोठाभरि व्यथा र पीडाको भारी बोभ सुस्केरा हालिरहेको र आफू शून्यमा पग्लिसकेको जस्तो लागेको कुरा पनि चित्रित छ । समग्रमा यसमा 'म' पात्रको विकृत मनोदशाको अभिव्यक्ति भएको छ । विश्लेष्य कथामा अनेक समस्याका कारण मनोस्नायुविकृत बनेको 'म' पात्रले क्रुर एवम् हिंस्रक भनेर प्रेमिका सरिताको हत्या गरेको छ र त्यस कुरालाई आफैँले स्वीकार पनि गरेको छ । यो कुरा कथामा उसको चेतनाका तहबाट आएको छ : "मैले सरितालाई लुगाफाटो र गहनाको लागि मारेको होइन, प्रेमको कारणले मारेको हो । म उनीहरूलाई कति सम्झाउन खोज्दछु— 'सरिताको समग्रतालाई अनन्त समयको लागि प्राप्त गर्न मैले उसलाई मारेको हुँ ।' तर उनीहरू सम्झँदै सम्झँदैनन् र मुन्टो हल्लाएर बस्छन्" (मल्ल 'गोठाले', २०३९, पृ. २) । यस उद्धरणमा 'म' पात्रले सरितालाई मार्नुको कारण प्रस्ट्याएको छ । यो कुरा पात्रको कार्य परिदृश्यबाट आएको छ । उसले लुगाफाटो वा गरगहनाका लागि सरितालाई मारेको नभई प्रेमका कारणले मारेको प्रस्टीकरण दिएको कुरा यसमा आएको छ । उसले यस जुनीमा सरितालाई प्राप्त गर्न असम्भव भएपछि आफू पनि मर्ने र अर्को जुनीमा र अझ जुनीजुनीसम्म पनि परलोकमा उसलाई पाइरहने अन्धविश्वास राखेर उसको हत्या गरेको छ । यसमा सरिताको समग्रतालाई अनन्त समयको लागि प्राप्त गर्न मैले उसलाई मारेको हुँ भनेर पटकपटक अरूलाई बुझाउने प्रयास उसले गरेको छ ।

पारिवारिक तथा बाह्य विविध परिस्थितिका कारण 'म' पात्रमा नैसर्गिक रूपमा रहेको पाशविकता एवम् अपराध मनोवृत्ति बढ्दै जाँदा उसले प्रेमिका सरिताको हत्या गरेको कुरा प्रस्तुत कथामा आएको छ । यस कथामा 'म' पात्रमा विकसित यही अपराध मनोवृत्ति र उसबाट हुन गएको सरिताको हत्याका माध्यमबाट मानिसमा जन्मजात रूपमा नै अपराध मनोवृत्ति हुने र परिस्थितिजन्य घटनाका कारण यसले जागृत हुने अवसर पाउँछ र मानिस अपराध गर्न अग्रसर हुन्छ भन्ने कुरा कथनीय तत्वाका रूपमा आएको स्पष्ट हुन्छ ।

‘मैले सरिताको हत्या गर्रँ’ कथामा कथनीयताको गुण

‘मैले सरिताको हत्या गर्रँ’ कथामा परिस्थितिजन्य घटनाका कारण मानिसमा अपराध मनोवृत्ति बढ्दै जाँदा ऊ अपराधी बन्न पुग्छ भन्ने कुरा कथनीय तफ्ताका रूपमा प्रस्तुत छ । यस कथामा अपराध मनोविज्ञानसँग सम्बन्धित सङ्केन्द्रित विषयभिन्न कथनीयतालाई नाटकीकरण वा आख्यानिकरण गरिएको छ : “म ती गुप्ती कोठाहरूका स्वास्नीमान्छेहरूप्रति यति क्रुर भएँ कि ती स्वास्नीमान्छेहरू मबाट छुटकारा पाउन मलाई टोकथे, कुटथे र मेरो कपाल लुछथे । पछि, भोलिपल्ट अथवा पर्सिपल्ट जतिसुकै धेरै मोल तिरे पनि मसँग फसिसकेका स्वास्नीमान्छे फेरि मसँग बस्न मान्दैनथे” (गोठाले, २०३९, पृ. ६) । यस उद्धरणमा ‘म’ पात्रको हिंस्रक एवम् अपराधजन्य मनोदशा चित्रित छ । यस कथाको प्रमुख पात्र ‘म’ मनोवैज्ञानिक चरित्र हो । उसमा अपराध मनोवृत्ति पाइन्छ । यस्तो मनोवृत्तिले उद्बुद्ध हुने उपयुक्त परिवेश प्राप्त गरेका कारण ‘म’ पात्रले आफ्नी प्रेमिका सरिताको हत्या गरेको विषय यस कथामा सङ्केन्द्रित छ । यसबाट मानिसमा जन्मजात रूपमै सुषुप्त अवस्थामा रहने हिंस्रक एवम् आपराधिक मनोवृत्तिले परिस्थितिजन्य घटनाका कारणले हुर्किने मौका पाउँदा मानिस अपराध गर्नुपुग्छ भन्ने सार अभिव्यक्त भएको छ । सरितासँगको प्रेमसम्बन्ध असफल हुन लाग्दा ‘म’ पात्रमा हीनताग्रन्थिको प्रबलता पनि देखिएको छ । उसमा प्रतिशोधको भावना पनि बढेर गएको छ । ‘म’ पात्रको सरितासँगको प्रेम सम्बन्ध, परिस्थितिजन्य घटनाबाट उसमा विकसित अपराध मनोवृत्ति र अन्त्यमा सरिताको हत्यासम्मका घटना प्रसङ्ग यसमा शृङ्खलाबद्ध रूपमा आएका छन् ।

प्रस्तुत कथामा समाख्यानशास्त्रीहरूले औल्याएका प्रासङ्गिकता, परम्परागत साहित्यिक मूल्य वा स्थापित मापदण्डहरूको उल्लङ्घन, विशिष्ट आनुभविकता जस्ता कथनीय गुण पाइने हुनाले यो कथा कथनीय बन्नपुगेको छ । सामाजिक यथार्थवादी एवम् मनोविश्लेषणात्मक यथार्थवादी कथा परम्परामा अपराध मनोविश्लेषणमा आधारित यस कथाले परम्पराको उल्लङ्घन गर्नुका साथै कथनीयतामा नयाँपन दिएको छ । प्रस्तुत कथामा आएका अपराध मनोविज्ञानसँग सम्बद्ध समाजमा मौलाउँदै गएको वेश्यावृत्ति एवम् अपराधका घटना तत्कालीन प्रासङ्गिक सन्दर्भ हुन् । यस्ता विषयप्रति पाठकको ध्यान सजिकै आकृष्ट हुने हुनाले यो पाठकका लागि रुचिकर हुन्छ । यो लेखक तथा पाठकको विशिष्ट अनुभवका रूपमा रहेको छ र यो कथाकारको सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति पनि हो । समाजमा आपराधिक घटना घटिरहेका हुन्छन् र त्यसलाई मानिसले अनुभव पनि गरिरहेकै हुन्छन् । यही विशिष्ट अनुभवलाई यसमा कथनीयता बनाइएको छ ।

मानिसले गर्ने अपराध मनोवैज्ञानिक विषय भएकाले यो अध्ययनको विषय पनि बन्न पुग्छ । यस कथामा यही अपराध मनोविश्लेषणलाई विषय बनाई कथनीयता प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा सारकथन सुहाउँदिला पात्रहरू चयन र घटना शृङ्खला निर्माण गरी प्रस्तुत गरिएकाले कथनीयताको प्रभावकारितासँगै सिङ्गो कथाकै सौन्दर्यमा वृद्धि भएको छ । प्रभावपूर्ण सारकथन त्यसको व्यवस्थित प्रस्तुति तथा सम्प्रेषणीयताका कारणले यस कथाको कथनीयताले पाठकलाई आकर्षण गरेको छ । कथनीयताको व्यवस्थित योजनाका कारण यस कथाको सम्प्रेषणीयता उच्च छ

प्रस्तुत कथामा पात्र र कार्यबिचको अन्योन्य क्रिया योजनाबद्ध ढङ्गले भएको छ । यसबाट विश्लेष्य कथामा कथनीय सार व्यवस्थित एवम् विश्वसनीय रूपमा आएको छ । सङ्केन्द्रित विषयभित्र कथनीय तप्काको नाटकीकरण उपयुक्त तरिकाले भएकाले यस कथामा यथार्थको भ्रम पैदा भएको छ । कथनीय तप्का अनुकूल सङ्केन्द्रित विषयको निर्माण गरी व्यवस्थित ढङ्गबाट कथनीयताको अभिव्यक्ति यसमा भएको छ । यसबाट कथनीयताको विश्वसनीयता बढेको छ भने यसले पाठकलाई सजिलै आकर्षण पनि गर्नसक्छ । यसमा सारकथनको अभिव्यक्ति वाक्यात्मक रूपमा नभएर विस्तारित रूपमा आएको छ । यसमा कथनीयतालाई प्रतीकात्मक वा व्यञ्जना अर्थका तहबाट नभएर अभिधा अर्थका तहबाट प्रस्तुत गरिएको पाइए पनि त्यसलाई नाटकीकरण गरिएकाले त्यो प्रभावकारी बन्न पुगेको छ । यस कथाको कथनीयता सबल भएकाले यसले कथाको समग्र सौन्दर्यमा नै सकारात्मक प्रभाव पारेको छ र कथाप्रति पाठकीय अभिरुचि बढाएको छ ।

विश्लेष्य कथामा सङ्केन्द्रित विषयसँग अन्तर्सम्बद्ध गरी कथनीयतालाई विश्वसनीय ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । कथनीयतालाई काल्पनिक घटना र पात्रहरूको उपयुक्त संयोजनद्वारा कलात्मक ढङ्गले नाटकीकरण गरिएकाले यो कथा कथनीय बनेको छ । यसमा कथनीयतालाई विचार वाक्यका रूपमा वा प्रतीकका माध्यमबाट प्रस्तुत नगरेर समग्र विषयभित्र विस्तार गरी प्रस्तुत गरिएको छ । कथनीयतालाई सोभै नभनेर प्रशस्त मात्रमा नाटकीकरण गरिएकाले यो व्यवस्थित एवम् प्रभावकारी बनेको छ । यसमा पात्र र घटना वा कार्यबीच अन्योन्य क्रिया सुनियोजित रूपमा भएको छ भने यसबाट कथनीयता सार्थक बनेको छ । कथनीयता विश्वसनीय ढङ्गले आएकोले यसमा यथार्थको भ्रम उत्पन्न भएको छ र यसले कथाको सौन्दर्यमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ ।

निष्कर्ष

‘मैले सरिताको हत्या गरँ’ कथामा अपराध मनोविश्लेषणसँग सम्बद्ध सारवस्तुलाई कथनीयताका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा कथनीयताको प्रस्तुतिका लागि मनोविश्लेषणसँग सम्बद्ध सङ्केन्द्रित विषयको चयन गरिएको छ र त्यसभित्र कथनीयतालाई अन्तर्सम्बद्ध तुल्याइएको छ । व्यक्तिको मनोविश्लेषणसँग सम्बद्ध सङ्केन्द्रित विषयबाट व्यक्ति मनोविज्ञानसँग जोडिएको सारकथनको अभिव्यक्ति प्रस्तुत कथामा भएको पाइन्छ । यस कथामा व्यक्ति मनसँग सम्बद्ध पक्षलाई सामान्यीकरण गरी त्यसलाई सार्वजनीन बनाउने प्रयास गरिएको पाइन्छ र त्यो यस कथाको मूल अभिप्राय पनि हो ।

प्रस्तुत कथामा मूलतः अपराध मनोवृत्तिलाई कथनीयता बनाइएको छ । यस कथामा चेतना तथा कार्य दुवै परिदृश्यबाट कथनीयताको प्रस्तुति भएको छ । वैयक्तिक एवम् सामाजिक पक्षले व्यक्ति मानसिकतामा पार्ने प्रभाव वा असरलाई कथनीयता बनाइएकाले यस कथामा कार्यभन्दा बढी चेतना परिदृश्यबाट कथनीयताको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । चेतना परिदृश्यान्तर्गत कथाको कार्यात्मक तहमा रहेका पात्रहरूले गरेका अनुभव, उनीहरूका सोचाइ एवम् विचार जस्ता पक्षबाट कथनीयता

अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यस कथामा मूलतः प्रमुख पात्र 'म' का अनुभवलाई कथनीयता अभिव्यक्तिको आधार बनाइएको छ । यस कथामा पात्रले अनुभव गर्न नसकेका, सोच्न नसकेका वा विचार गर्न नसकेका कुराहरूबाट पनि कथनीयताको प्रस्तुति भएको देखिन्छ । कथनीयताको अभिव्यक्तिका लागि यस कथामा पात्रको चेतनाको विस्तृत आयामको सूक्ष्म निरीक्षण गरिएको छ । कार्य परिदृश्यअन्तर्गत यस कथामा पात्रका कार्यव्यापार, उनीहरूको अभिवृत्ति तथा उनीहरूको काम गराइको लक्ष्य आदिबाट कथनीयता अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा समाख्यानशास्त्रीहरूले औल्याएका साहित्यिक मूल्य वा स्थापित मापदण्डको उल्लङ्घन, प्रासङ्गिकता, विशिष्ट आनुभविकता, सिर्जनात्मक प्रेरणा, रुचिकर बिन्दु वा शिक्षा जस्ता कथनीय गुण पाइन्छन् । परम्परा भिन्न तथा नवीन खालको विषय, समाजमा रहेको प्रासङ्गिक घटना, मानिसको विशिष्ट अनुभूति, पाठकलाई आकर्षण गर्ने र शिक्षा दिने रुचिकर बिन्दु जस्ता कुरालाई यस कथामा कथनीयताका रूपमा सचेत रूपमै स्थापना गरिएको छ । समाजले निषेध गरेका तथा बेवास्ता गरेका अपराध मनोविज्ञानसँग सम्बद्ध समस्यामा आधारित भएर पाठकीय आकर्षणयुक्त कथनीयताको अभिव्यक्ति भएका कारण यो कथा कथनीय भएको छ ।

प्रस्तुत कथामा कथनीयता अनुकूल काल्पनिक घटना एवम् पात्रको संयोजन गरी कथनीयताको उपयुक्त ढङ्गले नाटकीकरण गरिएकाले कथनीयता विश्वसनीय बन्नका साथै कलात्मक पनि बनेको पाइन्छ । कथनीयतालाई सार्थक बनाउने उद्देश्यले यस कथामा पात्र र कार्यबीच अन्योन्य क्रिया सुनियोजित रूपमा नै भएकाले कथाको सौन्दर्य पक्ष बलियो बनेको देखिन्छ । पात्रको चरित्रचित्रणमा एकस्यता कायम गरेर चरित्रचित्रणमा जीवन्तता ल्याई मानव जीवनको यथार्थ प्रतिच्छवि उतार्ने प्रयास यस कथामा गरिएको पाइन्छ । यस्तो कार्यले यथार्थको नाटकीय भ्रम सिर्जना गर्न सकेका कारण यस कथाले पाठकलाई आकर्षण गर्ने सामर्थ्य राख्नुका साथै सम्प्रेषणीयताको गुणलाई आत्मसात गरेका छ । समग्रमा यस कथामा सङ्केन्द्रित विषयका रूपमा व्यक्ति मनको विश्लेषणमार्फत कथनीयताको अभिव्यक्ति भएको छ । कथनीयताका गुण उल्लेख्य पाइने हुनाले यो कथा कथनीय छ । यस कथामा कथनीयता अनुकूल काल्पनिक घटना एवम् पात्रको संयोजन गरी सङ्केन्द्रित विषयको निर्माण गरिएको पाइन्छ । व्यक्तिको मनोजगत् सम्बद्ध विषयलाई कथनीयता बनाइएकाले यस कथाको संरचना कारण-कार्ययुक्त र समस्यामूलक बन्न पुगेको देखिन्छ । कथनीयताको उपयुक्त प्रयोगका कारण यस कथाको संरचनामा सकारात्मक प्रभाव परेको पाइन्छ भने यसबाट प्रस्तुत कथामा कलात्मक सौन्दर्यको अभिवृद्धि पनि भएको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- मल्ल 'गोठाले', गोविन्दबहादुर (२०५२), *बाह्र कथा* : साभा प्रकाशन ।
 श्रेष्ठ, दयाराम (सम्पा.२०५७), *नेपाली कथा* (भाग-४), दोस्रो संस्क : साभा प्रकाशन ।
 श्रेष्ठ, दयाराम (२०६८), 'गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' यौनविषयका विलक्षण मनोवैज्ञानिक कथाकार,'
रत्न बृहत् नेपाली समालोचना प्रायोगिक खण्ड, सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम :
 रत्न पुस्तक भण्डार ।

- Baroni, R. (2007). *La Tension narrative. Suspense, curiosite et surprise*: Seuil.
- Baroni R. (2014). Tellability. In, Huhn. Peter et al.(eds). *the living handbook of narratology*.Hamburg : Hamburg University. URL <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/tellability>
- Branigan, E. (1992). *Narrative Comprehension and Film*: Routledge.
- Bruner, J. (1991). *Actual Minds, Possible Worlds*: Harvard University press.
- Fludernik, M. (1996). *Towards a Natural Narratology*: Routledge.
- Hayakawa, S.I. (1964). *Language in Thought and Action*: Harcourt.
- Jahn, M. (2017). Narratology : A guide to the Theory of Narrative, English Department, Univercity of cologne. <http://WWW.uni-koeln.de/~ameo/pppn.htm>.
- Labov, W. (1972). *Language in the Inner City : Studies in the Black English Vernacular*: University of Pennsylvania Press.
- Labov, W. & Joshua, W. (1967). Narrative Analysis : Oral Versions of Personal Experience. J. Helm (ed.). *Essays on Verbal and Visual Arts*. Seattle : University of Washington Press, 12–44
- Margolin, U. (1990). Narrative ‘You’ Revisited. *Language and Style* 23.4: 425-446
- Martin, W. (1986). *Recent theories of narrative*. Cornell University Press.
- Norrick, N. R. (2004). Humor, Tellability, and Co-Narration in Conversational Storytelling. *Text* 24. (1), 74–111.
- Norrick, N. R. (2005). The dark side of tellability. *Narrative Inquiry*. 15. 323-343.0. (1075) /ni.15.2.07nor.
- Nunning, A. (1989). Grundzuge eines kommunikationstheoretischen Modells der erzahlerischen Vermittlung : Die Funktion der Erzahlinstanz in den Romanen George Eliots. Trier : WVT
- Polanyi, L. (1979). So What’s the Point ? *Semiotica*. 25, 207–41.
- Ryan, M. (1991). *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*: Indiana University press.

‘नयाँ अठोट’ कविताको सांस्कृतिक अध्ययन

चतुर्भुजलाल दास केवरत

पाटन संयुक्त क्याम्पस, पाटनढोका, ललितपुर

इमेल : cldkewrat@gmail.com

लेखसार

‘नयाँ अठोट’ प्रगतिवादी कवि जगदीश चन्द्र भण्डारीद्वारा रचित समाजवादी यथार्थवादी कविता हो । प्रस्तुत कवितामा नेपालको ऐतिहासिक सन्दर्भ, दमन, शक्तिविमर्शका साथै सीमान्तिकृत वर्ग, जाति, समुदाय, लिङ्ग, क्षेत्रका विविध विषयवस्तुको यथार्थपरक प्रस्तुति छ । विवेच्य कविताको बारेमा हालसम्म सांस्कृतिक विमर्शका दृष्टिकोणबाट अनुसन्धान नभएकाले यही नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्या हो । यही समस्याको प्राज्ञिक समाधानको लागि प्रस्तुत अध्ययन गरिएको हो । सांस्कृतिक अध्ययनान्तर्गत बहुविषयहरू पर्दछन् । प्रस्तुत अध्ययनमा विषयवस्तुको ऐतिहासिक सन्दर्भ, राष्ट्रियताको प्रश्न, वर्गीयता, प्रभुत्व र प्रतिरोध मात्रको अध्ययन गरिएको छ । यस अनुसन्धानमा ‘नयाँ अठोट’ कवितालाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक विषयवस्तु र कविताको विश्लेषणका क्रममा पुष्ट्याइँका लागि प्रयुक्त सामग्रीहरूलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । विवेच्य कविताको अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत कवितालाई पाठमा आधारित विश्लेषण विधिको प्रयोग गरी व्याख्या गरिएको छ । यस कवितामा राज्य संरचनामा शासक वर्गका ज्यादाती, तिनका अन्याय, अत्याचार, आर्यनश्लीय एवम् कथित उच्च जातीय दम्भले गर्दा सीमान्तिकृत वर्ग, जाति, जनजाति, भाषाभाषीका नागरिकहरू सामाजिक न्याय पाउनबाट वञ्चित रहेका तथ्यको खोलुवा गरिएको छ । यसका साथै देशमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राजनीतिक व्यवस्था आइसक्ता पनि निम्न वर्ग एवम् सीमान्तिकृत जाति, समुदाय, लिङ्ग, भाषिक समुदाय तथा क्षेत्र विशेषका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक जीवनशैलीमा तात्त्विक अन्तर नआएको हुँदा कविले आक्रोश व्यक्त गर्दै नयाँ कोणबाट क्रान्ति गर्नुपर्ने उद्घोषसमेत गरेका छन् ।

शब्दकुञ्जी : उत्पीडन, शक्तिसम्बन्ध, शासन, शोषण, सामाजिक न्याय ।

विषयपरिचय

‘नयाँ अठोट’ कवितामा कवि जगदीश चन्द्र भण्डारीले सामान्त वर्गका शोषण, अन्याय, अत्याचार एवम् सीमान्तीकृत वर्ग, जाति, समूह, जनजाति, सभ्यता, क्षेत्रका उत्पीडन, वञ्चितकरणका सन्दर्भलाई केन्द्रीय कथ्य बनाएका छन् । प्रस्तुत कवितामा राज्यका विभिन्न संरचनामा आर्य नशलीय र कथित उच्च जातीय एकल हैकमका कारण यहाँका सीमान्तीकृत आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलितलगायतका विविध जातजातिका मानिसहरू सामाजिक न्याय पाउनबाट बञ्चित रहेका सन्दर्भको उठान गरिएको छ । कवि भण्डारीले राज्य सञ्चालकहरू आफ्ना व्यक्तिगत, पारिवारिक, दलगत स्वार्थ पूरा गर्नका लागि राष्ट्रिय स्वाधीनता र अस्मितामा आँच आउने खालका सन्धि सम्झौता गरेका तथ्य प्रस्ट्याएका छन् । नेपालमा राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तन भएर सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधान लेखिएर रूपमा परिवर्तन भए पनि सारमा परिवर्तन नभएको कविको ठहर छ । सदियौँदेखि शासनसत्तामा हालीमुहाली गर्दै आएको आर्य नशलीय कथित उच्च जातिका मान्छेकै भाषा, वेशभूषा, संस्कार तथा संस्कृतिले राज्यमा अविच्छिन्न शासन गरिरहँदा यहाँका गैरआर्य नशलका एवम् गैर उच्च जातीय तथा विपन्न वर्गीय मानिसहरू विभिन्न खालका विभेद, उत्पीडन, शोषण भेल्लै आएकाप्रति कविको खबरदारी छ । राज्यको शासन व्यवस्थामा सबै वर्ग, जाति, समूह, भाषा, संस्कार तथा संस्कृतिका मानिसहरूको सम्मानजनक र समानुपातिक प्रतिनिधित्व नभएकाले सबै प्रकारका विभेदरहित समाज निर्माण गर्न क्रान्ति गर्नुपर्ने उद्घोषसमेत कविको छ । उनले आम नेपाली नागरिकले सामाजिक न्याय पाउनका लागि प्रतिरोधी सङ्घर्ष गर्नुपर्ने प्रबुद्ध वर्गलगायत सबैलाई आह्वानसमेत गरेका छन् ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्रगतिवादी कवि जगदीश चन्द्र भण्डारीको कविता ‘नयाँ अठोट’लाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा चयन गरिएको छ भने कविता विश्लेषणको लागि आवश्यक सन्दर्भसामग्री र सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक विषयवस्तुलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । विवेच्य कविताको विश्लेषणका लागि पाठमा आधारित विश्लेषण विधिको उपयोग गरी विषयवस्तुको अर्थापन, सत्यापन गरी वस्तुपरक निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

सांस्कृतिक अध्ययनको आरम्भ इङ्गलैन्डबाट भएको हो । इङ्गलैन्डमा समकालीन सांस्कृतिक अध्ययन केन्द्र (Center for Contemporary Cultural Studies—CCCS) को स्थापना सन् १९६४मा भएको थियो । यस संस्थाको स्थापनामा रिचर्ड होगार्ट, रेमन्ड विलियम्स, इ.पि. थम्पसन र स्टुआर्ट हलको भूमिका रहेको छ । सांस्कृतिक अध्ययन सन् १९६० पछि बेलायती सांस्कृतिक अध्ययनका रूपमा प्रारम्भ भएको समालोचकीय मान्यता हो । यस अध्ययनमा धारागत विविधता रहेका छन् ।

यो बहुअनुशासनात्मक अध्ययन पद्धतिमा आधारित भएकोले यसले अन्य विषयका सीमालाई उल्लङ्घन गरेको छ (बार्कर, सन् २००४, पृ. ५) । सांस्कृतिक अध्ययनले समाजका बहुविषय तथा सन्दर्भलाई आफ्नो अध्ययनक्षेत्रभित्र समेट्ने काम गरेको छ । यस अध्ययनले सर्जकका अभिव्यक्ति, संस्कृति, सङ्कथन, विचारधारा, पहिचान, लोकप्रिय संस्कृति, शक्ति, प्रतिनिधित्व र पाठसँग सम्बद्ध मुख्य अवधारणाहरू तथा विचारहरूको अध्ययनलाई आफ्नो दायराभित्र समेट्छ । यसका साथै यसले मान्छेका नियमित जीवनका विभिन्न व्यवहार, सामाजिक संस्थान र प्रणालीका वर्गीकरण एवम् निश्चित मूल्यमान्यताहरू, विश्वासहरूलाई इङ्गित गर्दछ (बार्कर, सन् २००४, पृ. ४३-४४) । सांस्कृतिक अध्ययन स्वअनुशासनात्मक विषयलाई आफ्नो अध्ययन क्षेत्रभित्र समेट्ने भएकाले यसको अध्ययनको मूल पक्ष सत्ता र राजनीतिसँग पनि सम्बन्धित छ । यही आधारमा यसले मूलतः वर्ग, जाति, लिङ्ग र राष्ट्रियतासमेतको अध्ययन गर्दछ । त्यसबाहेकका उमेरसमूह, अपाङ्गता, पर्यावरण, लैङ्गिकता, सांस्कृतिक संस्था, सौन्दर्यशास्त्रको राजनीति, विमर्श र पाठात्मकता, अनुशासनात्मकता, जनजातीयता, इतिहासको पुनर्विचार, उत्तरआधुनिकतावाद, सांस्कृतिक अध्ययनको इतिहाससम्मको अध्ययनमा जोड दिन्छ (लिच, सन् २०१०, पृ. ३६२) । सांस्कृतिक अध्ययनले साहित्यिक कृतिलाई सांस्कृतिक उत्पादनको संज्ञा दिन्छ । यसले पाठात्मक विश्लेषण मात्र नगरी सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, संस्थागत र सांस्कृतिक उत्पादन, वितरण, उपभोगको ऐतिहासिक स्थितिका बारेसमेत अध्ययन गर्दछ (लिच, सन् २०१०, पृ. ३४१) । सांस्कृतिक अध्ययनमा साहित्यिक कृतिलाई पाठ मानेर तिनका विविध पक्ष एवम् सन्दर्भबारे सम्यक् अध्ययन गरिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययन बहुअनुशासनात्मक र अन्तर्अनुशासनात्मक रहेको छ । प्रस्तुत अनुसन्धानअन्तर्गत अठोट कवितालाई मुख्य आधार बनाई मूलभूत रूपमा शक्तिविमर्शसँग सम्बन्धित दमन, वर्चस्व, प्रतिरोध, प्रतिरोध, राष्ट्रिय अस्मिता मात्रको वस्तुपरक विश्लेषण गरिएको छ ।

छलफल तथा विमर्श

नेपालमा विगत लामो समयदेखि विभिन्न कालखण्डमा विविध रूपको राजनीतिक परिवर्तन भएको पाइन्छ । राज्यमा शासन व्यवस्था परिवर्तन भए पनि उत्पीडित, सीमान्तीकृत वर्ग, जातजाति, लिङ्ग, क्षेत्र विशेषका मानिसहरू अझै पनि सामाजिक न्याय पाउनबाट वञ्चित रहँदै आएका छन् । जगदीश चन्द्र भण्डारी मूलतः सर्वहारा वर्गीय मानवतावादका पक्षधर कवि हुन् । उनले प्रायजसो कविता मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तनका दृष्टिकोणबाट लेख्दै आएको पाइन्छ । विवेच्य कवितामा पनि मार्क्सवादको वर्गीय सन्दर्भको केन्द्रीय कथ्य विद्यमान छ यद्यपि प्रस्तुत आलेखमा कवितालाई पाश्चात्य सांस्कृतिक अध्ययनका दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत कवितामा पृथ्वीनारायण शाहले यहाँका आदिवासी जनजाति, मधेसी र मैथिलालाई दमन गरेर आफ्नो राज्य विस्तार गरेको सन्दर्भलाई कविले तथ्यपरक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् । देशमा वि.सं. २०६३ सालमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणा भइसक्ता पनि भुइँमान्छेका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक जीवन एवम् तिनका प्रतिनिधित्वका अवस्थामा तात्त्विक भिन्नता नआएकोप्रति कविको चित्तदुखाइ छ । यस

कवितामा जनगणतन्त्रवादी प्रगतिवादी कवितामा उत्पीडित वर्ग, जातजाति, जनजातिका मुक्तिकामी स्वर मुखरित भएको छ । यतिबेलाका कवितामा जातीय मुक्तिका सवालहरू प्रखर रूपमा उठान गरिएको पाइन्छ । समकालीन नेपाली कवितामा अमूर्त विषयको सट्टा स्पष्ट बिम्बसहित प्रस्तुति पाइन्छ (सुवेदी, २०६६, पृ. ४६) । विभिन्न प्रतीक र बिम्बहरूको प्रयोग गरी रचिएको यो गद्य कविता हो । नयाँ विशेषणलाई व्यञ्जनाको तहमा नयाँ राजनीतिक परिवर्तन र अटोटले सङ्कल्प गरेको देखिन्छ । नेपाली समाजमा विद्यमान विभिन्न खालका विभेदको अन्त्य गरेर सबैले सामाजिक सामाजिक न्याय पाउन सक्ने खालको जनगणतन्त्रवादी व्यवस्थाको आवश्यकतालाई यस शीर्षकले इङ्गित गरेको देखिन्छ । कवि भण्डारीले राज्यमा उत्पीडित रहेका वर्ग, जाति, समूह, लिङ्ग र क्षेत्रका मानिसका पक्षमा कलम चलाएका छन् ।

दमन

कुनै व्यक्ति, समूह, वर्ग र राज्यसत्ताले आफूभन्दा कमजोर र निरीह व्यक्ति, समूह, वर्ग तथा राज्यसत्तामाथि आफ्नो शक्तिको प्रयोग गर्ने काम दमन हो । दमन शक्तिविमर्शसँग जोडिएको हुन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले केन्द्रीकृत राज्य विस्तारका सन्दर्भमा आफ्ना सेना परिचालन गरेर यहाँका विविध जातजाति, जनजाति, मैथिल, मधेसी, दलितलगायतका सीमान्तीकृत समुदायमाथि दमन गरेको सन्दर्भ सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत महत्वपूर्ण रूपमा लिन सकिन्छ । भण्डारीले ऐतिहासिकताको कालक्रमिक सन्दर्भमा सत्ता र सत्ताले तत्कालीन समाजमा पारेको प्रभावलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको प्रस्तुत कवितामा समकालीन सन्दर्भहरूको वस्तुपरक प्रतिबिम्बन भएको छ । राजनीति, विज्ञान, कला, सौन्दर्य चेतनाबाट समकालीनताको परिप्रक्ष्यमा युगचेतनाको निर्माण भएको हुन्छ (शर्मा, २०७८, पृ. २४) । भण्डारीको प्रस्तुत कवितामा वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, वैचारिक र शक्ति विमर्शका सन्दर्भहरू प्रस्ट रूपमा अभिव्यक्त भएका छन् ।

पृथ्वीनारायण शाहले राज्य विस्तार गर्नुपूर्व राष्ट्रोन्मुख समुदायका राज्य थिए । तीमध्ये कतिपय त भर्खर भर्खर कविलाबाट राष्ट्र निर्माणका प्रक्रियामा थिए भने कतिपय कविलाहरू आफ्ना जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक पहिचानका लागि संगठित बन्दै विशिष्ट पहिचानका लागि सङ्घर्षरत थिए । यस्तै विषयवस्तुसँग मेलखाने नेवार राज्यको संरचना थियो । नेवार समुदाय कविलाबाट विकसित भएर राष्ट्रको ढाँचामा अगाडि बढिसकेको थियो, साभा भाषा, साभा भूभाग, साभा आर्थिक प्रणाली र साभा सांस्कृतिक जीवनपद्धति भएको ऐतिहासिक रूपले निर्मित जनताको सुदृढ समुदायलाई राष्ट्र भनिन्छ (पोस्टिग्लियोन, सन् १९९५, २६०-२६१) । 'राष्ट्र' शब्दले कुनै समुदाय विशेषका साभा भूगोल, साभा भाषा, संस्कृति, साभा आर्थिक प्रणालीलाई इङ्गित गर्दछ । पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोट विजय गरिसकेपछि छरछिमेकका राज्यमाथि दृष्टिपात गरेको देखिन्छ । उनले कीर्तिपुरमाथि पटक पटक आक्रमण गरेर आफ्नो आधिपत्य कायम गरेको पाइन्छ । शाहले कीर्तिपुर विजय गर्दा त्यहाँका आदिवासी जनजातिमाथि दमन गरेको सन्दर्भलाई प्रगतिवादी कवि जगदीश चन्द्र भण्डारीले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्, "कीर्तिपुरवासीका नाक काट्दा होस्" (@)*@, moolbato.

com) । पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८१४ जेठ १९ गते पहिलोपल्ट कीर्तिपुरमाथि आक्रमण गरेका थिए । यस पटकको लडाइँमा गोर्खाली सेनाले ठुलो क्षति बेहोर्नु परेको थियो । यस युद्धमा गोर्खाली सेनाका मुख्य व्यक्तित्व कालु पाण्डेलगायत ४०० जना गोर्खाली सेनाहरू मारिएका थिए । त्यसैगरी वि.सं. १८२१ भाद्र महिनामा गोर्खालीहरूले कीर्तिपुरमा दोस्रोपटक आक्रमण गरेका थिए । यतिबेलाको युद्धमा दलमर्दन शाहको आँखा फुटेको थियो । दुई दुई पटक पराजय भोगेका गोर्खाली सेनाहरूले तेस्रो पटकको आक्रमणमा कीर्तिपुर विजय गरेका थिए । दुइटा युद्धमा धेरै ठुलो जनधनको क्षति बेहोरेका पृथ्वीनारायण शाह कीर्तिपुरबासीप्रति क्रुद्ध भएर कडा प्रतिशोध लिएका थिए । उनले कीर्तिपुरे भाइभारदारलगायत धेरैका नाक काट्ने आदेश दिएका थिए (दाहाल, २०५८, पृ.१२५-१२९) । पृथ्वीनारायण शाहले कीर्तिपुरबासीलाई चरम यातना दिएको इतिहास साक्षी छ । त्यतिबेला कीर्तिपुरका नेवार आदिवासी जनजातिहरूको नाक कान काटेका थिए । यसका विरुद्धमा बेला बेलामा नेवारहरू प्रतिरोध र विरोध पनि गरेका थिए (शेर्पा, २०७१, पृ.४३) । पटक पटकको पराजयपश्चात् कीर्तिपुर विजय गरेका पृथ्वीनारायण शाहले कीर्तिपुरबासीमाथि प्रतिशोधको भावनाले कडा शारीरिक र मानसिक यातना दिएको देखिन्छ ।

एकल वर्चस्व

नेपाल राज्य निर्माण भएदेखि नै राज्यसत्तामा आर्य नश्लीय कथित उच्च जातीय मानिसहरूले एकछत्र शासन गरेको देखिन्छ । नेपालका गैर आर्य तथा गैर उच्च जातिका मानिसहरू विगत लामो समयदेखि नै शासनसत्ता बाहिर वञ्चितकरण र वहिष्करणको पीडा भोग्दै आएका तथ्यलाई कविले गम्भीरता पूर्वक उठान गरेका छन् । यहाँ बहुसङ्ख्यक जातजाति एवम् भाषा, संस्कृतिका मानिसहरू सीमान्तकृत जीवन बाँच्न बाध्य रहेका तथ्यलाई जगदीश चन्द्र भण्डारीले प्रस्तुत कवितामा यसरी उठान गरेका छन्,

तिमीहरूकै

नापनक्साका

तिमीहरूकै भाषा

बोली भेष भएका

उस्तै उस्तै थरगोत्रका

मानिसकै राइँदाइँ थियो

तिमीहरूको गणतन्त्रमा (भण्डारी, २०८२, moolbato.com) ।

राज्यका विभिन्न निकायमा, नीतिनिर्माण गर्नेदेखि लिएर कार्यान्वयन गर्ने तहसम्म टाढाबाट भनाउँदा आर्यनश्लीय उच्च जातीय मानिसका प्रभुत्व भएकाले गैर आर्यनश्लका किराँत, मंगोल र गैरउच्च जातिका मानिसहरू सदियौँदेखि उत्पीडनका सिकार हुँदै आएको पाइन्छ । तत्कालीन संरचनामा शासक वर्गका निकटस्थ कथित उच्च जातिका मानिसहरूले गैर आर्यका जातजाति एवम् भाषा संस्कृतिलाई अपव्याख्या गरेको सन्दर्भ यसप्रकार रहेको छ,

जंगली स्वाँटे तिघ्रे पाखे,
 खर्पने डोकेको देश हो नेपाल,
 भगवान राखिदेउ यी यसै गरी
 यी सभ्य भए हाम्रो सिरिखुरी कहाँ जाला ?
 तिघ्रे र पर्वते स्वाँटे जुन हाम्रा दाज्यु-भाइ छन्,
 ती तेही रही बाबुनु हुनु पर्दैन सभ्य ती,
 बाहुन क्षत्रीयबाट मन्त्रिमण्डल जोरनु,
 मतवाली कतै नहुल्लु,
 अयोग्य मतवाली र पाखंडी, नीच निर्दयी ।
 पस्यो भने मण्डलमा राज्य उठ्छ गराउछ
 बाहुन-क्षत्रीयबाट मन्त्रिमण्डल जोरनु ।

त्यस्तै मन्त्री लिई रक्षा गरनू राज्यको सधैं ॥ (उद्धृत शेर्पा, २०७१, पृ. ५९) ।

उपर्युक्त साक्ष्यमा गैरआर्य नश्लका आदिवासी जनजातिहरूलाई पाखे, खर्पने र स्वाँठ भनी अपव्याख्या गरिएको प्रस्ट छ । यस साक्ष्यले तत्कालीन सामाजिक संरचनामा यहाँका सोभा एवम् इमानदार स्वभावका आदिवासी जनजातिलाई मूर्ख र असभ्य भनी व्याख्या गरी तिनलाई शासन सत्तामा सहभागी नगराउनु भन्ने दुराशयलाई अभिव्यञ्जित गरेको छ । उपर्युक्त साक्ष्यले यहाँका आर्य नशलीय कथित उच्च जातिका मानिसहरूले किरात, मंगोल लगायतका गैरआर्य नशलीय जाति एवम् समुदायमाथि एकल शासन गर्ने नीति अख्तियार गरेको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई उजागर गरेको छ । यस सन्दर्भले विगत लामो समयदेखि नै आर्य नशलीय कथित उच्च जातिका मानिसहरूले गैर आर्य र गैर उच्च जातिका मानिसलाई हेर्ने समाज मनोविज्ञानलाई इङ्गित गरेको छ । विगतमा सत्तासीन नश्ल, जाति एवम् वर्गले आफूहरू विद्वान्, ज्ञानी एवम् सक्षम रहेको भाष्य निर्माण गरेर गैरआर्य एवम् गैर उच्च जातिका मानिसलाई लठुवा, पाखे, अक्षम देखाउन खोजेका छन् । भाष्यको सम्बन्ध शक्तिसँग जोडिएको हुन्छ (फुको, सन् २००३, पृ.५४) । शक्ति विमर्शका दृष्टिकोणबाट शासनसत्तामा रहेको वर्ग, नश्ल र जाति एवम् लिङ्गका मानिस शक्तिशाली हुन्छ र ऊ आफू अनुकूल कानुन बनाएर सत्ताइतर वर्ग, नश्ल, जाति र लिङ्गमाथि आधिपत्य कायम गरी शासन सञ्चालन गर्छ । सत्तासीन वर्ग, नश्ल, जातिले आफू अनुकूल ज्ञानको उत्पादन गरेर आफ्नो विषयवस्तुलाई वैधानिक र प्रामाणिक बनाएर सत्ताइतरका माथि थोपर्ने काम गर्छ । ज्ञान कुनै निश्चित समूहको स्वार्थमा क्रियान्वित हुन्छ (फुको, सन् २००३, पृ. ७९) । तत्कालीन समयमा टाढाबाट आर्यनशलीय र कथित उच्च जातीय मानिसहरूले आफू अनुकूलका ज्ञानविमर्श गरेर अरूलाई बुद्धिहीन र अक्षम रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । उपर्युक्त साक्ष्यमा सत्तासीन आर्य नशलीय र कथित उच्च जातीय अहङ्कारको विषयवस्तु उजागर गरिएको छ । विगतमा शासन सत्तामा एकलौटी वर्चस्व जमाएका आर्यनश्ल कथित उच्च जातीय अहङ्कारको प्रतिविम्बन भएको छ, "शासन सत्तामा एकलौटी रूपमा उच्च जात भनाउँदाहरूले कब्जा गर्दै जानु र आदिवासी जनजातिहरूलाई पाखा लगाउँदै जानुमा हिन्दु वर्ण

व्यवस्था र संरचनाकै कारण हुन सक्छ” (शेर्पा, २०७१, पृ. ५९) । विगतमा राज्य व्यवस्थाले हिन्दु वर्णव्यवस्थालाई नीतिनियम एवम् कानुन निर्माणको आधार बनाएर गैर हिन्दु खासगरी प्रकृतिपूजक आदिवासी जनजातिमाथि दमन गरेको प्रस्ट देखिन्छ ।

प्रस्तुत कवितामा सत्तासीनका भाषालाई उदात्त भाषाको रूपमा चित्रण गरिएकोमा कविको आपत्ति रहेको छ । देवनागरी लिपिमा लेखिने आरम्भको ‘खसकुरा’ परिवर्तित ‘नेपाली भाषा’ सुन्दर रहेको विषयवस्तुलाई विगतमा मानकीकरण गरी राज्यमा लागु गर्ने सन्दर्भ यसरी प्रस्तुत भएको छ,

अभसम्म एकही गोर्खा भाषाको सर्वव्यापकता हुन सकेको छैन, किन्तु नेवार, भोटे, मगर, गुरुङ, लिम्बू, सुनुवार, दनुवार, थारु प्रवृत्तिका जंगली भाषाहरूले पनि आफ्नो जन्मस्थानलाई एकदम छाड्न सकेका छैनन् । जहाँसम्म एक मात्र “गोर्खा भाषा” ले अरु सबै जंगली भाषालाई अर्धचन्द्र (गलहत्ती) लगाउन्न त्यहाँसम्म “गोर्खा भाषाको उन्नति हुन्छ” भन्नु र “मुख्य भाषा कहिन योग्य छ” भन्नु केवल मनोल्ड्डु मात्र हो ।” (उद्धृत, शेर्पा, २०७१, पृ. ५९)

उपर्युक्त साक्ष्यमा तत्कालीन समयमा सत्तासीन खसभाषीहरूले गैर खसभाषाहरूलाई पाखा लगाउने षड्यन्त्रमाथि प्रकाश पारिएको छ । त्यतिबेलादेखि हालसम्म उक्त शासक वर्गीय मानसिकता र मनोविज्ञानकै कारणले गर्दा यहाँका बहुसङ्ख्यक आदिवासी जनजातिलगायतका सीमान्तीकृतका भाषाहरूले उचित स्थान र अवसर पाउन नसकेको पुष्टि हुन्छ । उपर्युक्त साक्ष्यमा गैर खसभाषाहरूलाई जंगली भनी अपव्याख्या गर्नुका साथसाथै तिनलाई निकृष्ट पाराले हेपिएको सन्दर्भसमेत उजागर भएको छ । उपर्युक्त साक्ष्यले शासक वर्गीय खसभाषी दम्भ र अहङ्कारको द्योतन गरेको छ ।

विगतमा एकल भाषाको वर्चस्व कायम भएकाले यहाँका सीमान्तीकृत जनजाति, मैथिल, मधेसीलगायतका भाषाहरूले अनुकूल वातावरण पाउन सकेनन् । ‘खसभाषा’ मात्रले फल्नेफुल्ने अवसर पायो र अरु भाषालाई विभेदकारी व्यवहार गरिएको सन्दर्भ माथिको साक्ष्यबाट पुष्टि भइसकेको छ । यतिमात्र नभएर तत्कालीन राज्य संरचनामा जनजाति साहित्यकारका सृजनाहरू प्रकाशन गर्न एक खालको प्रतिबन्ध नै लगाइएको थियो । त्यतिबेला राज्यमा एकल भाषी वर्चस्व कायम रहेको कुरा माथिको सन्दर्भले उजागर गरेको छ । जनजाति कवि माथिको भाषिक दमनको सन्दर्भलाई समीक्षा गर्दै अभि सुवेदी उल्लेख गर्छन्,

जनजाति कविहरूका आवाज दमित थिए । राजधानीका सिर्जनशील र लेखनकला भएका नेवार कविहरूले आफ्नो भाषामा कविता लेख्ने अनुमतिसम्म थिएन । तिनीहरूलाई आफ्ना सांस्कृतिक र वैचारिक किसिमले मानक साहित्यभित्र पसेर लेख्ने स्वतन्त्रता थिएन । अनि प्रकाशनको इतिहासले पनि त्यही भन्छ । मच्छेन्द्रबहालका कपडा व्यापारी जोगबीरसिंह कंसाकार नेपाल भाषामा कविता लेख्थे तर त्यो प्रकाशन गर्न पाउँदैनथे । (२०७२, पृ. २४)

उपर्युक्त साक्ष्यले तत्कालीन राज्य व्यवस्थामा गैर खसभाषी जनजातिलगायतका भाषिक सर्जकहरूले विभेदकारी र दमनकारी व्यवहारको सामना गर्नुपरेका तथ्यलाई द्योतन गरेको छ । तत्कालीन

राज्यसत्ता पूर्वाग्रही, असहिष्णु र असमावेशी रहेको यथार्थलाई उपर्युक्त साक्ष्यले पुष्टि गर्दछ । यहाँका आदिवासी जनजाति, मैथिल, मधेसी, भोजपुरी, अवधीलगायतका भुइँमान्छेहरूले लामो समयसम्म राज्यबाट सामाजिक न्यायको अनुभूति गर्न नपाएका वास्तविकतालाई उजागर गरिएको छ ।

प्रतिरोध

प्रतिरोध शक्तिशाली वर्ग, समूह, जाति एवम् लिङ्गका अन्याय, अत्याचार, असमान व्यवहार, हिंसाका विरुद्धको प्रतिक्रिया हो । यसमा सीमान्तीकृत र अधीनस्थ वर्ग, समूह, जाति एवम् लिङ्ग तथा क्षेत्रका मानिसहरूले अपमानका विरुद्ध र आत्मसम्मान र स्वाभिमानका रक्षार्थ प्रभुत्वशाली पक्षधरका विरोधमा कडा प्रतिक्रिया जनाउँछ । सामाजिक विमर्शात्मक संरचनामा यसको सहसम्बन्ध शक्ति र प्रभुत्वसँग जोडिएको हुन्छ । यसमा सम्भौताभन्दा पनि चुनौती स्वीकार गरिन्छ (बार्कर, सन् २००४, पृ. १७८) । सामाजिक संरचनामा शक्तिविमर्शका हिसाबले शक्तिशाली वर्ग, जातजाति, समुदाय, लिङ्ग र क्षेत्रका मानिसहरूको बसोबास हुन्छ । वर्गीय संरचना भएको समाजमा अभिजात वर्ग शक्तिशाली हुन्छ भने जातजातिको हिसाबले सत्तानिकटस्थ जाति एवम् समुदाय प्रभुत्वशाली हुन्छ । त्यसैगरी लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पितृसत्तात्मक सामाजिक विमर्शात्मक संरचनामा पुरुष प्रभुत्वशाली भूमिकामा हुन्छ भने महिला अधीनस्थ भूमिकामा हुन्छ । सत्तासीन वर्ग, जाति एवम् लिङ्ग तथा कर्मचारी संयन्त्रमा नीति निर्माणको तहमा रहेका व्यक्तित्वहरू शक्तिशाली स्थानमा रहन्छन् । सामाजिक विमर्शका सन्दर्भमा शक्तिशाली वर्ग, जातजाति, समुदाय, लिङ्ग र क्षेत्रका मानिसका अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन र उत्पीडनका विरुद्धमा कमजोर वर्ग, जातजाति, समुदाय, लिङ्ग र क्षेत्रका मानिसहरू कडा प्रतिरोध गर्छन् । पृथ्वीनारायण शाहले राज्य विस्तारका क्रममा विभिन्न आदिवासी जनजातिमाथि शक्तिको प्रयोग गर्दा तिनले आफ्ना जातीय पहिचान र अस्तित्व रक्षार्थ डटेर मुकाविला गरेको पाइन्छ । तत्कालीन विमर्शात्मक संरचनामा विभिन्न जातजाति एवम् जनजाति तथा भाषिक एवम् सांस्कृतिक क्षेत्रका बासिन्दाहरूले पृथ्वीनारायण शाहको विस्तारवादी गतिविधि मन नपराएर विरोध गरेको पाइन्छ । उनले विभिन्न आदिवासी जनजाति, भाषिक तथा सांस्कृतिक समुदायलाई बलजप्ती बेदखल गर्न खोजेका प्रसङ्गलाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्,

मगर गुरुङ किरात

तामाङ लिम्बू मैथिल

थारु नेवार केवरत दलित

आदि आदिका

घरबार बेदखल गर्दा होस् । (भण्डारी, २०८२, moolbato.com) ।

पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो राज्य विस्तार अभियानका क्रममा विभिन्न आदिवासी जनजातिमाथि दमन गरेको पाइन्छ । उनले भौगोलिक एकीकरण अभियान चलाउँदा यहाँका धेरै आदिवासी जनजातिहरूले चरम दमन र शोषण बेहोर्नु परेको थियो (शेर्पा, २०७१, पृ.४७) । यसबाट तत्कालीन राज्यसत्ताको क्रूर र दमनकारी व्यवहार अभिव्यञ्जित भएको छ ।

पृथ्वीनारायण शाहका गोर्खाली सेनाहरूले विभिन्न राष्ट्रमा आक्रमण गर्दा यहाँका मूलबासीहरूले आआफ्ना पहिचान जोगाउनका लागि प्रतिरोधसमेत गरेका थिए । पूर्वमा किरात समुदायका विभिन्न जातजातिले पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानको सशक्त विरोध गरेका थिए, “पूर्वमा किराँती (कोइँच, सुनुवार, राई, याक्खा र याक्थुङ (लिम्बू) हरूले समेत पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानको प्रतिरोध गरेका थिए” (गुरुङ, २०६७, पृ. १३) । यसै सन्दर्भमा अन्य अरू ठाउँका आदिवासी जनजातिहरूले समेत पृथ्वीनारायण शाहको बलशाली राज्य विस्तारको क्रमप्रति असन्तुष्टिको भाव अभिव्यक्त गर्दै प्रतिकार गरेको पाइन्छ । यस प्रसङ्गमा नुवाकोटका आदिवासी जनजाति तामाङ समुदायको साहसी कदमबारे उल्लेख गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहका सेनाले नुवाकोटमा धावा बोल्दाखेरि त्यहाँका आदिवासी जनजाति तामाङ समुदायले डटेर मुकाविला गरेको इतिहास छ, “युद्धका बेला नुवाकोटका तामाङहरूले विद्रोह गरेका थिए” (भण्डारी, २०४६, पृ. ३४८) । तत्कालीन समयमा पृथ्वीनारायण शाहको राज्य विस्तारको क्रमलाई अस्वीकार गर्दै विभिन्न आदिवासी जनजातिहरूले आआफ्ना स्थानबाट सशक्त मुकाबिला गरेका प्रस्ट छ । उपर्युक्त साक्ष्यबाट यहाँका विभिन्न आदिवासी जनजातिका प्रतिरोधी स्वर अभिव्यञ्जित भएको छ ।

भण्डारीले ‘मैथिल’ शब्द प्रयोग गरेर मधेसका प्राचीन गणराज्यहरू मैथिल, तिरहुत, बज्जि र अवधका सन्दर्भबारे खोतल्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । विगतमा तराईका विविध राज्यहरू समृद्ध अवस्थामा थिए (चौधरी, सन् २०१५, पृ.१४) । पृथ्वीनारायण शाहले राज्य विस्तारका क्रममा तिनका मौलिक भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतिको विलोपन भएका तथ्यको प्रकटीकरण गरिएको छ । ‘मैथिल’ शब्दले तराई मधेसका विविध भाषा, संस्कार, संस्कृतिका बारेमा द्योतन गरेको छ । यसका साथै विवेच्य कवितामा कथित दलितमाथि अन्याय अत्याचार गरिएको सन्दर्भको अभिव्यक्तिसमेत छ । शासक वर्गले दलितमाथि अमानवीय र असामाजिक व्यवहार गरेका विषयवस्तुलाई प्राथमिकताका क्रममा राखिएको पाइन्छ । हिन्दु वर्ण व्यवस्थामा आधारित तत्कालीन सामाजिक संरचनामा जातीय उच्चताको अहम् लादेर यहाँका बहुसङ्ख्यक श्रमजीवी र शिल्पी समुदायका मानिसहरूलाई होच्याएर विभेदकारी व्यवहार गरेकोप्रति कविको चित्त दुखाइका साथसाथै आक्रोशसमेत अभिव्यञ्जित भएको छ । तत्कालीन राज्यव्यवस्थामा दलितलाई असामाजिक र अमानवीय व्यवहार गरिएको उत्पीडनको सन्दर्भलाई कवि भण्डारीले प्रस्तुत कवितामा प्राथमिकताका साथ उठान गरेको देखिन्छ । मुलुकी ऐन २०१० को सन्दर्भलाई उद्धृत गर्दै कानुनविद् ज्ञानेन्द्रबहादुर श्रेष्ठ सामाजिक छुवाछुतको अवस्थाबारे उल्लेख गर्छन्,

श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहदेवको शासन कालमा वि.सं.१९१० सालमा जारी भएको ऐन -मुलुकी ऐन) लोकपति र लेखपति भाले तयार गर्दा मनुस्मृति आदि धर्मशास्त्रको पनि सहयोग लिएका थिए । उक्त ऐनमा घटीबढी जातमा करणी गर्नेको, पानी नचल्ने जातको, अनाचार निर्णयको, भातमा बोर्नेको हिन्दु धर्मशास्त्रका कतिपय व्यवस्थाले स्थान पाइरहेको थियो । (२०५२, पृ.बे)

उपर्युक्त साक्ष्यले नेपालमा विगत लामो समयदेखि नै हिन्दु धर्मग्रन्थको आडमा निर्मित ऐन कानुनमा यहाँका श्रमजीवी र शिल्पी समुदायका कथित दलितलाई विभेदकारी व्यवहार गरिएको प्रस्ट छ ।

मनुस्मृति र धर्मशास्त्रको आधारमा निर्माण गरिएको ऐनमा नै यहाँका शिल्पी समुदायलाई अछुत भनी पानी नचल्ने बनाइएको तथ्यलाई उपर्युक्त साक्ष्यले इङ्गित गरेको छ ।

‘दलित’ भनेको सामाजिक संरचनामा उत्पीडित समुदाय हो । सामाजिक विमर्शात्मक संरचनामा जात व्यवस्थाभित्र पिँधमा रहेको वर्गीय दृष्टिकोणबाट श्रमजीवी, सांस्कृतिक रूपमा बहिष्कृत र पानीसमेत नचल्ने बनाइएका जातहरूको साभ्भा परिचयका रूपमा प्रयोग हुँदै आएको शब्द हो दलित । दलित, ती जातहरूको आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक अवस्थाको नाम हो, त्यस्तो अवस्थामा रहेको एउटा समुदाय हो । नेपालमा २०२४ सालभन्दा अगाडि आजका दलितलाई अछुत, तल्लो जात, पानी अचल, पौनी आदि अपमानजनक शब्दद्वारा नै सम्बोधन गरिन्थ्यो र बुझिन्थ्यो (आहुति, २०७७, पृ. ३५) । यस सन्दर्भले कथित दलितमाथि गरिएको असामाजिक, अमानवीय र विभेदकारी व्यवहारलाई छर्लङ्ग्याएको छ । नेपालको राज्यसत्ताले ऐन नै बनाएर यहाँका बहुसङ्ख्यक शिल्पी समुदायलाई दलितको संज्ञा दिएर तिनका मानसिकता र मनोविज्ञानमा नै दूरगामी प्रतिकूल र नकारात्मक प्रभाव पार्ने काम गरेको प्रस्ट हुन्छ ।

विगतमा राज्यसत्ताले सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक र धार्मिक हिसाबले पछाडि पारि एका जाति समूहलाई दलित भनेर विभेद गर्नुका साथै तिनका अस्मिता र मर्यादामा ठेस पुऱ्याउने काम भएको हो । तिनीहरू सामाजिक न्याय पाउनबाट वञ्चित हुनुका साथै तिनलाई जातजातिका आधारमा विभेदकारी व्यवहार र छुवाछुत गरिएको थियो (चौधरी, सन् २०१५, पृ. १२९) । नेपाली समाजमा श्रमका विभिन्न क्षेत्रमा आबद्ध भई उत्पादनमा योगदान पुऱ्याउँदै आएका श्रमजीवी शिल्पी समुदायलाई अमानवीय व्यवहार गरेर राज्यसत्ताले अन्याय अत्याचार गर्दै आएको तथ्यप्रति कविले प्रश्न तेर्स्याएका छन् ।

वर्गीयता

कवि भण्डारीले लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था आइसक्ता पनि निम्न वर्गीय मानिसहरूका जीवनमा परिवर्तन हुन नसकेको प्रति आपत्ति जनाएका छन् । राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तन भए पनि यहाँ अभिजात वर्गकै हालीमुहाली रहेको छ । विपन्न वर्गका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपान्तरणका लागि राज्य व्यवस्थामा खासै काम नभएको सन्दर्भलाई कविले व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै यस्तो भाव व्यक्त गरेका छन्,

“तिमीहरूको गणतन्त्रमा

हाम्रो बोलीका

शब्द अटाउने

ती शब्दमा

पसिनाका गन्ध भिजाउने

रस पो कहाँ छ र ।” (भण्डारी, २०८२, moolbato.com) ।

राज्यमा राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तन भए पनि आम नागरिकका जीवनशैलीमा परिवर्तन हुन नसकेको तीतो यथार्थलाई कविले उपर्युक्त साक्ष्यमा प्रस्तुत गर्न खोजेका छन् । यहाँ विभिन्न कालखण्डमा राजनीतिक परिवर्तन भए पनि सामाजिक र सांस्कृतिक स्थान्तरण नभई यथास्थिति रहेकोप्रति कविको तीव्र असन्तुष्टि छ । जनयुद्धोत्तर काल गणतन्त्र काल भएपनि राजतन्त्रको अन्त्यपश्चात् पनि आम नागरिकले लोकतन्त्रको अनुभूति गर्न नपाएको परिस्थिति छ । राज्यको प्रशासनिक केन्द्र सिंहदरबार फेरि पनि आम नागरिकको हुन नसकेको तथ्य छ । वर्गीयताका पक्षधरहरु सिंहदरबारभित्र प्रवेश गरे पनि सत्ताको चरित्रमा तात्त्विक अन्तर आएको छैन (पाण्डेय, २०७२, पृ. ३३६) । वर्गीय संरचनायुक्त समाजमा अभिजात वर्ग र निम्न वर्गको प्रस्ट स्वस्व देखिन्छ । अभिजात वर्गले उत्पादनका साधनस्रोतमाथि कब्जा जमाउनुका साथै राज्यसंरचनासमेतमा आफ्नो पकड जमाएको हुन्छ । यस सन्दर्भमा निम्न वर्गमा पर्ने श्रमिक वर्गले निकै कष्ट भोग्नुपरेको हुन्छ । मार्क्सका अनुसार आधारले अधिरचना निर्माण गर्ने भएकाले अधिरचनामा पनि धनी वर्गकै प्रभुत्वशाली भूमिका रहेको हुन्छ ।

देशमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना भएको डेढ दशकभन्दा बढी समय व्यतीत भए पनि यहाँका उत्पीडित वर्ग, जाति, लिङ्ग र क्षेत्रका मानिसका जीवनशैलीमा कुनै परिवर्तन नभएकोप्रति उनी दुखी छन् । संसदीय भासमा परेको वर्तमान राजनीतिक व्यवस्थाबाट आम नागरिकको उत्थान सम्भव नभएकोले वर्तमान राजनीतिक व्यवस्थाप्रति तीव्र असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै प्रतिरोधको स्वर सुसेलेको पाइन्छ । उनले आम नागरिकका जीवनजगत्मा आमूल परिवर्तनका लागि अर्को आन्दोलन गर्नुपर्ने सशक्त प्रतिरोधी स्वरको आह्वान गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा कविको अभिव्यक्ति यसप्रकार रहेको छ,

इस ! हामी भन्छौं

अब साँच्चिकै

नढाँटिने बैरी हुन्छौं

मार्क्सलाई सम्झदै

तिमीहरूको दुनियाँ

भत्काएर

नयाँ दुनियाँ बनाउँछौं (भण्डारी, २०८२, moolbato.com)

उपर्युक्त साक्ष्यमा सरकार तथा प्रशासनिक संयन्त्रलगायत सबैतिर अभिजात वर्गकै पकड भएकाले निम्न वर्गीय मानिसका जीवनमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक स्थान्तरण हुन नसकेको कविको निष्कर्ष रहेको छ । वर्तमानमा शासक वर्ग एवम् कर्मचारीतन्त्रले केवल धनी वर्ग मात्रका हित हुने काम गरेकाले निम्न वर्गका हितका निम्ति मार्क्सलाई साक्षी बनाएर अर्को आन्दोलन गर्ने शङ्खघोष गरेका छन् । उनले यही राजनीतिक व्यवस्थाबाट बहुसङ्ख्यक उत्पीडित वर्गको उत्थान सम्भव नभएकोले वर्तमान सत्ताधारीका विपक्षमा आवाज बुलन्द गर्ने आह्वान गरेका छन् ।

राष्ट्रिय स्वाधीनता र अस्मिताको प्रश्न

नेपालका विभिन्न कालखण्डका शासकहरू आफ्ना व्यक्तिगत, दलगत र सत्तागत स्वार्थ पूरा गर्नका लागि राष्ट्रिय स्वाधीनता र अस्मितामा प्रत्यक्ष परोक्ष आँच पुग्ने असमान सन्धि सम्झौता गरेकाप्रति कवि भण्डारीले प्रस्ट पारेका छन् । सत्तासीन व्यक्तित्वहरूले पटक पटक नेपालको स्वाधीनता र अस्तित्वमा खलल पुग्ने खालका सन्धि, सहमति गरेर नेपाली नागरिकलाई धोका दिनुका साथै राष्ट्रघात गरेकाप्रति कविको आपत्ति रहेको छ । कविले विगत लामो समयदेखि विभिन्न काल खण्डका शासक वर्गले राष्ट्रिय स्वाधीनता र अस्मितामा आँच पुग्ने गरी राष्ट्रिय हित विपरीतका ऐतिहासिक सन्दर्भहरूलाई यसरी व्यक्त गरेका छन्,

अंग्रेजका खुट्टा

ढोम्दा होस्

फिरङ्गीसँग

माफी माग्दा होस्

कोशी गण्डक अरुण

महाकाली

यस्तै यस्तै नदी बेच्दा होस्

एमसिसी गर्दा होस्

लिपुलेक लिम्पियाधुरा

जस्तै जस्तै भूभाग

सितैमा दिँदा होस्” (भण्डारी, २०८२, moolbato.com) ।

उपर्युक्त साक्ष्यमा कविले शासक वर्गीय राष्ट्रघाती कामप्रति आपत्ति जनाएका छन् । नेपाल सार्वभौमसत्ता सम्पन्न देश भए पनि यहाँका विभिन्न समयका शासकहरूले कहिले नेपाली नागरिक विदेशीलाई सुम्पिएर होस् अथवा नेपाली नदीनाला एवम् भूमि छिमेकी राष्ट्रलाई सुम्पिएर होस् राष्ट्रघातका सन्धि सम्झौता गरेका विषयवस्तुलाई गम्भीरतापूर्वक उठान गरेका छन् । उनले यस कवितामार्फत राणा शासन कालमा यहाँका राणा शासकहरूले निष्कण्टक आफ्ना सत्ता र शासन टिकाइराख्नका लागि साम्राज्यवादी ब्रिटिस इन्डिया कम्पनीका शासकहरूको चाकडी गरेका विषयवस्तुलाई सार्वजनिक गर्न खोजेका छन् । तत्कालीन राणा र पछिल्ला शाह कालका शासकहरूले गणतन्त्रोत्तर समयका सत्तासीन राजनीतिक दलका शीर्षस्थ नेताहरूले राष्ट्रिय स्वाधीनता र अस्मितामा प्रत्यक्ष असर गर्ने खालका सन्धि सम्झौता र सहमति गरेकाप्रति कविको तीव्र असन्तुष्टि र आक्रोश अभिव्यञ्जित भएको छ । वि.सं.१८७२ को सुगौली सन्धिका बेला नेपालले तत्कालीन ब्रिटिस इन्डिया कम्पनीसँग अपमानजनक र असमान सन्धि गरेर नेपालको भौगोलिक र सार्वभौमसत्तामा ठेस पुग्ने काम गरेकोप्रति कविको असहमति छ । उक्त सन्धि नेपाल र नेपालीका हित विपरीत भएकाले त्यो सन्धि सन्धि नभएर धोका थियो भन्ने कविको ठहर छ । सुगौली सन्धिका बारेमा नेपालका वरिष्ठ मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तक एवम् संस्कृतिकर्मी चैतन्यको कथन यसप्रकार रहेको छ,

सन् १८१५ मा अङ्ग्रेज साम्राज्यवादसँग लज्जाजनक सुगौली सन्धि गरियो । यसै प्रक्रियामा नेपाल अर्ध औपनिवेशिक र अर्धसामन्ती अवस्थामा बदलियो । सुगौली सन्धिको तात्कालिक परिणाम नेपालको राज्यविस्तारमा अवरोधका रूपमा देखा परे पनि यसको वास्तविक र दीर्घकालीन परिणाम नेपालको सार्वभौमिकतामाथिको साम्राज्यवादी हस्तक्षेप, प्रभुत्व, घुसपैठका आधारका रूपमा अभिव्यक्त भयो । गोर्खा भर्ती केन्द्रको स्थापना, दरबारिया गुटहरूको अन्तर्विरोध र शक्तिसङ्घर्षमा अङ्ग्रेजहरूको संलग्नता, नेपालको राजनीतिमा अङ्ग्रेजका दलालहरूको स्थापना, नेपाली आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रमा व्यवधान, कालिङपोङ व्यापार मार्गद्वारा नेपाल तिब्बत सम्बन्धको विच्छेदन आदि यसका सबुत हुन् । (२०६५, पृ.९३)

उपर्युक्त साक्ष्यमा तत्कालीन समयका नेपाली शासक वर्ग साम्राज्यवादी शक्ति सामु नराम्रो पराजय बेहोरेर आत्मसमर्पण गर्न बाध्य भएको तथ्यलाई उजागर गरिएको छ । त्यतिबेलादेखि नै छिमेकी राज्यको हस्तक्षेप नेपालमा बढ्न गएको तथ्यलाई उपर्युक्त साक्ष्यले इङ्गित गर्दछ । स्वदेशी गुटपरस्त राजनीति, राजनीतिक खिचातानीका कारण विदेशीका चलखेल बढ्न गई यहाँको स्वाधीनता र अस्मितामा प्रतिकूल प्रभाव बढेको हो भन्ने कवि भण्डारीको ठोस तर्क रहेको देखिन्छ ।

सुगौली सन्धिपश्चात् खोलिएको गोर्खा भर्ती केन्द्र नेपाली माटोप्रतिको अपमान हो । यस सन्धिले यहाँको सार्वभौमसत्तामा दखल पुऱ्याउनुका साथसाथै यहाँका स्वाभिमानी नेपाली नागरिकका अस्मितासमेतमा धब्बा लगाउने काम गरेकोप्रति कवि सचेत देखिन्छन् । उनी विभिन्न कालखण्डमा शासक वर्गद्वारा गरिएका अपमानजनक र असमान सन्धि, सम्झौता तथा सहमतिलाई राष्ट्रघाती कदमको संज्ञा दिन खोजेका छन् । यस सन्दर्भमा भलक सुवेदीको टिप्पणी यसप्रकार रहेको छ :

गोर्खा भर्ती केन्द्रको स्थापना सुगौली सन्धिकै परिणाम थियो जो नेपालको स्वाधीनतामाथि एक गम्भीर आघात थियो । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा त यो कुनै पनि सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राष्ट्र र जातिको आत्मसम्मानको खिलाफको कुरा हो । केवल केही पैसाको लागि अर्काको देश र त्यसको शासक वर्गको स्वार्थरक्षार्थ बन्दुक बोकेर सिपाही बन्नु । यो त सरासर भाडाको सिपाही बन्नु हो जुन कुरा संसारमा नै आजसम्म राम्रो मानिएको छैन । यसले नेपालीको छवि पनि नराम्रो बनेको छ । अझ ब्रिटिस साम्राज्यले त गोर्खाहरूलाई मान्छेको मासु खाने रक्तपिपासु हत्यारा मेसिनका रूपमा संसारभर प्रचार गराएको छ । (२०६८, पृ. २५६)

भण्डारीका कवितामा नेपाली नागरिकलाई यहाँको शासक वर्गले आफ्नो स्वार्थ सिद्धिका लागि तत्कालीन ब्रिटिस इन्डिया कम्पनीका सेनामा गोर्खा रेजिमेन्टका नाममा भर्ती गराएर अपमानजनक काम गरेको तत्कालीन ऐतिहासिक भुलको प्रसङ्गलाई उजागर गरिएको छ । एकातिर विदेशी शासकका शासनसत्ता रक्षार्थ आफ्ना जिउज्यान समर्पण गर्नु अर्कातिर अपमानजनक र असमान व्यवहार खेप्नु गोर्खाली सेनाका निम्ति अत्यन्तै पीडादायक विषयवस्तु हुन् । यस खालको कलङ्कित यथार्थलाई बडो इमानदारीपूर्वक उठान गरिएको छ ।

कविले वि.सं २००७ को प्रजातन्त्र स्थापना, वि.सं.२०१७ सालमा पञ्चायती व्यवस्थाको स्थापना, वि.सं. २०४६ सालको प्रजातन्त्र पुनर्बहालीकाल र २०६३को जनयुद्धोत्तर कालपश्चात् नेपालका शासक वर्गले छिमेकी र अन्य राष्ट्रसँग गरेका अपमानजनक र असमान एवम् नेपालीका निम्ति आत्मघाती सन्धिका विषयवस्तुलाई बडो जोडतोडले उजागर गरेका छन् । छिमेकी राष्ट्र र अन्य विदेशी राष्ट्रसँग गरिएका राष्ट्रघाती सन्धि सम्झौता नेपाली माटोप्रतिको बेइमानी हो भन्ने कविको निष्कर्ष रहेको छ । देशमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणा भइसक्तासमेत यहाँका साँधसिमाना असुरक्षित रहेका कविले सार्वजनिक गरेको पाइन्छ । उनले यहाँका नदीनाला, पानी, साँधसिमानाको दिनानुदिन अतिक्रमणप्रति चासो व्यक्त गरेका छन् । नेपालको राष्ट्रिय अस्मिता र स्वाधीनतामाथिको हस्तक्षेप बढ्दो छ । यहाँको सीमावर्ती भूगोलमाथि छिमेकी राष्ट्रको हस्तक्षेप, सीमावर्ती नेपाली गाउँमा अपराधीहरू मात्र होइन, सुरक्षाकर्मीहरूको घुसपैठ र आगजनी, लुटपाट हाम्रो अस्मितामाथि धावा बोल्ने काम भइरहेकै छ (पाण्डेय, २०७२, पृ.३४६) । हाम्रा शासक वर्ग र राजनीतिकर्मीका अकर्मण्यका कारण छिमेकी एवम् विदेशी देशका हस्तक्षेपकारी भूमिका बढ्दै गएकाप्रति कवि गम्भीर र संवेदनशील देखिन्छन् । उनी यस्ता राष्ट्रिय अहितकारी कदमका विरुद्ध सचेत नेपाली बुद्धिजीवी, कवि, कलाकार, श्रमजीवी र रङ्ककर्मी, विभिन्न पेसाव्यवसायी एकजुट भएर प्रतिरोध गर्नुपर्ने आह्वान गर्दछन् ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत कवितामार्फत कवि जगदीश चन्द्र भण्डारीले ऐतिहासिक सन्दर्भलाई केलाउँदै यहाँका शासक वर्गीय मानसिकता र मनोविज्ञानका साथै सीमान्तिकृत वर्ग, जाति, समुदाय, लिङ्ग र क्षेत्रका मानिसहरूको उत्पीडनको अवस्थाबारे उजागर गरेका छन् । विगतमा पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण गर्दाखेरि विभिन्न आदिवासी जनजाति माथि गरेका अन्याय, अत्याचार, दमनका विषयवस्तुको वस्तुपरक प्रस्तुति छ । प्रस्तुत कवितामा आदिवासी जनजातिले आफ्ना सामुदायिक, भाषिक र सांस्कृतिक अस्तित्व रक्षार्थ पृथ्वीनारायण शाहका विरुद्ध गरेका सशक्त प्रतिरोधी स्वर मुखरित भएको छ । शासक वर्गले आफ्नो हकहित र निष्कण्टक राज्य सञ्चालनका लागि राष्ट्रिय हित विपरीत विदेशी राष्ट्रसँग सन्धि सम्झौता गरेका तथ्यको खोलुवा गरिएको छ । यस कवितामा शासक वर्गीय आर्य नश्लीय र कथित उच्च जातीय अहङ्कार र दम्भको विषयवस्तुको शल्यक्रिया गरिएको र साथसाथै यहाँका बहुसङ्ख्यक आदिवासी जनजाति, मैथिल, मधेसी, दलितलगायतका जनताहरूले लामो समयसम्म सामाजिक न्याय पाउनबाट वञ्चित रहेका तथ्य उजागर गरिएको छ । राज्यमा राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तन भएर सङ्घीय लोकतान्त्रिक व्यवस्था आए पनि बहुसङ्ख्यक सीमान्तिकृत जनताका जीवनशैलीमा परिवर्तन नभएकाले नागरिकका आमूल परिवर्तन र सम्मानजनक समावेशिता एवम् प्रतिनिधित्वका लागि पृथक् स्वस्मको आन्दोलनको आवश्यकता रहेको उनको ठहर छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आहुति .(२०७७). दलित शब्द : सम्मान र अपमानको बहस, जात वार्ता : बेला पब्लिकेसनस (पृ३५-४३) ।
- गुरुङ, ओम .(२०६७). नेपालमा आदिवासी जनजाति आन्दोलनको इतिहास, आदिवासी जनजाति जर्नल वर्ष ३, अंक १२, (पृ. २८) ।
- चैतन्य .(२०६५). अर्द्ध सामन्ती तथा अर्द्ध औपनिवेशिक अवस्था, नेपाली समाज र संस्कृति : एक सङ्क्षिप्त अध्ययन : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. (पृ९३-१०१) ।
- चौधरी, दीपक (सन् २०११/सन् २०१५). तराई/मधेस अफ नेपाल : रत्न पुस्तक भण्डार (पृ१३-४४) ।
- दाहाल, पेशल .(२०५८). आधुनिक काल-नेपालको एकीकरण, नेपालको इतिहास र संस्कृति : एम.के.पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, (पृ. ११९-१४२) ।
- पाण्डेय, तारकान्त .(२०७२). समकालीन नेपाली प्रगतिवादी कविताको वैचारिक अन्तर्वस्तु, प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविताविमर्श. अमर गिरी र हेमनाथ पौडेल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम (सम्पा.) : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (पृ.३२७-३४६) ।
- पोस्टिग्लियोन, गेर्हार्ड .(सन् १९९५). नेस्नल माइनोरिटिज एन्ड नेस्नलिटिज पोलिसी इन चाइना, इन दि नेस्नल क्वेस्चन. वर्च बरबेरोगिन (सम्पा.) : टेम्पल युनिभर्सिटी प्रेस
- फुको, मिसेल .(सन् २००३). डिस्कोर्स, रूटलेज क्रिटिकल थिङ्कर्स. सारा मिल्स (सम्पा.) : रूटलेज टायलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप (पृ५३-६५) ।
- फुको, मिसेल .(सन् २००३). पावर/नलेज, रूटलेज क्रिटिकल थिङ्कर्स. सारा मिल्स (सम्पा.) : रूटलेज टायलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप (पृ६७-७९) ।
- बार्कर, क्रिस .(सन् २००४). दि सेज डिक्सनरी अफ कल्चरल स्टडिज. लन्डन, दि थाउजेन्ड ओक्स : सेज पब्लिकेसनस प्रा.लि. ।
- भण्डारी, जगदीश चन्द्र .(२०८२). नयाँ अठोट, तीन भिन्न कविता, <https://moolbato.com> बैशाख २७ गते शनिबार ।
- भण्डारी, दुण्डीराज .(२०४६). नेपालको उद्भव तथा विकासको विश्लेषणात्मक इतिहास : प्रकाश प्रकाशन ।
- लिच, विन्सेट बी .(सम्पा.सन् २०१०). दि नोर्टोन यान्थोलोजी : लिटररी थ्योरी एन्ड क्रिटिसिज्म, डब्लु डब्लु : नोर्टोन एन्ड कम्पनी ।
- शर्मा, सुकुम .(२०७८). नेपाली कवितामा समकालीनता, समकालीन नेपाली कवितामा युग चेतना : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (पृ. १३-४२) ।
- शेर्पा, लाक्पा .(२०७१). नेपालमा आदिवासी आन्दोलनको ऐतिहासिक भूलक, नेपालका आदिवासी जनजाति आन्दोलनको ऐतिहासिक स्मरेखा. लाल श्याँकारेलु रापचा (सम्पा.) : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, नेपाल सरकार (पृ. ४७-४८) ।
- श्रेष्ठ, झाइन्द्रबहादुर .(२०५०/२०५२). लेखकको दुई शब्द, मुलुकी ऐन-एक टिप्पणी. दोस्रो संस्क. : पैरवी प्रकाशन (पृ.बे) ।

- सुवेदी, अभि .(२०७२).समकालीन नेपाली कवितामा जनजातीय चेतना, प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविताविमर्श.
अमर गिरी, हेमनाथ पौडेल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम (सम्पा.) : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (पृ. १५-७०) ।
- सुवेदी, भलक .(२०६८). ब्रिटिस साम्राज्यका नेपाली मोहरा. : हिमाल किताब ।
- सुवेदी, पुरुषोत्तम .(२०६६). समकालीन नेपाली कविता र विषयवस्तु, सङ्क्रमणको साहित्य र समकालीनता
: साभा प्रकाशन (पृ.२९-४७) ।

साङ्ग्रिला हृदय निबन्धमा पर्यावरणीय चेतना

बिन्दु शर्मा

रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, त्रि.वि., काठमाडौं

Corresponding Email: bindu2033@gmail.com

Orchid ID: <https://orcid.org/0009-0008-5093-1416>

लेखसार

प्रस्तुत लेख भूपिनको 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धको पर्यावरणीय चेतनाको विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा आधारित छ । पर्यावरणीय चेतनाको अभिव्यक्ति भौतिक प्रकृति, वनस्पति र प्राणीको अन्तरसम्बन्धबाट हुन्छ । यस लेखमा 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धमा पर्यावरणीय चेतनाको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ भन्ने मूल समस्याको समाधानका लागि निबन्धमा अभिव्यञ्जित प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व, पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्ध, मान्छे र पर्यावरणको अन्तर्सम्बन्ध तथा पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रतिनिधित्व जस्ता प्रतिमानको उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक ढाँचाको मूल आधार चेरिल ग्लोटफेल्टी र ह्यारोल्ड फ्रोम (१९९६) को कृतिमा प्रस्तुत पर्यावरणीय समालोचना सिद्धान्त रहेको छ । पर्यावरणीय चक्रसँग सम्बन्धित भौतिक प्रकृति र मान्छेसँगसम्बद्ध विषय रहँदारहँदै पनि पर्यावरणीय समालोचनालाई अन्तरविषयक समालोचना पद्धतिका रूपमा साहित्यले सहजै अङ्गीकार गरेको छ । यसले साहित्यिक पाठमा रहेका प्राकृतिक वातावरणको प्रतिनिधित्व, आशय, पर्यावरणीय संस्कृति, मान्छे र पर्यावरणको अन्तर्सम्बन्धको जस्ता पक्षहरूको खोजी गरी तिनको प्रयोजनपरक ढङ्गले विश्लेषण गर्ने काम गर्दछ । 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धको पर्यावरणीय चेतनाको विश्लेषणअन्तर्गत यस लेखमा प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व, पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्ध, मान्छे र पर्यावरणको अन्तर्सम्बन्ध र पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रतिनिधित्व विश्लेषणका माध्यमबाट पर्यावरणीय चेतना पहिचान गरिएको छ, जसमा संरक्षण कवितायात्राका क्रममा भएको लेखकको प्रकृतिसँगको आत्मीय साक्षात्कार र त्यहाँको स्थानीय जीवनशैली देखाएका पर्यावरणमैत्री व्यवहारबाट पृष्ठपोषित हुँदै प्रस्तुत निबन्ध पर्यावरणीय चेतना प्रकट गर्न सफल रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अनुकूलन, पर्यावरणमैत्री भाषा, पर्यावरणीय वासस्थान, संरक्षणकविता आन्दोलन, साहित्यिक सन्त्रास ।

विषयपरिचय

कृति र प्राकृतिक वातावरणका बिचको अन्तर्सम्बन्धमा जोड दिने चिन्तनलाई पर्यावरणीय चेतना भनिन्छ । यसले प्रकृति र संस्कृतिलाई सम्बद्ध अङ्गका रूपमा लिई प्रकृति, मान्छे र वातावरणका विशिष्टता, मान्छे, जीव र वनस्पतिका उपयुक्त वासस्थान एवम् मान्छेको पर्यावरणसँगको सम्बन्धलाई महत्त्व दिन्छ । पृथ्वीमा कहाँ कहाँ कुन कुन भौतिक र अभौतिक वस्तुहरु कसरी अनुकूलनका साथ रहेका छन् भन्ने विषयमा केन्द्रित हुने भएकाले यसले स्थानलाई महत्त्व दिन्छ र पर्यावरणको सुरक्षा गर्ने उद्देश्य राख्दछ । पर्यावरणीय चेतनाले साहित्यमा विशेष गरी पद्धतिका रूपमा मानवीय संस्कृति र भौतिक जगत्को सम्बन्ध तथा तिनले एकअर्काको लागि पार्ने प्रभाव, विषयवस्तुका रूपमा भाषा र साहित्यमा पाइने सांस्कृतिक शिल्प र सैद्धान्तिक रूपमा चाहिँ मानव र मानवेतर प्रकृतिको व्यवस्थालाई विश्लेषण गर्दछ (ग्लोटफेल्टी र फ्रोम, सन् १९९६, पृ. xx-xxi) । साहित्यको पर्यावरणीय चेतना विश्लेषण गर्दा प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व, साहित्यमा चित्रित पर्यावरणीय तथ्यहरु जीव र प्राकृतिक वातावरणको अन्तरसम्बन्ध, मानवको मानवेतर प्रकृतिसँगको व्यवहारको विश्लेषण गर्दछ । त्यसैले पर्यावरणीय चेतना प्राकृतिक वातावरणको संरक्षणमा जोड दिने सिद्धान्त ठहर्दछ ।

भूपिनको 'साङ्ग्रिलाको हृदय' निबन्ध चौबिस रिल (२०६९) कृतिमा सङ्कलित छ । यसमा अन्नपूर्ण संरक्षण आयोजना क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूमा कविताका माध्यमबाट प्रकृतिको अध्ययन र त्यसको संरक्षणको चेतना विस्तार गर्ने उद्देश्यका साथ वातावरण संरक्षणसम्बन्धी संस्था एक्पापले आयोजना गरेको संरक्षण कवितायात्राका दृश्य र अनुभूतिहरूलाई पर्यावरणीय चेतनाका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा पोखराको सहरी भिडभाडमा कृत्रिम ढङ्गले लगाइएका रूख र फूलका विरुवासँग संवाद गरिरहेको लेखकले अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको विस्तृत प्रकृतिमा प्रवेश गरेपछि त्यहाँको भौतिक परिवेशमा आफूले नियालेको प्रकृति र त्यहाँका स्थानीयहरूका जीवनशैलीमा पर्यावरणीय पक्ष सबल बनेको छ । निबन्धमा पर्यावरणीय चेतनाको अध्ययन गर्दा ढकाल (सन् २०२३) ले प्रकृति र मानवबिचको सम्बन्ध, ग्राम्यता र अप्रदूषित परिवेशको चित्रण, नारीवादी पर्यावरणीय चेतना, गहन पर्यावरणीय चेतना र जनजातीय पर्यावरणीय चेतनाको आधार लिइएको छ र प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व र पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्ध र पर्यावरणमैत्री भाषिक प्रयोगको अवस्थाको मूल्याङ्कन भने भएको छैन । अतः भूपिनको 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धमा सांस्कृतिक सन्दर्भमा पर्यावरणीय चेतनाको उद्घाटन के कसरी गरिएको छ भन्ने जिज्ञासा यस अनुसन्धानमा रहेको थियो र सोही जिज्ञासा समाधान गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ । 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धमा प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व, पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्ध, मान्छे र पर्यावरणको अन्तरसम्बन्ध र पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रतिनिधित्व रहेकाले पर्यावरणीय समालोचनाका आधारबाट यस निबन्धको विश्लेषण गर्नु उपयुक्त रहेको देखिन्छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक शोधविधिमा आधारित छ । यसमा प्रथमिक सामग्रीको सङ्कलन भूपिनको 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धमा प्रकटित पर्यावरणअनुकूलका क्रियाकलाप, चिन्तन, व्यवहार र अन्तरक्रियालाई प्रस्तुत गर्ने भाषिक संवाद, मनोभाव, बिम्ब र प्रतीकका रूपमा रहेका सन्दर्भहरूबाट गरिएको छ । यसरी सामग्री लिँदा पर्यावरणीय चेतना विश्लेषणका निम्ति उपयुक्त प्रसङ्गमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धति प्रयोग भएको छ । यस अध्ययनमा द्वितीयक सामग्रीका रूपमा निबन्धमा पर्यावरणीय चेतना विश्लेषणका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक ग्रन्थ, निबन्धविश्लेषणका आधार भएका अनुसन्धानात्मक लेख र समालोचनात्मक लेख उपयोग गरिएको छ भने समस्या समाधानका लागि यसमा सामग्री विश्लेषणका गर्दा मूलतः पाठविश्लेषणलाई उपयोग गरिएको छ । निबन्धमा प्रकटित पर्यावरणीय चेतनालाई प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व, पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्ध, मान्छे र पर्यावरणको अन्तरसम्बन्ध र पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रतिनिधित्व विश्लेषणमा मात्र यस अध्ययनलाई सीमित गरिएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

पर्यावरणीय समालोचना साहित्यिक कृतिभित्र चित्रित मान्छे र प्रकृतिका बिचको अन्तरसम्बन्धको अध्ययनमा केन्द्रित हुन्छ । यसले कुनै पनि कालखण्डका कृतिहरूको पर्यावरणसम्बद्ध चेतनाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दछ । प्रकृति, मान्छे र वातावरणका विशिष्टता, मान्छे, जीव र वनस्पतिका उपयुक्त वासस्थान एवम् मान्छेको पर्यावरणसँगको सम्बन्धको अध्ययन पनि यसमा गरिन्छ । आधुनिक पर्यावरणीय चेतनाले प्राकृतिक संसार र मानवबिच सन्तुलनको अनुभूतिलाई महत्त्व दिन्छ र वनस्पति, जीवजन्तु एवम् मानिसले एक-अर्कालाई ध्वंस नगरेर तथा समन्वय गरेर जिउनुपर्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्छ (फ्रेडरिख, सन् २०१२, पृ. १४७) । प्रकृतिले विविध प्राणी, जीव तथा वनस्पतिलाई एकअर्कासँग अन्तरसम्बद्ध हुने गरी रचना गरेको छ तर आफू मात्र सुरक्षित रहेर बाँच्न खोज्ने कुत्सित प्रयासका कारण विभिन्न जीव तथा वनस्पतिहरू सङ्कटग्रस्त बनेका छन् । यस्तो परिस्थितिलाई पर्यावरणीय समालोचकहरूले साहित्यको पर्यावरणीय पक्षबाट अध्ययन गर्दछन् र मानवेतर प्राकृतिक तथ्यको प्रतिनिधित्व विश्लेषण गर्दा कृतिमा चित्रित पर्यावरणीय मुद्दाहरूलाई पनि पर्गेल्दै मानवको प्रकृतिसँगको व्यवहार, उसले दिने नैतिक सांस्कृतिक प्रतिष्ठा एवम् मानवजीवनको बृहत् आयाममा रहेको प्राकृतिक वातावरणसँगको अन्तरघुलनको सूक्ष्मताबारे समालोचना गर्दछन् । पर्यावरणीय समालोचनामा मान्छेकै कारण ह्रासोन्मुख हुँदै गएको पर्यावरण र साहित्यिक समालोचना जोडिएर स्वस्थ पृथ्वीका लागि एकीकृत काम गर्दछन् । यसमा भौतिक वा शरीर पक्ष र अमूर्त वा आत्मिक पक्षको सङ्गम पनि देखिन्छ (एटम, २०६८, पृ. ३१५) । यसले गहन पर्यावरण, वातावरणीय परिकल्पना र पुनर्कल्पना, विश्वव्यापी वातावरणीय संस्कृति र चेतना, पर्यावरणमैत्री सांस्कृतिक वासस्थान, साहित्यिक सन्त्रास वा भाषिक प्रदूषण जस्ता विशिष्ट समालोचनात्मक शब्दावलीहरू निर्माण गरिसकेको छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्ना सङ्कीर्ण सांस्कृतिक मूल्यहरूलाई उदार बनाउन र विश्वप्रकृतिको नागरिक भएर

पृथ्वीप्रतिको दायित्वबोध गराउन प्रयत्न गर्नु, मान्छे, जीव र वातावरणलाई समग्रतामा हेर्नु, सबै तत्त्वहस्तबिचको अन्तरनिर्भरता र अन्तरसम्बन्धको महत्त्व स्थापित गर्नु, पर्यावरणमैत्री वासस्थानको संरक्षणमा जोड दिनु जस्ता विशेषताहरूले गर्दा पर्यावरणीय समालोचना न्यायपूर्ण संसार स्थापनाका लागि प्रयत्नरत पद्धतिका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

विश्वसाहित्यमा पर्यावरणीय समालोचनाको प्रारम्भ सन् १९९० को दशकमा अमेरिकाबाट भएको हो । नेपाली साहित्यमा २०५० को दशकदेखि अविनाश श्रेष्ठले पर्यावरणीय कविता सिर्जना गरेर यसप्रति सचेतता देखाए तापनि समालोचनामा चाहिँ पर्यावरणीय समालोचनासम्बन्धी चर्चा परिचर्चा वि.सं. २०६० को दशकदेखि मात्र हुन थालेको पाइन्छ । कृष्ण गौतमले *उत्तर आधुनिक जिज्ञासा* (२०६४) कृतिमा सङ्कलित 'वातावरण काव्यशास्त्र र यसको सार्थकता' शीर्षकको लेखमा पर्यावरणीय समालोचनाको पाश्चात्य सन्दर्भ र त्यसको स्वस्वका बारेमा प्रस्ट्याएका छन् (पृ. २०७-२११) । उनले नैतिकता, विज्ञान र सौन्दर्यतत्त्व तीन ओटा पक्षबाट साहित्यको मूल्याङ्कनका रूपमा पर्यावरणीय समालोचनालाई लिएका छन् । पर्यावरणमा भइरहेको सङ्कट, जैविक विविधताको ध्वंस, जङ्गलको विनाश, विश्वव्यापी हरितगृह प्रभाव आदिका कारण अहिलेका लेखकमा पर्यावरणीय चेतना प्रबल बन्दै गएको छ (भट्टराई, २०६४, पृ. २०३) । यसरी प्रकृतिको दोहन हुनु र मान्छेसित त्यसको सम्बन्ध कमजोर बन्दै जानुमा पुँजीवादी नाफामुखी व्यवस्थाको प्रमुख भूमिका छ । असीमित औद्योगिक उत्पादन गर्ने र प्रकृतिलाई प्रदूषित बनाउने शक्तिका विरुद्धमा उठाउने आवाज पनि पर्यावरणीय चेतनामा निहित छ (भट्टराई, २०७०, पृ. ७९) । यस सन्दर्भमा पर्यावरणीय चेतना मार्क्सवादी दृष्टिकोणको उद्घाटन गर्दै समाजवादी उत्पादन पद्धतिसित पनि जोडिन पुग्छ । उपर्युक्त समालोचकहरूका समालोचनाले कृति विश्लेषणका विभिन्न आधार निर्माण गरिसकेको वर्तमान परिवेशमा नेपाली साहित्यमा पर्यावरणीय समालोचनाको प्रायोगिक लेखन विस्तार हुँदै गएको छ ।

पाश्चात्य समालोचनामा साहित्यको पर्यावरणीय चेतना विश्लेषणका लागि विभिन्न समालोचकहरूले आ-आफ्ना धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । बुएल (सन् १९९५, पृ. २२) ले साहित्यिक कृतिभित्र पर्यावरणीय चेतनाको सही प्रतिनिधित्वका लागि मानवेतर वातावरणलाई रचनाको ढाँचाका रूपमा मात्र प्रस्तुत गर्न नहुने, मानवीय अभिरुचि र आवश्यकतालाई मात्र तर्कसङ्गत मान्न नहुने, वातावरणप्रतिको मानवीय उत्तरदायित्वलाई कृतिको अङ्ग स्विकार्नुपर्ने र कृतिभित्र वातावरणलाई एउटा व्यवस्थित क्रमका रूपमा लिनुपर्ने गरी चार ओटा प्रमुख आधारहरू बताएका छन् । ग्लोटफेल्टी (सन् १९९६, पृ. xx-xxi) ले चाहिँ पर्यावरणीय समालोचनामा पद्धतिका रूपमा मानवीय संस्कृति र भौतिक जगत्को सम्बन्ध तथा एक अर्काको पार्ने प्रभाव, विषयवस्तुका रूपमा प्रकृति र संस्कृतिको अन्तरसम्बन्ध तथा सैद्धान्तिक सङ्कथनका रूपमा मानव र मानवेतरको व्यवस्था गरी तीन ओटा पक्षमा जोड दिएकी छन् । त्यसै गरी पर्यावरणीय समालोचनाको सैद्धान्तिक ढाँचा दिने क्रममा यसमा सक्रियतावाद, पर्यावरणीय नारीवाद, जीवक्षेत्रवादसित सघन पठन, नागर अध्ययन, उत्तर औपनिवेशिकता, मार्क्सवाद आदिको पनि विमर्श हुने गर्दछ (एटम, २०६८, पृ. ३१९) । त्यसैले साहित्यको पर्यावरणीय चेतना विश्लेषणका लागि पर्यावरणको प्रतिनिधित्वको अवस्था मात्र हेरेर हुँदैन

बरु यसमा पर्यावरणको अस्तित्व बनाउने उत्प्रेरणा र समग्र परिवेशको अन्तरक्रिया आह्वान, प्रकृति र जीवबारेको मानवकेन्द्री अवधारणा परिवर्तन, पर्यावरणीय सांस्कृतिक वासस्थानको परिकल्पना, विश्वव्यापी वातावरणीय संस्कृति र चेतना, वातावरणीय परिकल्पना र पुनर्कल्पना जस्ता विविध पक्षहरूको विश्लेषण गर्नुपर्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा निबन्ध विश्लेषणको ढाँचाका रूपमा पर्यावरणीय समालोचनाले प्रस्तुत गरेका प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व, पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्ध मान्छे र पर्यावरणको अन्तरसम्बन्ध तथा पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रतिनिधित्व शीर्षकलाई आधार मानी त्यसको उपयोग गरिएको छ ।

नतिजा र विमर्श

भूपिन (२०३०) समाज, मानवीय सम्बन्ध र प्रकृतिलाई केन्द्रमा राखेर निबन्ध लेख्ने समसामयिक निबन्धकार हुन् । उनको पहिलो निबन्धकृतिका रूपमा प्रकाशित *चौबिस रिल* (२०६६) मा पचासको दशकदेखि यताको सोह्र वर्षको समयावधिका विविध अनुभूतिमा आधारित चौबिस ओटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् । भूपिन प्रकृतिको संरक्षणप्रति सचेत साहित्यकारको समूहले २०५३ असोज १० गते पोखराबाट सुरुभक्तको नेतृत्वमा प्रारम्भ गरेको 'संरक्षण कविता आन्दोलन'का सक्रिय सदस्य हुन्, जसको उद्देश्य जनतालाई पर्यावरणको संरक्षणमा कवितामार्फत जागृत गर्नु रहेको छ (एटम, सन् २०१२) । पर्यावरणीय चेतनाको सम्यक् प्रस्तुति रहेको प्रस्तुत सङ्ग्रहको 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्ध संरक्षण कविता आन्दोलनकै क्रममा गरिएको यात्राको गतिशीलतामा केन्द्रित छ । यसमा प्राकृतिक जगत्तर्फ बढ्दै गएको मानवको कुतूहलता एवम् पुँजीवादी सहरी संस्कृतिको यान्त्रिकताबाट छोटो समयका लागि भए पनि अवकाश लिन चाहने मान्छेको वर्तमान पुस्ताका अभिरुचिहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा पर्यावरणीय चेतना प्रकट भएको छ । यसमा प्राकृतिक वातावरणप्रतिको लेखकको अवधारणा, मानवीय संस्कृतिका रूपमा रहेको पर्यावरणको पहिचान, पर्यावरणसँगको मानवीय सम्बन्ध तथा भाषासँगको पर्यावरणीय निकटता विश्लेषण गरिएको छ, जसलाई (१) प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व, (२) पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्ध, (३) मान्छे र पर्यावरणको अन्तरसम्बन्ध र (४) पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रतिनिधित्व गरी पर्यावरणीय चेतना विश्लेषणका निम्ति चारओटा उपकरण प्रयोग गरिएका छन् ।

प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व

कुनै पनि कृतिभित्र चित्रण गरिएको प्राकृतिक जगत् अथवा भौतिक वातावरणले नै त्यसको साहित्यिक प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित बनाउँछ । यसमा भौतिक वातावरणलाई कसरी, कस्तो सन्दर्भमा, कति तथ्यपरक बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ र साहित्यिक सन्दर्भमा त्यसले कस्तो अर्थप्रसार गरेको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको हुन्छ । वातावरणीय तथ्यपरकता, प्रकृतिको मानवीकरण, कृतिको घटना, परिवेश र पात्रका मानसिकतामा पर्यावरणले पारेको प्रभाव जस्ता वातावरणीय पक्षले नै साहित्यको पर्यावरणीय दृष्टिकोणलाई मूर्तता प्रदान गर्दछन् । भूपिनको 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धमा

अन्नपूर्ण संरक्षण आयोजना क्षेत्रका बासिन्दाहरूमा प्रकृति संरक्षणको चेतनाविस्तार गर्ने उद्देश्यले गरेको पदयात्राका क्रममा देखिएको प्राकृतिक वातावरणको प्रतिनिधित्व वस्तुगत र आत्मगत तरिकाले भएको छ । प्राकृतिक वातावरण जस्तो छ त्यस्तै रूपमा तटस्थ किसिमले गरिएको कृतिगत चित्रण वस्तुगत हुन्छ । प्रस्तुत निबन्धमा संरक्षण कवितायात्रा नाम दिइएको अन्नपूर्ण बेसक्याम्पसम्मको कविहरूको यात्रामा देखिएको वीरेठाँटी गाउँको वर्णनमा यस्तो वस्तुपरकता प्रकट भएको छ— “ढुङ्गाका छपनीहरूले बनाइएको सफा बाटो, घोरेपानी जाने बाटोतिर सुस्साइरहेको भुरुङ्दी खोला, घरका छानामाथि भुण्डएका मकैका सुली र होटल व्यवसायमा व्यस्त मानिस देखिन्थे” (पृ.१३२) । आत्मगत चित्रणमा चाहिँ लेखकले आफ्नो निजत्व प्राकृतिक परिवेशसँग मिसाउँदै त्यसको अनुभूतिमय वर्णन गर्दछ । यसमा मूलतः प्रकृतिको मानवीकरण गरिएको हुन्छ । अन्नपूर्ण पदयात्राका क्रममा माछापुच्छ्रे खोलाको किनारै किनार हिँडदा देखिएको प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्वलाई यसरी आत्मगत स्वरूप दिइएको छ :

अदृश्य हिमकणहरू बोकेको चिसो हावा सिरसिर चलि रहेको थियो । रङ्गीविरङ्गी अज्ञात फूलहरू बाटोभरि हल्लिरहेका थिए, हिमालको टाउकोमा टाक्के लाएर फर्किएको चिसो हावामा । मानौँ हावाले गाइरहेको थियो र ती अनाम फूलहरू कम्मर भाँची भाँची नाचिरहेका थिए, घान्द्रुकका किशोरीहरूलाई ।... हिमाल चिसोले सल्किरहेको थियो र धुवाँ खाँचभरि पुत्ताइरहेको थियो । (भूपिन, २०६६, पृ. १४०)

यसमा हिमकण, चिसो हावाको सिरसिर, बाटोभरि हल्लिरहेका रङ्गीविरङ्गी फूलहरू, हिमालको शिखर आदिको मिलनबाट प्रकृतिक वातावरणको उचित र कलात्मक प्रतिनिधित्व भएको छ अनि अन्नपूर्ण क्षेत्रको विस्तृत प्रकृतिमा विचरण गर्न पुगेका लेखक त्यहाँको पर्यावरणीय विचित्रताबाट अचम्मित हुँदै भावुक र अन्तर्मुखी बनेका छन् । त्यसैले उनी प्रकृतिलाई मानवीय स्वरूपमा अनुभूत गर्दै हावाले गाइरहेको अनि फूलहरू घान्द्रुकका किशोरीहरू नाचेको देख्न पुग्छन् भने उनको कवि हृदय हिमालको कट्याङ्ग्रिँदो चिसो र खाँचभरि उडेको कुहिरोलाई क्रमशः हिमाल चिसोले सल्किरहेको र त्यसको धुवाँ खाँचभरि पुत्पुताएको भन्ने विपर्यासयुक्त अर्थमा ग्रहण गर्दै आनन्दित भएको पाइन्छ । यसमा लेखक प्रकृतिप्रेमी र भावुक देखिनुमा प्रकृतिको भूमिका नै प्रबल रहेको छ ।

पर्यावरणीय समालोचनाले यस्तो प्राकृतिक वातावरणलाई बढी महत्त्व दिन्छ र त्यसमा पाइने पर्यावरणीय विशिष्टता, तथ्यपरकता, सौन्दर्य एवम् पूर्णतालाई अक्षत राख्न रुचाउँछ जुन वस्तुगत प्रतिनिधित्व हो । प्रस्तुत निबन्धमा अन्नपूर्ण बेसक्याम्पको प्राकृतिक वातावरणले लेखकमा पारेको मानसिक प्रभाव तथा प्रकृतिसंरक्षणतर्फको काव्यिक चेतना विस्तारले पनि प्राकृतिक वातावरणको आत्मगत साहित्यिक प्रतिनिधित्वलाई सबल बनाएको छ ।

पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्ध

मानिसले आफ्नो समाजलाई व्यवस्थित गर्नका लागि निर्माण गरेका चालचलन, रीतिथिति, व्यवहार, भाषा, सङ्गीत, धर्मलगायतका सम्पदा नै संस्कृति हुन् । पर्यावरणबाट विकसित मान्यता भएकाले संस्कृति परापूर्वकालदेखि नै पर्यावरणसँग अन्तरसम्बन्धित भएर रहेको हुन्छ । हिन्दु धर्मावलम्बीहरूले गर्ने कागपूजा, नागपूजा, गाई र कुकुरपूजा हुन् या धर्म प्राप्त हुने विश्वासमा वरपिपल, समी, रुद्राक्ष रोपेर चौतारो बनाउने कार्य, यी सबै धार्मिक सांस्कृतिक क्रियाकलापका पर्यावरणमैत्री उदाहरण हुन् । प्रकृतिबाट अभिप्रेरित भएको हुनाले धर्म र संस्कारहरू भौगोलिक बनोट र पर्यावरणीय विशिष्टताका आधारमा निर्धारण गरिएका हुन्छन् (शर्मा, २०७५, पृ. ५२-५३) । त्यसैले नेपालकै पनि हिमाल, पहाड र तराईका पहिरनदेखि चाडवाड र संस्कारहरू एवम् तिनीहरूलाई मनाउने तरिकामा भिन्नता देखिएको हो । मान्छेले आफ्नो स्वार्थलाई मात्र केन्द्रमा राखेर एकतर्फी रूपले प्रकृतिको उपभोग गर्नु नै मानवकेन्द्री संस्कृति हो, जसको पर्यावरणीय समालोचनाले आलोचना गर्दछ । यसको सट्टा सबै जीव र वनस्पतिलाई एकअर्कामा निर्भर ठानेर सबैको अस्तित्व स्विकार्नु नै सही पर्यावरणीय संस्कृति हो । यस्ता सांस्कृतिक सन्दर्भहरू 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धमा पनि पर्यावरणसँग अन्तरसम्बन्धित भएर आएका छन् ।

प्रस्तुत निबन्धमा यात्राका क्रममा लेखकहरूले हिउँसँग पर्यावरणमैत्री व्यवहार नगरेकोप्रति बेसक्याम्पका होटल व्यवसायी जगन गुरुङले देखाएको असन्तुष्टिको सूक्ष्मता यसरी आएको छ— "ब्ल्याक टी दाइले बताए कि यो स्थानमा हिउँ पग्लिएर सकियो भने घान्द्रुकमा अनिष्ट पर्छ" (पृ. १३९) । बिसौं शताब्दीको अन्त्यदेखि नै औद्योगिक प्रदूषण चुलिँदै गएका कारण विश्वको तापमान बढ्दै गएको छ । फलतः हिमालय क्षेत्रमा हिउँ पग्लिने र समुद्री सतह बढ्ने क्रम तीव्र हुँदै छ । यस्तो परिस्थितिमा हिमालमा बढ्दै गएको मानवीय गतिविधिले हिउँको क्षयलाई भन्नु बढाउनु त स्वाभाविकै हो । यसमा डाइनासोर जस्तो हिमाकृतिलाई केन्द्रमा पारेर फोटो खिचेका कविहरूमध्येका धनप्रसादले भक्त दाइको सुभावलाई बेवास्ता गर्दै त्यसको सफल आरोहण समेत गरेपछि उपर्युक्त अभिव्यक्ति आएको हो । त्यसैले यो हिमाली क्षेत्रमा बढ्दै गएको मानवकेन्द्री व्यवहारप्रतिको असहमति पनि हो किनभने त्यहाँका स्थानीयहरूको हिमालसँग दैविक आस्था र धार्मिक सांस्कृतिक विश्वास पनि गाँसिएको छ । त्यसैले उनीहरू विनाप्रयोजन लहडमा हिमाल आरोहण गर्दैनन् र गर्ने परे विशेष पूजा गरेर अनि आशीर्वाद लिएर मात्र गर्दछन् । यसै निबन्धको अर्को प्रसङ्गमा चाहिँ हिमालको चिसोमा ठिहिन्याएको शरीर तताउनका लागि गरिएको स्थानीय प्रचलनको वर्णनमा त्यहाँको विशिष्टता यसरी प्रकट भएको छ :

साङ्ग्रिलाबाट अलग्गिएर हिमालय आउँदासम्म हामी सौन्दर्यको चरम ह्याङ्गओभरले ग्रस्त थियौँ । खानापछि हिमालयबाट पनि तलतल भर्न सुरु गर्छौँ । दृष्टिपटाक्षेपमा साङ्ग्रिलाको अनुहारले पहाडको हरियो सिरक ओढ्दै जान्छ । बम्बुको एक होटलमा कम्बल भुन्ड्याएर तताइएको टेबुलमुनि खुट्टा घुसाएर हामीले साङ्ग्रिला सुन्दरीको सुन्दरताको वर्णन गरेर रात धकेल्यौँ । कविहरू सबै नै त्यो सुन्दरीको प्रेममा चुर्लुम्म डुबेका थिए । (भूपिन, २०६९, पृ. १४३-१४४)

सामान्यतः हिमालमा चिसोबाट जोगिनका लागि थोरै र साना झ्याल भएका माटाका घरहरू बनाइएका हुन्छन् र आगो बालेर त्यसलाई सधैं न्यानो राखिन्छ । यहाँ चाहिँ टेबुलमा कम्बल भुन्ड्याएर त्यसको वरिपरिको हावा छिर्ने खुल्ला ठाउँ बन्द गरी टेबुलमुनि न्यानो कायम राखिएको छ र त्यसैमा खुट्टा घुसारेर कविहरूले रातसमेत बिताएका छन् । यो त्यहाँको नितान्त मौलिक तरिका हो भने अन्नपूर्ण बेसक्याम्पलाई साङ्ग्रिला सुन्दरीको उपमा दिएका लेखकको अभिव्यक्तिले कुनै पनि सुन्दर वस्तुलाई महिलासौन्दर्यको उपमान बनाउने साहित्यिक संस्कृतिलाई नै प्रतिबिम्बित गरेको छ । यसका साथै सहरका कविहरू जुकासँग तर्सिरहेका बेला त्यहाँकी युवतीले चाहिँ त्यसको समाधान अति सामान्य झल्के गरेको निबन्धको तलको सन्दर्भले पनि स्थानीय तरिकाको व्यावहारिकतालाई पुष्टि गर्दछ :

डराई डराई जुका टिप्दै थिएँ, खोलाको पारिपट्टी बारीमा मकै भौँच्यै गरेकी एक युवतीलाई देखेँ । मकैका घोगाहरूले डोको भरिएपछि ती युवती बारीको डिलमा उभिइन् र कालो पानीबुट खोलिन् । जुकाहरू उनको कलिलो पिँडुलाभरि गाडिएका थिए । खोलावारी म डरले काँपिरहेको थिएँ तर खोलापारि ती युवतीले निर्धक्क दुवै हातमा पातीको मुन्टा राखेर पिँडुलादेखि पैतालासम्म गाडिएका जुकाहरू सोहोरिन्, कालो पानीबुट लगाइन्...। (भूपिन, २०६६, पृ. १३६)

युवतीले जुका फाल्न अपनाएको जैविक तरिकाले यहाँ स्थानीय संस्कृतिको पर्यावरणीय सम्बन्धलाई नै प्रगाढ बनाएको छ । यसरी कुनै पनि भूगोलको प्राकृतिक अवस्थाअनुसार नै त्यहाँका मानिसले आफूलाई अनुकूलन हुनका लागि अपनाइएका तौरतरिकाहरू भिन्नाभिन्नै हुन्छन् र यही भिन्नताले नै पर्यावरणसँगको संस्कृतिको सम्बन्धलाई अझ मजबुत बनाउँदै लैजान्छ । यस्तो सम्बन्धले प्रस्तुत निबन्धको पर्यावरणीय चेतनामा समृद्धि प्रदान गरेको छ ।

मान्छे र पर्यावरणको अन्तरसम्बन्ध

मानव पर्यावरणको एउटा अङ्ग हो । मानव बसोबास रहेका सबै क्षेत्रको पर्यावरण उनीहरूका लागि सदैव अनुकूल रहिरहँदैन । यस्तो अवस्थामा उसले आफूलाई सहज बनाउनका लागि पनि पर्यावरणकै सहारा लिन्छ, जसले गर्दा पर्यावरण र मान्छे अभिन्न बन्दै जान्छन् । मानिसले गरेको वनविनाशबाट पानीका मुहान सुक्नु र उसैले गरेको वृक्षारोपण तथा कृत्रिम पोखरीको निर्माणबाट फेरि पुनर्भरण भई जमिनमुनिको पानीको सतह बढ्नु यस्तो अन्तरसम्बन्धको परिणाम हो । त्यसैले मान्छेले पर्यावरणमा पारेको प्रभाव र पर्यावरणले मान्छेमा पारेको प्रभाव यसअन्तर्गत पर्दछ । पर्यावरणीय प्रभाव र त्यसको निकटताबाट मान्छेको मानसिकता विकसित हुने भएकाले यस आधारबाट पनि मान्छेका सोचाइ, चिन्तन र जीवनदृष्टिमा भिन्नता आउँछ । जङ्गली जीवन व्यतीत गरिरहेका राउटे, ग्रामीण सभ्यताका गाउँले एवम् सहरी कृत्रिमतामा बाँचेका सहरीया व्यक्तिका चिन्तनमा भिन्नता देखिनुको कारण पनि यही नै हो ।

‘साङ्ग्रिला हृदय’ निबन्धमा सहरबाट गएका तथा हिउँसँग रहनसहन नजोडिएका पदयात्री कविहरू र हिमाली पर्यावरणमा आफूलाई अनुकूल बनाइसकेका स्थानीय जगन गुरुङ अर्थात् ब्याक टी दाङको पर्यावरणीय संवेदनामा अन्तर देखिएको छ । हिउँ पग्लेर सकिनेमा गुरुङ जति चिन्तित छन्, उति नै कविहरूमा प्राकृतिक सौन्दर्य अवलोकन र कविताको भावभूमि निर्माणप्रति अभिरुचि छ । त्यसै गरी गुरुङको व्यवसाय पनि पर्यावरणसँग अन्तरसम्बन्धित रहेको जानकारी निबन्धबाट पाइन्छ— “उनी हिउँ नपर्ने मौसमभरि बेसक्याम्पमा अचेल पनि व्यवसाय चलाउँछन् । जब हिउँले बेसक्याम्प ढाकिन थाल्छ, उनी घान्द्रुक भर्छन्” (पृ. १३९) । यसमा हिउँ पर्न थालेपछि बेसक्याम्पमा पर्यटकहरू आउन बन्द हुन्छ र हिमाल नजिकैको घले गाउँमा उनीहरूको आवागमन बढी हुन थाल्छ भन्ने तथ्य आएका छन् । त्यसैले यो आवागमन आफ्नो व्यवसायलाई निरन्तरता दिन र आम्दानी लिनका लागि गुरुङले लिएको पर्यावरणको सहारा हो । विविध कारणले पर्यावरणअनुकूलका यस्ता गतिविधि गर्न नसक्ने व्यक्तिहरू चाहिँ सडकटमा पर्न सक्छन् । मानवको पर्यावरणीय सम्बन्धका कारण उसको आजीविका र आर्थिक आयआर्जनमा पनि भिन्नता देखा पर्दछ । यसको सङ्केत निबन्धमा यसरी गरिएको छ :

बुधे, लगभग हिमालभै नाङ्गै थियो । उसको शरीरमा च्यातिर धुजा धुजा भएको मैलो कमिज र जाङ्गे मात्र थियो । ऊप्रति किन किन असीम सहानुभूति पलाएर आएको महसुस गर्छु । होटल फर्केपछि ब्याक टी दाङलाई सोध्छु, त्यस्तो कपडा लगाएर बुधे यो जाडोमा कसरी बाँच्छ ? (भूपिन, २०६६, पृ. १४२)

पर्यावरणको प्रतिकूलताका कारण हिमालमा खेतीपातीको सम्भावना न्यून हुने र बजारसँगको सहज पहुँच नहुने कारणले गर्दा पशुपालनबाट पनि लागत अनुसारको आम्दानी लिन सकिने अवस्था अझै छैन । त्यसैले त्यस्ता भेगमा लत्ताकपडा र खाद्यान्नको सडकट बेला बेलामा भइरहन्छ । यहाँ, बुधेको परिवारले जगन गुरुङको जस्तो अनुकूलनको उपाय खोजेको सङ्केत पनि पाइँदैन र सबै नागरिकमा त्यो सक्षमता नहुन पनि सक्छ । भएको उत्पादन खान पनि राम्रोसँग नपुग्ने र राज्यले स्थानीय क्षेत्रमा आर्थिक उपार्जनका अन्य उपाय पहिचान, प्रबर्द्धन र सहजीकरण गर्न नसघाएको वर्तमान परिस्थितिमा बेसक्याम्पमा पर्यटकहरूले हिमालहरूको अवर्णनीय सुन्दरतासँगै अभावमा बाँचिरहेको विकट क्षेत्रको जीवनको एउटा कुस्र पाटो पनि अनुभूत गर्न विवश हुनु परिरहेको अवस्था छ । अझै पनि बुधे जस्ता निम्नवर्गीय बालबालिकाले मुटु जमाउने जाडोमा न्यानो कपडा लगाउनुको साटो भेडाहरूलाई आफ्नो जाडो खाइरनुपर्ने अवस्थाले निरन्तरता पाइरहुनु भनेको पनि पर्यावरणीय प्रतिकूलताको मानवीय प्रभाव नै हो ।

प्रस्तुत निबन्धमा सहर क्षेत्रका पर्यटकहरूको ग्रामीण प्राकृतिक परिवेश र हिमाली क्षेत्र अवलोकनको अभिरुचिले पनि प्रकृतिसँगको निकटता चाहने मान्छे र पर्यावरणको अन्तरसम्बन्धलाई पुष्टि गरेको छ । अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना (एक्याप) ले विदेशीहरूका लागि सूचना बोर्डमा राखेको नारा “नेपाल इज् हियर टु चेन्ज यु, नट् टु यु टु चेन्ज इट” (पृ. १३८) ले पनि मान्छेले पर्यावरणलाई बदल्ने होइन आफू चाहिँ पर्यावरणअनुसार बदलिनुपर्छ भन्ने सन्देश सम्प्रेषण गरेको छ । यहाँ, कवि

र स्थानीयले जानी जानी पर्यावरणलाई बिथोल्ने वा नष्ट गर्ने किसिमका कुनै पनि कार्य गरेका छैनन् । बरु उनीहरूले संरक्षण कवितायात्राका माध्यमबाट अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा बसोबास गरेका जनताहरूमा प्रकृति संरक्षणको चेतना विस्तार गर्ने प्रयास गरेका छन् । यसमा निबन्धकारले गरेका ढुङ्गाका छपनीहरूले बनाएको सफा बाटो (पृ. १३२) को वर्णन तथा कवितामा ग्रामीण मिथ र बिम्बहरूको खोजी गर्ने प्रण (पृ. १३४) जस्ता सन्दर्भले पनि मानव र प्रकृतिको दिगो अन्तर्सम्बन्धमा जोड दिने पर्यावरणीय समालोचनाको मान्यतालाई नै आत्मसात् गरेका छन् । यसरी पर्यावरणसँगको मानवीय अन्तरसम्बन्धको घनिष्टता प्रस्तुतिमा पनि प्रस्तुत निबन्ध सफल रहेको छ ।

पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रतिनिधित्व

पर्यावरणमैत्री भाषा भनेको जीव र वनस्पतिकेन्द्री भाषा हो । यसले प्रकृतिलाई कृतिभिन्न गरिने सम्मानजनक भाषिक व्यवहारमा जोड दिन्छ । कृतिमा प्रयुक्त भाषा त्यस कृतिमा चित्रित पर्यावरणअनुकूल छ कि छैन भन्ने कुरा यसअन्तर्गत पर्दछ । भाषा र पात्रका बिचको घनिष्टता प्रस्तुत गर्न यसमा स्थानीयता र भाषिकालाई बढी महत्त्व दिइन्छ । स्थानीय भाषामा पात्र र प्रकृतिसँगको अपनत्व प्रतिबिम्बित हुने भएकाले त्यसलाई पर्यावरणीय समालोचनामा महत्त्व दिइन्छ तर आयातित शब्द र वाक्यविन्यासको भने यसमा आलोचना गरिन्छ (एटम, २०६८, पृ. ३२८) । भूपिनको 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धमा संरक्षण कवितायात्रामा रहेका कविहरूले कवितामा गरेको ग्रामीण मिथ र बिम्बहरूको खोजीको प्रतिबद्धता (पृ. १३४) ले पनि पर्यावरणमैत्री भाषातर्फको झुकाउलाई केन्द्रमा राखेको देखिन्छ भने उनीहरूका कवितामा गरिएको निम्नानुसारको स्थानीय प्राकृतिक बिम्बविधानले पनि प्रकृतिको सम्मानजनक भाषिक व्यवहारमा जोड दिएको प्रस्ट हुन्छ :

मैले हाम्रो यात्राका कविताबारे सोचिरहँ । कविता अपेक्षकृत सम्प्रेष्य थिए, जहाँ कविहरूले आ-आफ्ना प्रिय बिम्बहरू निर्माण गरे । ...ढुङ्गाहरूको बस्ती, बुधेको जाडो, मैचाङको गीत, छेपारोको कथा, च्यौं कान्छा, साइली रिमई, पोजेङ्योम भरना, लाहुरेको कथा आदि बिम्बहरूले हाम्रा कविता प्रभावकारी बनेका थिए । ती बिम्ब यात्राका प्राप्ति थिए । (भूपिन, २०६६, पृ. १३५)

त्यसै गरी भाषासँगको पात्रको अपनत्व देखाउन 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धमा अन्नपूर्ण एप्रोच लजमा भेटिएका जगन गुरुङले प्रयोग गरेको व्यक्तिबोलीलाई बढी महत्त्व दिएर उद्धृत गरिएको छ – “बेसक्यामपमा मेरो पनि स्यानु होटल छ हाजुर । धेरै पैला बेसक्यामपमा होटलहरू नहुने बेलादेखि नै म तयाँ ब्याक टी बेथ्यै हाजुर । त्यसैले गोरेहारुले मेरो नामै ब्याक टी राखिदए” (पृ. १३९) । गैह्रमातृभाषी नेपालीले बोल्दा प्रयोग गर्ने व्यक्तिबोलीमा आधारित स्थानीय लवजको प्रतिनिधित्वले यहाँ भूगोलसँगै भाषामा पनि विविधता रहेको सङ्केत मिल्दछ । निरपेक्ष रूपले भन्नुपर्दा व्याकरणिक कोणबाट यो नेपाली भाषाको दूषित सङ्कथन हो किनभने यसमा स्थानीय व्यक्तिबोलीमा देखिएको भाषिक सङ्क्रमण र पात्रलाई दिइएको उपनाम (निकनेम) नामसँगै पहिचान पनि गुमनाम हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ । स्थानीय सांस्कृतिक पहिचान बोकेको नामको सट्टामा पेसागत रूपमा अङ्

ग्रेजीमा दिइएको 'ब्ल्याक टी' उपनामले पनि पर्यावरणीय भाषिक संस्कृतिलाई बिथोलेको छ । तथापि गैह्र नेपाली मातृभाषीहरू, जसको राज्यसँगको सम्बन्ध सीमान्तीय बनेको छ, उनीहरू पनि साना व्यवसायमार्फत पर्यावरणको संरक्षणसँगै आर्थिक उन्नतितर्फ अग्रसर हुँदै गएको सुखद सन्देश यसले सम्प्रेषण गरेको छ । त्यसैले भाषिक बेथिति जस्तो देखिए पनि यसको सार चाहिँ नकारात्मक छैन र यो फरक मातृभाषाका व्यक्तिले अबोधताका कारण गरेको निश्छल प्रयोग हो । त्यसमा पनि 'ब्ल्याक टी' को प्रयोग विदेशी पर्यटकहरूले नै गरेका कारण पर्यावरणअनुकूल ठहरिएको हो । यस आधारबाट हेर्दा पनि प्रस्तुत निबन्धमा प्रकृतिलाई भाषिक रूपले सम्मानित व्यवहार गरेको प्रस्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

भूपिनको *चौबिस रिल* कृतिमा सङ्गृहीत 'साङ्ग्रिला हृदय' निबन्धको पर्यावरणीय चेतना संरक्षण कवितायात्राका क्रममा कविहरूले अन्नपूर्ण संरक्षणक्षेत्रको प्रकृतिबाट प्राप्त गरेको आत्मीयता र त्यहाँका स्थानीयको जीवनशैलीसँग प्रत्यक्ष रूपले जोडिएर प्रकट भएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा कृतिविश्लेषणका लागि निर्धारण गरिएका चार ओटा उपकरणमध्ये प्राकृतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्वले अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको प्रकृतिलाई वातावरणीय तथ्यपरकतासँगै मानवीकरणको स्वरूप दिएको छ । त्यहाँको प्राकृतिक वातावरणले लेखकमा पारेको मानसिक प्रभाव तथा प्रकृति संरक्षणतर्फको काव्यिक चेतनाको विस्तारमा पनि यो निबन्ध उपयोगी देखिन्छ । यसमा पर्यावरणसँग संस्कृतिको सम्बन्धलाई चाहिँ स्थानीय चालचलन, व्यवहार र आजीविकाका कोणबाट उद्घाटन गरिएको छ, जसमा स्थानीय प्राकृतिक संस्कृतिको संवेदनशीलता पहिचान गर्दै प्रकृतिसँगको मानवकेन्द्री व्यवहारप्रतिको असहमति प्रकट गरिएको छ । मान्छे र पर्यावरणको अन्तर्सम्बन्धका कोणबाट हेर्दा निबन्ध पर्यावरणीय अनुकूलनका लागि मान्छेले अपनाएका उपाय एवम् पर्यावरणीय अन्तरसम्बन्धबाट भएको मान्छेको संवेदनाको विकास तथा उसको आजीविकामा परेको प्रभाव देखाउन सक्षम रहेको देखिन्छ । पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रतिनिधित्वलाई यसमा स्थानीय भाषिक प्रयुक्ति तथा स्थानीयताको काव्यिक पुनर्सिर्जनका माध्यमबाट प्रगाढ बनाइएको छ । त्यसैले यसमा व्यक्तिबोलीमा पाइने पात्र र प्रकृतिसँगको अपनत्व तथा कवितामा गरिएको प्राकृतिक बिम्बविधानका सन्दर्भबाट प्रकृतिलाई सम्मानजनक व्यवहार गरिएको प्रस्ट भएको छ । यसरी पर्यावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व, पर्यावरणीय सांस्कृतिक सम्बन्ध, पर्यावरणसँगको मानवीय अन्तरसम्बन्धको घनिष्टता तथा पर्यावरणप्रतिको सम्मानित भाषिक अभिव्यक्तिका कोणबाट विश्लेषण गर्दा प्रस्तुत निबन्ध पर्यावरणीय चेतनाको आत्मबोध, त्यसको तथ्यपरक र तार्किक प्रसार एवम् पाठकीय सम्प्रेषणका लागि अपनाइएका साहित्यिक सौन्दर्यपरक तरिकाले पनि प्रकृतिसँगको सांस्कृतिक र मानवीय सम्बन्धलाई बलियो बनाई पर्यावरणीय चेतनाका दृष्टिले समृद्ध बनेको छ ।

सन्दर्भसामग्री

- एटम, नेत्र (सन् २०१२ फेब्रुअरी १२). संरक्षण : कविता र पर्यावरणको. *समकालीन साहित्य*. वेब.
<https://www.samakalinsahitya.com>.
- एटम, नेत्र (२०६८). पर्यावरणीय समालोचना. *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सैद्धान्तिक खण्ड). (सम्पा.).
राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम : रत्न पुस्तक भण्डार. पृ. ३११-३३२ ।
- ग्लोटफेल्टी, चेरिल र ह्यारोल्ड फ्रोम (सम्पा.). (सन् १९९६). *द इकोक्रिटिसिज्म रिडर : ल्यान्डमाक्स
इन लिटरेरी इकोलोजी*. न्युयोर्क : रुटलेज ।
- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा* : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- ढकाल, रजनी (सन् २०२३). उत्तरवर्ती नेपाली निबन्धमा पर्यावरणीय चेतना. *Tribhuvan University
Journal*, 38(1). pp. 184–199. DOI: <https://doi.org/10.3126/tuj.v3801.56216>.
- फ्रेडरिख, सुरेश (सन् २०१२). *कन्टेम्पोररी कन्टेम्प्लेसन अन इकोलिटरेचर* : अथरप्रेस ।
- बुएल, लरेन्स (सन् १९९५) *द इन्भाइरन्मेन्टल इम्याजिनेसन : थोरो, नेचर राइटिङ यान्ड द फर्मेसन
अफ अमेरिकन कल्चर* : हार्वर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- भट्टराई, गोविन्द (२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श* : मोडर्न बुक्स ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०). *समय सौन्दर्य, पर्यावरण र कविता* : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- भूपिन (२०६९). *चौबिस रिल* : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि. ।
- शर्मा, बिन्दु (२०७५). *नेपाली समालोचनाका नवीन आयाम* : तन्नेरी प्रकाशन ।

देवकोटाका कवितामा दलित चेतना

रजनी ढकाल

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि

Orchid ID: <https://orcid.org/0009-0002-4146-4373>

Corresponding Email: rajni.dhakal@cdn.tu.edu.np

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कवित्वमा प्रकट भएको दलित चेतना र दलित सौन्दर्यको विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा कवि देवकोटालाई नेपाली समाजको सांस्कृतिक स्वरूपको बोध गर्दै सामाजिक न्याय र समतापूर्ण समाजको निर्माण गर्ने स्रष्टाका रूपमा चिनाइएको छ । देवकोटा मानवतावादी चिन्तन व्यक्त गर्ने लेखकका रूपमा अध्ययन गरिएको भए पनि उनका कवितामा दलित चेतनाको पक्षको खोजी नगरिएको सन्दर्भमा यस लेखमा देवकोटाका पाँचवटा कवितालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा चयन गरी महिला सौन्दर्यको वर्णन, समतामूलक समाजको चाहना, दलितपनाको चित्रण, वर्चस्वको अभिव्यक्ति र प्रतिरोधी चेतनाका आधारमा देवकोटाको कवित्वमा रहेको दलित चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस लेखमा लक्ष्मी कविता सङ्ग्रहका 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति', 'मातृभूमिको माटो रुन्छ', 'साकी', 'सिरनोको गुनासो' र लक्ष्मी गीति सङ्ग्रहको 'दमाईँ दाइ' कवितामा व्यक्त भएको दलित जातिप्रतिको संवेदनशील अभिव्यक्तिलाई दलित चेतनाका विविध पक्षबाट अध्ययन गर्दा देवकोटालाई जातपातको विरुद्ध सामाजिक संघटनाको सुरुआत गर्ने नेपाली समाजको स्मान्तरणका कवि रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । देवकोटाको दलित साहित्य चिन्तनमा भौतिकवादी चेतनाका साथै अन्याय अत्याचारका विरुद्ध अधिकार र मूल्यको खोजी, दलित अस्मिता र पहिचान, सामाजिक समानता एवम् दासत्व मुक्तिको चेतना प्रकट भएको निष्कर्ष पनि निकालिएको छ । यस लेखमा देवकोटालाई छुवाछुत र जातिवादका विरुद्ध प्रतिरोधी चेतना भएका कविका रूपमा चिनाइएको छ । देवकोटाका कविताले शासकीय वर्चस्वका विरुद्ध आवाज उठाएका छन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : छुवाछुत, जातिवाद, दलित चेतना, प्रतिरोध, वर्चस्व

विषयपरिचय

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६) नेपाली समाज यहाँका विभिन्न जातजातिको संवेदना चित्रण गर्ने कवि हुन् । उनका कवितामा समाजको विविधता र व्यापकताको चित्रण पाइन्छ । नेपालको प्रकृति

र भूगोलको उदात्त सौन्दर्यका आलोकमा समाज र संस्कृतिको सुन्दर चित्रण गर्नु उनका कविताको मूल वैशिष्ट्य हो । उनले नेपाली संस्कृतिको मूल पक्ष वर्ग, लिङ्ग र जातिगत वैशिष्ट्यको बोध गर्दै तिनका बारेमा पर्याप्त कविता लेखेका छन् । समाजको तल्लो वर्ग गरिब, भिखारी, उत्पीडित जातजाति र जनजाति तथा उत्पीडनमा परेका महिलाको यथार्थको चित्रण उनका कवितामा पाइन्छ । उनी यस्ता समस्याको यथार्थ चित्रण मात्र नगरी तिनका भोगाइको आलोचनात्मक चित्रण पनि गर्छन् । संस्कृतिका सन्दर्भमा उनी मानवता र मनुष्यताको बोध गर्छन् र मनुष्यतालाई आफ्नो कविताको केन्द्रीय विचारधाराका रूपमा प्रस्तुत गर्छन् । मानव मात्रको हित र रक्षाका लागि उनी जीवनभर सिर्जनारत रहेका छन् र उनले नेपाली समाजमा विद्यमान विकृति, विसङ्गति र विभेदका विरुद्ध निरन्तर कलम चलाएका छन् । वर्ग र लिङ्गगत समस्या मात्र नभएर वर्णभेदी समाजको पहिचान र विभेदको बोध पनि उनका कवितामा पाइन्छ ।

नेपालमा रहेको वर्णवादी समाजका कारण सिर्जित जातीय विभेद, छुवाछुत, शोषण र अन्यायका विरुद्ध पहिलो चोटि सचेत रूपमा कविता लेख्ने कवि पनि देवकोटा नै हुन् । जातिप्रथाका नाममा मनुष्यले मनुष्यमाथि गर्ने शोषणलाई अन्यायका रूपमा चित्रण गर्ने कवि देवकोटाले आफ्ना कवितामा मानवतावाद र प्रगतिशीलताको खोजी गरेका छन् । प्रस्तुत लेखमा देवकोटामा व्यक्त जातिवाद विरोधी चेतनाको खोजी गर्ने कार्य गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा कवि देवकोटाको दलितप्रतिको धारणा र तिनका विषयमा प्रस्तुत चेतना के कस्तो रहेको छ भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित छ । कवि देवकोटाका विषयमा प्रशस्त अध्ययन भए पनि उनका कविताको दलित चेतनाको पक्षमा अध्ययन नभएको अवस्थामा यो विषय अध्ययनीय रहेको छ । देवकोटामा रहेको प्रगतिशील चेतनाले समाजका यस्ता विभेदका विरुद्ध चेतना निर्माण गर्ने काम उनले गरेका छन् । देवकोटाले कविताका माध्यमबाट देखाएको नेपाली समाजमा रहेको दमनको अवस्था र त्यसप्रतिको प्रतिरोधी चेतनाका लागि दलित महिलाको सौन्दर्य वर्णन, समतामूलक समाजको चाहना, वर्चस्वको अभिव्यक्ति र प्रतिरोधी चेतनाका पक्षबाट मात्र उनका कविताको अध्ययन यस लेखमा गरिएको छ । सोद्देश्य छनोटमा परेका उनका पाँचवटा कविताबाट प्राप्त सामग्रीको विश्लेषण गरी देवकोटा दलितपक्षीय चेतनाको निर्माण गर्ने कवि हुन् भन्ने विचार यस लेखमा प्रकट गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानका निम्ति देवकोटाका पाँचवटा कवितालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । यसका लागि *लक्ष्मी कविता सङ्ग्रह*का 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति', 'मातृभूमिको माटो रून्छ', 'सार्की', 'सिसनोको गुनासो' र *लक्ष्मी गीति सङ्ग्रह*को 'दमाउँ दाइ' कविताको छनोट गरिएको छ । सामग्रीको सङ्कलन गर्दा यसमा सोद्देश्य नमुना छनोट पद्धति अवलम्बन गरिएको छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्षसम्म पुग्नका निम्ति विभिन्न सैद्धान्तिक र प्रायोगिक समालोचनाका ग्रन्थहरूबाट द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । उपर्युक्त दुबै प्रकारका सामग्रीहरूको समुचित प्रयोग गरी देवकोटाका

कवितामा दलित चेतनाको विश्लेषण गर्न एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारिएको छ । दलित महिलाको सौन्दर्य वर्णन, समतामूलक समाजको चाहना, वर्चस्वको अभिव्यक्ति र प्रतिरोधी चेतनाका आधारमा पाठपरक विश्लेषण विधिको उपयोग गरी देवकोटाका कवितामा व्यक्त दलित चेतनाको खोजी गर्दै त्यसको निष्कर्ष निकाल्ने काम यस अध्ययनमा भएको छ ।

दलित चेतनाको सैद्धान्तिक आधार

दलित साहित्यमा दलित चेतनालाई मूल प्रतिमानका रूपमा लिइने गरिन्छ । वस्तुतः दलित भनेको 'शोषित' वा 'दमित' भन्ने बुझिन्छ (चमनलाल, सन् २०१२, पृ. १४) । दलितको खास तात्पर्य 'कुल्विएको', 'दबाइएको', 'पदाक्रान्त' नै हो र हिन्दु धर्ममा शूद्र भनिएको जातिलाई यसै अर्थमा लिइने गरिन्छ । यसका पर्याय शब्दहरू 'चाण्डाल', 'अस्पृश्य', 'अछुत' आदि हुन् । 'उपेक्षित', 'अपमानित', 'उत्पीडित', 'प्रताडित' आदि शब्द पनि यसै कोटिमा आउने शब्दहरू हुन् (चमनलाल, सन् २०१२, पृ. १४) । वास्तवमा सत्ता र शक्ति सम्बन्धका कारण पछि पारिएका मानिसहरूको समूह नै दलित हो । यस्तो जाति हिन्दु समाज व्यवस्था भएका प्रायः सबै क्षेत्रमा पाइन्छ र नेपालमा पनि मधेस, पहाड र उपत्यका तिनै स्थानमा दलितहरूको उपस्थिति, अस्तित्व र पहिचान रहेको छ ।

यही दलित भनिएको जातिका सन्दर्भमा साहित्यमा दलित चेतनाको जन्म भएको हो । दलित चेतना दलितमाथि हुने अन्याय, अत्याचार र शोषणका विरुद्धको चेतना हो । हिन्दु वर्ण व्यवस्थामा रहेका चार वर्णहरू ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शूद्रमध्ये शूद्र दलितमा पर्दछ । हिन्दु समाजमा केही वर्चस्वशाली र सत्तामा रहेका वर्ग र समुदायले कमजोर र अक्षम समुदायमाथि हैकम जमाई तिनलाई सीमान्तकृत बनाएको अवस्था नेपाली समाजमा आज पनि देखिन्छ । उच्च जातका भनिनेहरूले दलितलाई आज पनि अछुतको व्यवहार गरेका छन् (नेपाली, सन् २०२४, पृ.६-७) । यस परम्पराले माथिल्लो भनिएको वर्णलाई राज्यसत्ता सञ्चालन गर्ने, आचार संहिता बनाउने र कथित र तल्लो भनिने शूद्रलाई न्यून प्रकारको बनाएर तिनमाथि शासन गर्ने कार्य गर्‍यो (बागुल, सन् २००३, पृ. २४) । यसको मूल संरक्षक पनि धर्मसत्ता (शासक) बन्यो र यसले आफ्नो स्वार्थको रक्षाका लागि मनुष्यतालाई तिरस्कार र बहिष्कार गर्‍यो । यसले 'सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः, सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माकश्चिद् दुःखभागजनः' जस्तो परम्परामा रहेको मानवतावादी स्वरको सट्टा महान् सांस्कृतिक मान्यताका नाममा जातीय विभेदको सुरुवात गर्‍यो (शर्मा, सन् २०१३, पृ. ३१) । यसरी जातीय विभेदका क्रममा एउटा जाति अछुत र अस्पृश्य हुने, ऊ अवसर, साधन, शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक व्यवहारबाट समेत बहिष्करणमा पर्ने समस्याका कारण यस जातिका पक्षमा न्यायपूर्ण आवाज उठाउने र सिर्जनामा त्यसको प्रतिविम्बन हुनै पर्ने अवस्था सिर्जना भयो । २०२० सालमा लागु भएको मुलुकी ऐनले छुवाछुतको अन्त्य गरे पनि नेपाली समाजमा आजसम्म पनि सो विभेदको अन्त्य व्यवहारतः हुन सकेको छैन (चलाउने, सन् २०२२, पृ. ८७) । बहिष्कारका विरुद्धको सामाजिक सांस्कृतिक चेतनाबाट नै समाजमा न्याय स्थापित हुने हुँदा सीमित जातीय वर्चस्व र विचारधाराका विरुद्ध दलित चेतनाको विकास भएको हो ।

दलित चेतना वर्ण व्यवस्थाका विरुद्धको चेतना हो । यो सङ्घर्ष, शिक्षा, सङ्गठन, साहित्यका माध्यमबाट आत्मसम्मान, स्वाभिमान र समाजमा आमूल परिवर्तन ल्याउने वैचारिक चेतना पनि हो (लिंबाले, सन् २००१, पृ. १२) । समाजमा विद्यमान मूलधार भनिएको साहित्यको विपरीत साहित्यधारा र चेतनाका रूपमा पनि यसलाई लिइन्छ र आन्दोलनकै रूपमा पनि यसलाई स्वीकार गरिन्छ (लिंबाले, सन् २००१, पृ. १०३) । यसमा दलितका व्यथा, वेदना, प्रश्न र प्रतिरोधको चित्रण गरिन्छ (चमनलाल, सन् २०१२, पृ. २८) । यस्तो चेतना भौतिकवादी, समता, स्वतन्त्रता, न्याय र प्रेमको सामाजिक मूल्यलाई कलास्य दिइएको अध्ययेताहरूले जीवनवादी सौन्दर्य मूल्यलाई दलित चेतनाका रूपमा चिनाएका छन् । परम्परामा विद्यमान वर्ण द्वेष, शत्रुता, तिरस्कारको सट्टा प्रेम, बन्धुत्व, समता, भ्रातृत्व जस्ता कुराको खोजी नै दलित चेतना हो र साहित्यमा यो कसरी व्यक्त हुन्छ भन्ने कुराबाट नै यसको सही पहिचान हुन्छ ।

दलित साहित्य दलित लिखित वा दलितका बारेमा लिखित साहित्य हो । यसको चेतना भनेको नै वैषम्य र अपमानको अनुभूतिमा आधारित संवादलाई व्यक्त गर्नु हो (चतुर्वेदी, सन् २०१३, पृ. १२७) । यसमा दलित चेतनाका रूपमा स्थानीय दलित बोध, दलित यथार्थ, दलित सङ्घर्ष, विचारधारा र अन्तर्विरोध जस्ता विषय आउँछन् । दलितको सामाजिक जातिगन्ध, साहित्यका नाममा निर्माण भएको सार्वभौमको अन्त्य, दलितको विशिष्ट अनुभव, दलितप्रति हुने सामाजिक आचार व्यवहार, भेदभाव, उचनिच, छुवाछुत जस्ता पक्षको विरोधको स्वर नै दलित चेतनाको मूल स्वर हो (चतुर्वेदी, सन् २०१३, पृ. १२८) । दलित साहित्यको मूल स्वस्म्य नै दलित संचेतना हो र दलित हुनु र त्यसका विरुद्ध प्रतिरोध गर्नु यसको केन्द्रीय स्वर हो । यस दृष्टिले यसमा तत्कालीन समयको वास्तविकताको बोध पनि हुन्छ, प्रतिरोध पनि हुन्छ र वास्तविकताकै आधारमा रूपान्तरणकारी चेतनाको निर्माण पनि हुन्छ । यसमा श्रम, सङ्घर्ष, परिवर्तन, पक्षधरता र नयाँ साहित्यिक र सौन्दर्यमूल्यको खोजी हुन्छ (बडत्या, सन् २०१० : १४०) । यसरी समाजमा विद्यमान वर्गीय र वर्णीय शोषण र विभेदको अन्त्य गरेर समता र न्यायको चेतना प्रवर्द्धन गर्नु नै दलित चेतनाको मूल वैचारिक पक्ष हो ।

परिणाम र विमर्श

लगभग अढाइ दशकको कवितायात्रामा देवकोटाले दलित विषयक कविता अति थोरै मात्र लेखेका छन् । देवकोटाको काव्ययात्राको पछिल्लो चरण (२००४-२०१६) मा विकसित क्रान्तिकारी चेतनाकै कारण देवकोटामा सामाजिक सांस्कृतिक संचेतनाको विकास भएको पाइन्छ । ब्राह्मण पुत्र हुनु र ब्राह्मणवादी विचारधारामा हुर्कनुका कारण पनि देवकोटाले प्रारम्भिक चरणमा दलितबारे कुनै चिन्तन गरेको पाइन्न । त्यति भएर पनि जातिवाद विरुद्धको चेतना उनले *मुनामदन* (१९९१) बाट नै प्रस्तुत गरेका छन् । 'मानिस दुलो दिलले हुन्छ जातले हुँदैन' भन्ने देवकोटाले आफ्ना कविता र काव्यमा जनजातिको चित्रण पर्याप्त मात्रामा गरेको भए पनि दलित पक्ष र विषय भने समावेश भएको पाइन्न । देवकोटाका कविता र गीति कवितामा चाहिँ दलित सरोकारका विषय आएका छन् ।

यस अध्ययनमा चयन गरिएका पाँचवटा कवितामा देवकोटाका कवितामा व्यक्त दलित चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

महिलाको सौन्दर्य वर्णन

देवकोटाका कवितामा महिला सौन्दर्यको वर्णन पाइन्छ । उनले कर्मशील महिलाको सौन्दर्यलाई बढी महत्त्व दिएका हुन्छन् । यसबाट उनमा रहेको प्रगतिशील सोच स्पष्ट हुन्छ । 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' कविताबाट देवकोटाले काठमाडौँको नेवारी समाजकी दलित महिलाको सौन्दर्य गायन गर्दै जात र कर्मका सन्दर्भबाट दलित चेतनालाई प्रस्तुत गरेका छन् । शीर्षक हेर्दा महिलाको सौन्दर्यको मात्र चित्रण गरिएको अनुभूति भए पनि 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' कविताले सौन्दर्यको परम्परागत परिभाषालाई चुनौती दिएको छ । यस कवितामा च्यामिनी शब्दले काठमाडौँमा दलित समुदायकी महिलालाई बुझाउँछ । हिन्दु परम्परामा कथित माथिल्लो भनिएका जातका महिला मात्र सुन्दरी हुने र तिनको सौन्दर्यको वर्णन गर्ने गरिएको पाइन्छ । यस कवितामा देवकोटाले च्यामिनी (दलित महिला)लाई सौन्दर्यको कसीमा हेर्दै परम्परागत रूपमा दलितहरू फोहरी हुन्छन् भन्ने कुरामा व्यङ्ग्य गरेका छन् । धर्म र मन्दिरले दलितलाई उपेक्षा गरेको तत्कालीन समाजको अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गर्दै कवि भन्छन् :

क्या गिज्यायौ धर्म, मन्दिर
अन्ध बार
यस्तो दिव्य व्यङ्ग्य पाएँ
आज मैले,
एक बार ! (पृ. ३४)

धर्म र मन्दिरले मानवीयताको संरक्षण गर्नुपर्नेमा उल्टै मानिसको गरिबी र निरीहपनप्रति व्यङ्ग्य गरेकोमा कविलाई आपत्ति जनाएका छन् । देवकोटाले सुन्दरी च्यामिनीका सन्दर्भबाट नेपाली समाजको जातीय विभेदको पक्षलाई पहिचान गरेका छन् । उनी भन्छन् :

ढुङ्ग फोर्नो फूल-जराले फक्रिन
समाजको यो चट्टान टुक्रँदो पक्रिन ! (पृ. ३४)

समाजमा चट्टान भैँ रहेको जातिप्रथालाई फोड्ने सन्दर्भमा च्यामिनीको सौन्दर्य सन्दर्भको रुमानी भाव व्यक्त गरेका देवकोटामा उदात्तता र समताको उच्च चेतना पनि व्यक्त भएको छ । उनी भन्छन् :

अछुतता धोयो गजबसँग
जुग पखाली
जातिकी ए तीर्थ ! छुन्छ्यौ
स्वजन उचाली । (पृ. ३५)

सौन्दर्यका सन्दर्भबाट अछुततालाई हेर्ने र जातिकी तीर्थका रूपमा चित्रण गर्ने देवकोटाले दलित महिलाको सौन्दर्यका सन्दर्भबाट दलितमाथि घृणा गर्नेहरूलाई व्यङ्ग्य गरेका छन् । अछुतताको मुक्तिबाट युग स्वच्छ हुने र अस्पृश्यता हरेर मात्र धर्म प्राप्त हुने सन्देश उनले सुन्दरीको सौन्दर्यका सन्दर्भबाट व्यक्त गरेका छन् ।

समतामूलक समाजको चाहना

देवकोटा क्रान्तिकारी कवि हुन् । उनको कवि चेतना समता र न्यायको खोजीमा निरन्तर क्रियाशील थियो र त्यही क्रममा उनले दलित विषय सन्दर्भलाई पनि समता र न्यायका कोणबाट प्रस्तुत गरेका छन् । समताविरोधी समाजलाई पापी ठहर्याउँदै 'सार्की' कवितामा उनी लेख्छन् :

ए रे मखमल सेज मुलायम !
आधा घण्टा देऊ टायम,
निम्ता मान
यो चिथराको, चोक चराको
गन्ध कुटीमा छाती चिराको,
व्यक्त अजान !
उडुसहस्सँग सोध त केही
निज मानवताको नापी !
समाज, व्यक्ति कुन हो पापी ? (पृ. २२७)

यसरी शोषकरूपी उडुसका कारण मानवता हराएको र त्यसले अन्याय सिर्जना भएको धारणा प्रस्तुत गरी जातीय आधारमा न्याय र समता कायम गर्नु पर्ने मान्यता देवकोटाको छ । अन्याय र गरिबीले नाजुक भएका मानवप्रति कवि पूर्ण सहानुभूतिशील छन् ।

समाजमा विभेद र अन्याय छ र मान्छेका बीचमा पनि भेद छ । एउटै निर्मिति मान्छे मान्छेको यो भेदमा एउटा शोषक र अर्को शोषित बनेको कुरालाई देवकोटाले 'दमाई दाइ' गीतमा यसरी वर्णन गरका छन् :

ईश्वरको मूर्ति मान्छे, मान्छे गर्छ हेला,
एउटै मासु, एउटै रगत, एउटा आर्को पेलो । (पृ. ४)

मान्छेले मान्छेलाई नै सिर्जना गरेको विभेदप्रति कविमा गहिरो असन्तुष्टि रहेको छ । उस्तै रगत भएर पनि एउटाले अर्काप्रति गर्ने व्यवहार कविलाई स्वीकार्य छैन ।

त्यसैगरी 'सार्की' कवितामा उनी लेख्छन् :

मलको थुप्रो सडक किनार
ज्ञानी गुनीको चल्दछ धार
दृगमा दिल खै ?
मानवताको गीत हजार !
धर्मपथमा प्रेम प्रसार (पृ. २२६-२२७)

देवकोटा मानवताका सन्दर्भबाट समाजमा समता र न्यायको खोजी गर्छन् । उनका कवितामा समाजमा समता स्थापनाका लागि समन्याय चाहिने र त्यसका लागि मानवता र मनुष्यता आवश्यक पर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले 'सार्की' र 'दमाई' दाइ'मा पनि मानवताकै सन्दर्भबाट समताको खोजी गरेका छन् ।

दलितपनाको चित्रण

दलित पहिचान र चेतनाको मूल पक्ष दलितपन र दलित जीवनको यथार्थ भन्ने बोध हुन्छ । देवकोटाले आफ्ना कविताको शीर्षक नै 'च्यामिनी', 'सार्की', 'दमाई' जस्ता जातिवाचक नाम प्रयोग गरी दलितपना वा पहिचानको प्रस्तुति गरेका छन् । नेपाली समाजमा 'च्यामे', 'सार्की', 'दमाई' दलित जातीय प्रतिनिधि हुन् र नामबाट नै उनीहरूले दलितपना प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले पनि देवकोटाका कवितामा दलित पहिचान व्यक्त भएको छ । देवकोटा 'सार्की' कविताको प्रारम्भमा नै दलितपनालाई यसरी व्यक्त गर्छन् :

नाली तलतिर छिडीमा रीप
अन्धकारको मूल समीप
दीप जहान
कीटाणु जगतमा कनिका-टीप
सडल चर्ममा राख्छन् सीप,
थामन प्राण,
विष्णुमतीमुनि अनर्गन
करवीर चिताले पुस्तौँ दाबी
समाज, व्यक्ति कुन हो पापी ? (पृ. २२६)

यसरी अँध्यारामा बस्ने, छालाको काम गर्ने र फोहारमा बस्न बाध्य पहिचान बनाएका जाति नै सार्की / दलित भएको कुरा देवकोटाका कवितामा व्यक्त भएको छ । यसरी नै सधैं श्रम गर्ने तर रोगी, उत्पीडित जातिका रूपमा उनले दलितलाई चिनाएका छन् । 'सार्की' कवितामा उनी लेख्छन् :

श्रम बाङ्गे हर, कुप्री निरन्तर
 दुसी मुखमा, सूज खुट्टीभर
 दम, खाँसी ।
 क्वारकर्ति निशिभर, ढुङ्ग थिरभर,
 किरण विना क्वै, उदरप्रति डर (पृ. २२७)

‘सिरनोको गुनासो’ कवितामा दलित पहिचानका बारेमा उनी लेख्छन् :

रोप्दछ कसले ? हेर्दछ कसले ?
 अछूत जातको नित अपयशले
 निन्दित, बर्जित, त्यक्त कुनामा
 फस्टिरहेछु विष नमूनामा
 परित्यक्त जिमीमै जडले समात्यो
 परुष वचनले छाती फाट्यो ! (पृ. २२३)

देवकोटाले ‘दमाई दाइ’ गीति कवितामा लेखेका छन् :

कुक्कुर चुम्छन् मानिस, थुक्छन् हाम्लाई दमाई दाइ
 लातीले नै फुटबल भैं फेँकेर (पृ. ४) ।

‘मातृभूमिको माटो रून्छ’ कविता देवकोटाको निम्न वर्गीय जीवनको चित्रण गरिएको कविता हो । मानव उत्पत्ति र विकासका सन्दर्भमा उसले गरेको प्रकृतिसँगको सङ्घर्षको गायन गर्दै लेखिएको उनको यस कवितामा कसरी जमिनको विभाजनसँगै शोषणको प्रारम्भ भयो भन्ने कुराको चित्रण गरिएको छ । यसै क्रममा उनले दलितलाई तल्लो स्तरको, मैलो, नरक जस्तै पीडा भोग्न विवश तथा श्रमजीवी मनुष्यका रूपमा चित्रण गरेका छन् । दलितलाई चिनाउँदै उनी यस कवितामा लेख्छन् :

दलित सनातन, ज्वलित सनातन
 स्तर स्तर तल्ला
 कृमिका मैला सहबासी
 मरिरहेछन् काम गरी, गरी
 यस युगका ती उपवासी ।
 एक नरकको खल्लीभिन्न जुत्ता गाँसी
 लकडी ताछी
 रोई, हाँसी
 सियो निकासी, माटो छाँसी
 मखमाटीले गर्धन मासी
 एक हवाले तिनको अन्तर चीत्कारहरूको

कसले सुन्छ ? कसले रुन्छ ?
मातृभूमिको माटो रुन्छ । (पृ. १९२-१९३)

यस कविताको प्रस्तुत अंशमा कविले दलित पहिचानको सुन्दर चित्रण गरेका छन् ।
यसरी दलित जीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गर्दै दलित चेतनालाई व्यक्त गर्ने काम देवकोटाका कवितामा भएको छ ।

वर्चस्वको अभिव्यक्ति

दलित चेतनाको प्रस्तुतिको आधारका रूपमा ब्राह्मणवाद कसरी प्रकट भएको छ भन्ने कुरालाई पनि हेरिन्छ । देवकोटाका कवितामा ब्राह्मणवादकै कारण दलितलाई पछि पारिएको कुरा स्पष्ट रूपमा व्यक्त भएको छ । 'एउटी सुन्दरी च्यामिनीप्रति' कवितामा उनी लेख्छन् :

ए पुरोहित हो ! नछोओ !
पिउ रे सुस्त !
तिम्रा पाषाण मूर्ति चिरी यी
विभूति मुस्कन
व्यङ्ग्य मस्त (पृ. ३५)

यसरी 'पुरोहित' परम्पराको ब्राह्मणवादमाथि च्यामिनीको सौन्दर्य सन्दर्भबाट ब्राह्मणवादमाथि नै प्रश्न उठाएका देवकोटाले ब्राह्मणवादको शास्त्रमाथि पनि प्रहार गरेका छन् । उनी लेख्छन् :

छोइदेउ सारालाई
एकछतै
मोहनी हे कीरा भल्लर
शास्त्र पारी
सबै बिपतै (पृ. ३५)

देवकोटा जातिप्रथालाई फोहर र नालीका रूपमा देख्छन् र त्यसका विरुद्ध कुचो लाउनै पर्ने चेतना व्यक्त गर्छन् । 'एउटी सुन्दरी च्यामिनीप्रति' कविताको अन्त्यमा उनी लेख्छन् :

मोहनी ! लेऊ कुचो
सडक बढार,
मानव जित्छ ! नाली जित्छ
यत्ति प्रसार (पृ. ३६) ।

जातिप्रथाका नाउँमा समाजमा विद्यमान विभेदको अन्त्य गर्न केही न केही प्रयत्न गर्ने पर्ने दृढता यहाँ व्यक्त भएको छ । यसैगरी 'दमाई दाइ' गीति कवितामा देवकोटाले मन्दिर, ईश्वर, स्वर्ग सबै भ्रम भएको र तिनले हिन्दु जातिवादलाई नै बचाएको मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । उनी लेख्छन् :

सुनको मन्दिर, ढुङ्गे ईश्वर, धर्म गाँजी सन्की
अचाक्ली नै भयो हाम्लाई हाम्रा हक छन् कि ? (पृ. ५)

यहाँ मन्दिर, धर्म र ईश्वर पनि दलितका पक्षमा नरहेको सन्दर्भ आएको छ । देवकोटाले यहाँ समताभावमा भाँजो हालेर मनपतरीतन्त्र चलाउने कथित ब्राह्मण र त्यतिखेरका शासक राणाहस्त्रति समेत तीव्र प्रहार गरेका छन् (चापागाउँ, २०६८, पृ. ३५) । यसरी परम्परागत हिन्दु धर्म र त्यसले रक्षा गरेको एकपक्षीय जातको वर्चस्वका विरुद्धको चेतना देवकोटाका कवितामा सचेत रूपमा व्यक्त भएको छ ।

प्रतिरोधी चेतना

देवकोटाका दलित चेतना व्यक्त भएका सीमित कवितामा प्रतिरोधी चेतना पाइन्छ । यस्तो प्रतिरोध भएका उनका 'एउटी सुन्दरी च्यामिनीप्रति', 'मातृभूमिको माटो रून्छ', 'सार्की', 'सिस्नोको गुनासो' तथा 'दमाई दाइ' गरी पाँचवटै कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । 'एउटी सुन्दरी च्यामिनीप्रति' कवितामा उनको प्रतिरोध ब्राह्मणवादका विरुद्धमा छ । च्यामिनीको सुखलाई उनले सौन्दर्य सन्दर्भका माध्यमबाट हेरेका छन् र दलित विजयको शुभकामना पनि व्यक्त गरेका छन् । कवि लेख्छन् :

तिम्रो सुख हो विजय अद्भूत
एक भलकले कुइरो फार
सुन्दर नै जिउँदो सुधार हो,
विश्व-द्योतक एक जुहार हो,
हृदयस्पर्शी युग पुकार
आँखा मिचून सब
गन्धे भारका फूल सेखी
भार ! भार ! (पृ. ३५-३६)

प्रतीकात्मक रूपमा हिन्दुवादी सामाजिक सत्ताका विरुद्ध प्रतिरोधको चेतना यस अंशमा पाइन्छ । विजय नै दलित महिलाको सुख हो र कुहिरो फाटेर आउने सौन्दर्यको तात्पर्य सुधार संवेतना हो भने युग अनुसार आँखा मिचेर गन्धे भारस्त्री जातिवादको सेखी भार्नु पर्ने दलित चेतना यस कवितामा पाइन्छ । 'सार्की' कवितामा कविले दलितलाई अधि बढ्न आह्वान गरेका छन् । उनी भन्छन् :

तम-वासी
हुनु मानिसकन के हो भन्ने
अनुभव केवल च्यापी
निस्क त मानिस !
मानिस तिमीले मर्नुपथ्यो
शिरमा भुङ्ग्रो थापी
समाज, व्यक्ति, कुन हो पापी ? (पृ. २२७)

दलितले समाजमा विचारसहित उठ्नु पर्ने, अन्यायका विरुद्ध बाहिर निस्कनु पर्ने र शिरमा भुङ्ग्रो थापेर पनि लड्न तयार हुनुपर्ने सन्देश यस कवितामा पाइन्छ । कविले हेपिएका वर्गलाई सचेत हुन र निडर हुन प्रेरित गरेका छन् ।

देवकोटाले 'दमाइँ दाइ' गीति कवितामा देशको दशा र दुर्दशाको चित्रण गर्दै देशको अवस्था देखेर आफू चिन्तित भएको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । यस कवितामा उनले दलित हकको चित्रण गरेका छन् । उनी लेख्छन् :

अचाक्ली नै भयो हाम्लाई हाम्रा हक छन् कि ?
सडेका कपडा, कुहेका चमडा, रगत सुक्यो दमाइँ दाइ (पृ. ५) ।

सामाजिक तहमा सधैं तल पारिएका र सीमान्तकृत भएर बाँच्न बाध्य भएका मानिसका पीडापूर्ण अवस्था यहाँ वर्णित छ । 'दमाइँ दाइ' गीति कवितामा अभै संवेदित भएर कविले लेख्छन् :

मान्छे सडाई मान्छे खान्छ भिँगा जस्तो भन्की
देख्दाखेरी मेरो कन्चट त्यसै आउँछ रन्की
जसले चुस्छ त्यै गुरु रे त्यसकै तिमी चेला
भएन है अभ किन ? आँखा खोल्ने बेला ? (पृ. ४)

यहाँ कविले मान्छेकै रूपमा व्यवहार नगर्ने सामाजिक व्यवहारलाई स्वीकार नगर्न र त्यसको विरोध गर्न प्रेरित गरेका छन् । सहनु पनि अन्यायलाई प्रश्रय दिनु हो भन्ने विचारसहित कविले दलित भनिएका जातिलाई उठ्न आग्रह गरेका छन् । देवकोटाको दलित चेतनाको महत्त्वपूर्ण स्वर प्रतिरोधी चेतना हो । त्यसैले उनका कवितामा मान्छेमाथि दमन गर्नेहस्त्राति घृणा छ र चुसाहाप्रति तीव्र विरोध छ । मानवतावादी चिन्तन प्रवल रहेका देवकोटाका कवितामा राजनीतिक सचेतता र आर्थिक न्यायप्रतिको संवेदनशीलता छ (पौडेल, सन् २०२१ sahityasagar.net) । यस कवितामा पनि उनले चुस्नेलाई गुरु (माथिल्लो तह) र चुसिनेलाई चेला (तल्लो तह) मान्ने तहगत संरचनाले बनाएको सामाजिक शोषणका विरुद्ध जागृत हुनुपर्ने सन्देश व्यक्त गरेका छन् । समाजमा विद्यमान वर्गीय विभेदप्रति कविको असहमति छ ।

निष्कर्ष

देवकोटा समाजसचेत कवि हुन् । सामाजिक न्यायको स्थापनाका लागि उनका कविता मानवतावादी उदात्त दृष्टिकोण बोकी अगाडि बढेका छन् । नेपाली समाजमा दलितप्रतिको अमानवीय व्यवहार कवि देवकोटालाई सह्य छैन भन्ने कुरा उनका कविताले पुष्टि गर्दछन् । दलितप्रति अत्यन्त कठोर र सङ्कुचित रहेको समाजमा उनले कविताबाट दलितप्रति न्याय गर्न आवाज उठाएका छन् । नेपाली समाजमा अहिले दलितप्रति गरिने विभेदी व्यवहार कानूनका विरुद्ध हो तर पनि समाजमा चेतनाको निर्माण अत्यन्त सुस्त रूपमा भएको छ । देवकोटाले धेरै पहिले यस्ता स्वर निकाल्ने कविका रूपमा स्थापित भएका छन् । साहित्यको लेखन सामाजिक न्यायको स्थापनाका लागि हो भन्ने चेतना कवि देवकोटामा रहेको छ । जातपातको विरुद्ध सामाजिक संचेतनाको सुरुवात गर्ने देवकोटा नेपाली समाजको रूपान्तरणका कवि हुन् । उनी नेपालको वर्णाश्रमभेद, लिङ्गभेद र जातिभेदलाई नेपाली समाजको शत्रुका रूपमा लिन्छन् । जातीय विभेद र छुवाछुतलाई विरोध गर्ने क्रममा उनका दलित चेतनासम्बन्धी कविता आएका छन् । यहाँ विश्लेषण गरिएका उनका पाँचवटै कवितामा दलितप्रति गरिने गरिएका विभेद र ती विभेदबाट उत्पन्न संवेदनासँगै प्रतिरोधी आवाजको अभिव्यक्ति रहेको छ । 'च्यामिनी', 'सार्की', 'दमाई' जस्ता जातिवाचक नाम प्रयोग गरेर देवकोटाले तत्कालीन नेपाली समाजले दलितमाथि गर्ने हेपाहा सम्बोधनलाई चिनाउँदै त्यस्ता व्यवहारको आलोचना गरेका छन् । उनले नेपाली समाजको सांस्कृतिक स्वरूप बोध गर्दै सामाजिक न्याय र समतापूर्ण समाजको निर्माण गर्नुपर्ने सन्देश कवितामा व्यक्त गरेका छन् । कवितामा दलितका विषय लिनु, तिनका संवेदनालाई उठाउनु, सामाजिक विभेदप्रति आलोचनात्मक र व्यङ्ग्यपूर्ण दृष्टिकोण राख्नु र असंवेदनशील समाजलाई सचेत बनाउन प्रतिरोध गर्नु देवकोटाको दलित चेतनाको मूल उपलब्धि हो । महिला हुनु, गरिब हुनु अनि दलित समेत हुनुले एउटी महिलामाथि कतिसम्मको शोषण हुनसक्छ भन्ने सङ्केत उनका कविताले गरेका छन् । दलित हुनु ईश्वरीय वा धार्मिक कुरा नभई मानवीय कुरा हो । जसरी दलित साहित्य भौतिकवादी हुन्छ त्यसरी नै देवकोटाको दलित साहित्य चिन्तनमा भौतिकवादी चेतना पाइन्छ । त्यसरी नै अन्याय अत्याचारका विरुद्ध अधिकार र मूल्यको खोजी, दलित अस्मिता र पहिचान, सामाजिक समानता एवम् दासत्व मुक्तिको चेतना उनका कवितामा प्रकट भएको पाइन्छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा दलित चेतनाका कोणबाट सचेत र प्रगतिशील चेतना भएका कवि हुन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- चतुर्वेदी, जगदीश्वर .(सन् २०१३). *साहित्य का इतिहास दर्शन* अनामिका पब्लिसर्स एन्ड डिस्टिब्युटर्स ।
 चमनलाल .(सन् २०१२). *दलित साहित्य : एक मूल्याङ्कन*. राजपाल एन्ड सन्ज ।
 चापागाईँ, निनु .(२०६८). *दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य*. साभा प्रकाशन ।
 देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद .(२०३३). *लक्ष्मी कविता सङ्ग्रह*. साभा प्रकाशन ।
 देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद .(२०४८). *लक्ष्मी गीति सङ्ग्रह* (दोस्रो संस्क.) साभा प्रकाशन ।

- पौडेल, हेमनाथ .(सन् २०२१). देवकोटाको कवितायात्रा, प्रवृत्ति र योगदान. *साहित्यसागर*.
<https://sahityasagar.net/2021/07/2081/>
- बडत्या, सुरज .(सन् २०१०) *सत्ता संस्कृति और दलित सौन्दर्यशास्त्र* अनामिका पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- बागुल, बाबुराव .(सन् २००३) दलित साहित्य : उद्देश्य और वैचारिकता. *भारतीय दलित साहित्य परिप्रेक्ष्य* (सम्पा. पुन्नी सिंह, कमला प्रसाद र राजेन्द्र शर्मा). वाणी प्रकाशन ।
- लिंबाले, शरणकुमार. .(सन् २००१) *दलित साहित्य का सौन्दर्यशास्त्र* वाणी प्रकाशन ।
- Chalaune, B. S. (2022). Evolution of Caste System: How are Nepali Dalits Left Behind in Education?. *Scholars' Journal*, 77-93.
- Nepali, G. (2024). Politics of Marginalization: How Caste Affects Political Career of Dalits in Nepal. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, 38-47.
- Sharma, S. (2013). *Sociology of literature*. Rawat Publications.

स्नातक तहमा अनिवार्य नेपाली विषयका पाठ्यक्रममा समाविष्ट व्याकरणका पाठ्यांशको विश्लेषण

सुकुम शर्मा*

Correspondance Email: sharmasukum@gmail.com

केन्द्रीय क्याम्पस, त्रि.वि, काठमाडौं

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा स्नातक तहमा अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा प्रस्तुत व्याकरणका पाठ्यांशको व्याकरण चिन्तनका आधारबाट विश्लेषण गरी उक्त पाठ्यांशको मूल्याङ्कन गरिएको छ । नेपालमा त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना भएसँगै उच्च शिक्षाको आरम्भ भएको हो र उच्च शिक्षामा नेपाली भाषाको शिक्षण पनि त्यही समयबाट भएको हो । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना भई उच्च तहमा विविध विषयसँगै नेपाली भाषासाहित्यको शिक्षण पनि अघि बढेको हो । हाल स्नातक तहअन्तर्गत मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय र शिक्षा शास्त्र सङ्कायमा वार्षिक प्रणालीअनुसार अनिवार्य नेपाली शिक्षण हुने तथा मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायमा भने सत्र प्रणालीअनुसारका शिक्षणमा पनि अनिवार्य नेपाली समावेश भएको छ । अनिवार्य नेपालीमा समावेश गरिएको व्याकरणका पाठ्यांशको व्याकरणात्मक विश्लेषण या व्याकरण चिन्तनका विषयमा विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो । यसमा व्याकरण चिन्तन परम्परागत व्याकरण, ऐतिहासिक व्याकरण र वर्णनात्मक व्याकरणका परम्पराबाट खोजी गर्दै यस मान्यताका केन्द्रमा रहेर पाठ्यांशमा प्रस्तुत वर्णव्याकरण, शब्दव्याकरण, वाक्यव्याकरण, पाठव्याकरणका आधारभूत मान्यतालाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा अवलम्बन गरी गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिअन्तर्गत विषय विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा शैक्षणिक एकाइको चिनारीसहित वर्णव्याकरण, शब्दव्याकरण, वाक्यव्याकरण, पाठव्याकरणका आधारभूत व्याकरण चिन्तनको मूल्याङ्कन गरिएको छ । पाठ्यक्रम वर्णव्याकरणबाट पाठव्याकरणसम्मको शैक्षणिक एकाइमा बिस्तार भए पनि परम्परागत व्याकरण चिन्तनबाट मुक्त नभएको र वर्णनात्मक या भाषावैज्ञानिक व्याकरण चिन्तनको शैक्षणिक प्रयोजनसित भाषापाठका आधारमा व्याकरण पाठ्यांशमा निर्धारण हुनपर्ने देखिन्छ । राष्ट्रिय आवश्यकताअनुसार वाङ्मय निर्माण, माध्यम तथा कार्यालयीय प्रयोजनका सन्दर्भमा भाषिक सिपको आर्जनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालयका सबै संस्थान र सङ्कायमा अनिवार्य नेपालीको शैक्षणिक प्रयोजनको आवश्यकता र त्यसअनुसृत व्याकरण पाठ्यांशको संयोजन हुनपर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

---

*गोविन्द प्रसाद शर्माले लेखकीय नाम सुकुम शर्मा लेख्नुहुन्छ ।

शब्दकुञ्जी : वर्णव्याकरण, शब्दव्याकरण, वाक्यव्याकरण, पाठव्याकरण, शैक्षणिक व्याकरण, परम्परागत व्याकरण, वर्णनात्मक व्याकरण ।

परिचय

नेपालमा उच्च शिक्षाको प्रारम्भ त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना (१९७५) सँगै भएको हो । यसअघि नेपालमा परम्परागत संस्कृत र बौद्ध गुरुकुलीय शिक्षा (पन्त, सन् १९७९), दरवार स्कुलको स्थापना (१९१०) पछि अङ्ग्रेजी शिक्षा र भाषा पाठशाला खोलिएसँगै (१९५७) नेपाली भाषा शिक्षाको परम्परा भए पनि उच्च शिक्षाको आरम्भ भएको भने देखिँदैन (पंजेनी, २०७३ पृ. ३-६) । नेपाली भाषाको संस्थागत शैक्षिक प्रयोगको प्रारम्भ विन्दु या शिक्षण माध्यममा भाषाको आधार भाषा पाठशालामा नेपाली भाषा प्रयोग गरिएसँगै भएको मानिन्छ (त्रिपाठी, २०३५ पृ. ४१) । उच्च शिक्षामा नेपाली भाषाको शैक्षणिक प्रयोग त्रिचन्द्र कलेज स्थापना भई पठनपाठनको आरम्भसँगै भएको हो । त्यसैले परम्परागत संस्कृत, बौद्ध र अङ्ग्रेजी शिक्षाका परम्परामा विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षासम्म नेपाली भाषाको शैक्षणिक प्रयोग ऐतिहासिक रूपमा उल्लेख्य पक्ष हो । त्रिभुवन विश्वविद्यालय स्थापना भई उच्च तहमा विविध विषयसँगै नेपाली भाषा साहित्यको शिक्षण पनि अघि बढेको पाइन्छ (पंजेनी, २०७६ पृ. २०४) । नेपाली भाषामा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह, स्नातक तह र स्नातकोत्तर तहमा नेपाली भाषासाहित्यको अध्ययन सुरु भएको पाइन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत अनिवार्य नेपालीका विषयमा वि. सं २०२० पछि परिवर्तन गरी अनिवार्य नेपाली शिक्षण र नेपाली भाषासाहित्यको विशेष शिक्षण गरी विभिन्न तहमा पठनपाठन अघि बढाएको पनि चर्चा पाइन्छ (त्रिपाठी, २०३५ पृ. ५२-५३) । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह र स्नातक तहमा अनिवार्य नेपालीको व्यवस्था भएसँगै यस विषयको पाठ्यक्रमको निर्माण प्रक्रिया पनि अघि बढेको हो ।

राष्ट्रिय शिक्षापद्धति योजना (२०२८) लागु भएपछि तत्कालीन समयअघि प्रचलित शिक्षा पुरानो भएको र त्यसपछि नयाँ शिक्षापद्धति विकास भएपछि नेपाली भाषालाई प्रभावकारी शिक्षण माध्यमका रूपमा विकास, नेपाली शिक्षण आवश्यक भएको पनि विश्लेषण गरिएको छ (दाहाल, २०३५ पृ. १२-१३) । प्राथमिकदेखि माध्यमिक तहसम्मको शिक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण माध्यम भएकाले उच्च तहमा पनि नेपाली भाषाको माध्यम र अनिवार्य पठन आवश्यक भएको चर्चा पाइन्छ (त्रिपाठी, २०३५ पृ. ५४) । प्रस्तुत मान्यताबाट अनिवार्य नेपालीको पठनपाठनसम्बन्धी तत्कालीन स्थिति र राष्ट्रिय अवस्था स्पष्ट हुन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्रमाणपत्र र स्नातक तहमा अनिवार्य नेपाली शिक्षण हुँदै आएका सन्दर्भमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयका नेपाली विषय शिक्षकहरूको प्रथम राष्ट्रिय अधिवेशन २०३४ बाट यस विषयको ऐतिहासिक महत्त्व र गरिमाबोध गरिएको देखिन्छ (शर्मा र अधिकारी, २०३५) । यस समयमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र, कानून र संस्कृत अध्ययन सङ्कायमा मात्र अनिवार्य नेपाली पठनपाठनमा रहेको पाइन्छ । उक्त सम्मेलनसम्म आइपुग्दा त्रिभुवन विश्वविद्यालयका संस्थान र सङ्कायमा शिक्षण आरम्भ हुने गरी अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यक्रम निर्माण भएको भन्ने पनि उल्लेख छ (दाहाल, २०३५ पृ. १२) । वि. सं २०२८ पछि सञ्चालन

भएको सत्रप्रणालीको शैक्षिक कार्यक्रम वि. सं २०४० पछि वार्षिक प्रणालीमा बदलिएपछि भने वार्षिक प्रणालीअनुसारको प्रवीणता प्रमाणपत्र तह र स्नातक तहमा अनिवार्य नेपालीको व्यवस्था भएको देखिन्छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४६) । प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा सम्पूर्ण सङ्काय तथा संस्थानमा अनिवार्य नेपालीको पठनपाठन भए पनि स्नातक तहमा भने मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र, संस्कृत अध्ययन सङ्काय र कानुन सङ्कायमा मात्र पठनपाठन भएको देखिन्छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह र स्नातक तहमा अनिवार्य नेपालीको व्यवस्था भए पनि राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९)को व्यवस्थाअनुसार स्नातक तह तीन बर्से हुने र प्रवीणता प्रमाणपत्र तह वि. सं. २०५७ सम्ममा विश्वविद्यालयबाट हटाउने (फेज आउट)भन्ने नीति लागु भएको पाइन्छ । नयाँ व्यवस्थाअनुसार स्नातक तहमा मात्र त्यसमा पनि मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय र शिक्षा शास्त्र सङ्कायमा अनिवार्य नेपालीको प्रावधान देखिन्छ (उपाध्याय, २०५८ पृ. ८०-९०३) । स्नातक तहबाट विश्वविद्यालय आरम्भ हुने नीति लागू भए पछि प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको शैक्षिक आधार माध्यमिक तह (+२) मा लागु भएको देखिन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्नातक तहमा उल्लिखित दुई सङ्कायमा मात्र अनिवार्य नेपाली पठनपाठनमा रहेको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा वि. सं २०५३ देखि तीन बर्से स्नातक तहको कार्यक्रम लागु गरे पनि वि. सं २०६५ मा मात्र स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीको पाठ्यक्रम लागु गरेको पाइन्छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०६६) । यसपछि वि. सं २०६९मा अनिवार्य नेपालीको पाठ्यक्रम संशोधन र परिमार्जन भएको देखिन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा चार बर्से स्नातक तहको प्रावधान भएपछि वि.सं. २०७७ मा पाठ्यक्रममा परिमार्जन भएको पाइन्छ । अहिले स्नातक तहअन्तर्गत मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय र शिक्षा शास्त्र सङ्कायमा वार्षिक प्रणालीअनुसार अनिवार्य नेपाली शिक्षण हुने तथा मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायमा भने सत्र प्रणालीअनुसारका शिक्षणमा पनि अनिवार्य नेपाली समावेश गरिएको छ ।

उच्चमाध्यमिक तह उत्तीर्ण गरी क्याम्पस तहमा प्रवेश गरेका विद्यार्थीलाई अनिवार्य नेपाली विषयको पठनपाठनको आवश्यकता देखिन्छ । भाषिक संरचनाको ज्ञान, भाषाको उच्च स्तरीय प्रयोग, त्रुटि निराकरण, स्तरीय नेपालीको शब्द भण्डारमा पहुँच तथा ज्ञानविज्ञान प्रविधिको उच्च तहको बौद्धिक अभिव्यक्तिमा भाषिक सिप प्रयोग गरी स्तरीय अभिव्यक्ति र प्रस्तुतिका लागि अनिवार्य नेपालीको शिक्षण आवश्यक रहेको छ । ज्ञानविज्ञानका विविध क्षेत्रमा संस्कृत भाषामा पर्याप्त सामग्री पाइने, अङ्ग्रेजी भाषामा पनि सहज सामग्री उपलब्ध हुने स्थिति रहेको छ । नेपाली भाषामा ज्ञानविज्ञानका विविध क्षेत्रमा सामग्रीको अभाव भएकाले त्यस किसिमका सामग्रीको लेखन तथा निर्माणमा र भाषिक दक्षताको विकासमा व्याकरणात्मक ज्ञानको उल्लेख्य भूमिका रहन्छ । अनिवार्य नेपालीका शिक्षण उद्देश्यमा व्याकरण शिक्षण प्रयोजनमूलक रहेको छ । व्याकरण भाषिक व्यवस्था हो । भाषाको प्रयोग र भाषामा अन्तर्निहित व्यवस्थाको वर्णन तथा नियमनको विश्लेषण गर्ने आधार हो (लयन्स, सन् १९७१ पृ. ५३-५४) । अनिवार्य नेपालीमा समावेश गरिएको व्याकरण शिक्षणका विषयमा चर्चा अनिवार्य नेपाली राष्ट्रिय सम्मेलन (२०३५), अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन (२०४६) देखि नै आरम्भ भए पनि

व्याकरणात्मक विश्लेषण र चिन्तनका विषयमा भने चर्चा पाइँदैन । यद्यपि परम्परागत व्याकरण चिन्तन यस समयसम्म पनि प्रभावकारी र निर्णायक नै रहेको देखिन्छ । यस लेखमा स्नातक तहको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यांशमा समावेश व्याकरणात्मक सामग्रीको चिन्तनमूलक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन लिखित सामग्रीको विश्लेषण या गुणात्मक ढाँचामा केन्द्रित छ । यस अध्ययनमा स्नातक तहमा अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा निर्धारण गरिएको व्याकरणका पाठ्यांशलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । द्वितीयक सामग्रीका रूपमा विषय विश्लेषण विधिका सहायताबाट पाठ्यक्रममा प्रस्तुत व्याकरणको लयन्स (सन् १९७१), क्रिस्टल (सन् २००३), बन्धु (२०७३), श्रीवास्तव (सन् १९९७) का सैद्धान्तिक आधारको उपयोग गर्दै विश्लेषणमा जोड दिइएको छ । व्याकरण चिन्तन परम्परागत व्याकरण, ऐतिहासिक व्याकरण र वर्णनात्मक व्याकरणका परम्पराबाट खोजी गर्दै यस मान्यताका केन्द्रमा रहेर पाठ्यांशमा प्रस्तुत व्याकरणका चिन्तनको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा व्याकरणात्मक चिन्तनका परम्परागत, ऐतिहासिक र भाषाविज्ञानका नवीन मान्यतामा केन्द्रित रही चिन्तनगत आधारको मूल्यबोधमा जोड दिइएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

व्याकरणको सामान्य अर्थ भाषाको नियम या प्रयोग हो । व्याकरण भाषाका व्यवस्थाको अध्ययन र प्रयोगसाग सम्बद्ध हुन्छ । यो भाषाको प्रयोग हो र भाषिक व्यवस्थाको नियमको वर्णन गर्ने शास्त्र पनि हो । व्याकरण चिन्तनका क्षेत्रमा विषयगत, पद्धतिगत, सिद्धान्तगत आधार रहेका छन् । व्याकरणमा भाषाका संरचनात्मक घटक, व्यवस्था र सम्बन्धका बारेमा अध्ययन गरिन्छ (लयन्स, १९७१ पृ. ५३-५४) । व्याकरण वर्णनात्मक, शैक्षणिक, निर्देशनात्मक, सन्दर्भपरक, सैद्धान्तिक र परम्परागत आधारमा निर्धारण गरी त्यसअनुसार व्याकरणात्मक चिन्तनगत पक्ष खोजी गर्न सकिने मान्यता पनि पाइन्छ (क्रिस्टल, सन् २००३ पृ. ८८) । व्याकरणमा भाषाको स्वस्म, अर्थ र प्रयोगको विश्लेषण गरिन्छ । व्याकरणमा भाषाका ध्वनिविज्ञान, वाक्यविज्ञान र अर्थविज्ञानको घटकीय आधार रहेको हुन्छ र यी घटकको घटकीय सम्बन्धमध्ये वाक्यविज्ञानमा रूपदेखि वाक्यसम्मको आधार रहेको हुन्छ भन्ने व्याख्या पाइन्छ (क्रिस्टल, २००३ पृ. ८८) । भाषाका घटक पद, वाक्य वा सङ्कथनलाई विषय बनाएको व्याकरणलाई क्रमशः पदव्याकरण, वाक्यव्याकरण तथा पाठव्याकरण भनिने मत यस सन्दर्भमा उल्लेख्य रहेको छ (बन्धु, २०७३ पृ. ६२) । व्याकरणका चिन्तनमा व्यक्ति, माध्यम, विषय, भाषिक सम्प्रदाय विधिका आधारमा छुट्याएर विश्लेषण गर्ने पक्ष पनि स्मरणीय देखिन्छ (शर्मा, २०७४ पृ. २८०-२८१) । यसबाट व्याकरणमा भाषाको स्वस्म, अर्थ र प्रयोगको अध्ययन हुने तथ्य पनि स्पष्ट हुन्छ । व्याकरणका संरचनामा वर्ण, रूप, पद, पदावली, वाक्य, सङ्कथनका संरचनात्मक एकाइ वा घटक र यी घटकबिचको सम्बन्ध र

व्यवस्थाको वर्णन तथा नियमको विश्लेषण व्याकरणका चिन्तनमा आएको हुन्छ । स्पष्ट देखि वाक्यसम्मको घटकीय व्यवस्था नै व्याकरणत्मक एकाइ भएको मानिए पनि यसका अध्ययन क्षेत्रमा वर्ण र अर्थ पनि जोडिने उल्लेख छ (शर्मा, २०७१ पृ.२६-२७) । अनिवार्य नेपाली विषयमा प्रयुक्त व्याकरण शैक्षणिक प्रयोजनसँग जोडिएको विश्लेषण पनि पाइन्छ (दाहाल, २०३५ पृ.१३) । प्रयोगका आधारमा शैक्षणिक प्रयोजनमा आउने व्याकरण शैक्षणिक व्याकरण हो (क्रिस्टल, २००३ पृ.८८) । शैक्षणिक माध्यमका रूपमा प्रयोजनपरक भेद तथा शैली र अभिव्यक्तिमा भाषिक सिपको खोजी शैक्षणिक व्याकरणका पक्षसँग जोडिएको हुन्छ । शैक्षणिक व्याकरण पाठ्यक्रमवद्ध हुन्छ । पाठ्यक्रममा भाषिक सिपको उद्देश्यपूर्तिका लागि चयन गरिएको भाषिक पक्ष (व्याकरण) शैक्षणिक व्याकरणान्तर्गत पर्दछ । यस व्याकरणका सन्दर्भमा शैक्षणिक एकाइ, शिक्षण विधि, प्रस्तुतिगत आधारका साथै उद्देश्य (प्रयोजन) निराकरण र विधिमा जोड दिने पनि मान्यता पाइन्छ (श्रीवास्तव, सन् १९९७ पृ. १४३-१४८) । यस सन्दर्भबाट वर्ण, रूप, पद, शब्द, वाक्य, पाठको प्रयोजनमूलक आधार खोजी गर्दै व्याकरण चिन्तनको विश्लेषण र मूल्यबोध गर्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । यस लेखमा शैक्षणिक एकाइ, पदव्याकरण, वाक्यव्याकरण र पाठव्याकरणका आधारबाट अनिवार्य नेपाली (स्नातक तह) को व्याकरणात्मक चिन्तनपक्षको खोजी गरिएको छ ।

विमर्श र परिणाम

त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय र शिक्षा शास्त्र सङ्कायका स्नातक तहमा शैक्षणिक उद्देश्यले प्रस्तुत अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा समाविष्ट व्याकरणका पाठ्यांशको विश्लेषण र मूल्याङ्कन यस सन्दर्भमा प्रस्तुत छ । यस पाठ्यांशमा वर्ण, अक्षरीकरण प्रक्रिया, वर्णविन्यास, शब्द र वाक्य गरी व्याकरणात्मक पक्ष समेटिएको पाइन्छ । यस्तै पाठव्याकरणको आधार सङ्कथनको पनि यस पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएको छ । यही व्याकरणात्मक पक्षको विश्लेषण यस सन्दर्भमा प्रस्तुत छ ।

शैक्षणिक एकाइ

स्नातक तहमा अनिवार्य नेपालीका विशिष्ट उद्देश्य पूरा गर्नका लागि पाठ्यविषयमा भाषिक पक्ष या व्याकरणात्मक पक्ष पनि समावेश गरिएको छ । शैक्षणिक एकाइका रूपमा निम्नलिखत पाठ्यविषय या भाषिक पक्ष समावेश गरिएको पाइन्छ ।

- (क) अक्षरीकरण र वर्णविन्यास : शब्दहरूको अक्षरीकरण र नेपाली वर्णविन्यास ।
- (ख) नेपाली शब्दभण्डार : शब्दस्रोत, शब्दवर्ग, शब्दार्थ र शब्दहरूको प्रयोग
- (ग) वाक्यतत्त्वपरक रचना : स्वतन्त्र रचना (लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, करण अकरण)का निर्देशित रचना, वाक्यान्तरण र वाक्य संश्लेषण ।
- (घ) सङ्कथन या पाठको संरचना : व्याकरणिक संसक्ति तथा कोशीय संसक्ति, अन्तर्वाक्यात्मक अर्थान्विति (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७७ पृ. ११९-१३७) ।

नेपाली भाषामा व्याकरण चिन्तन परम्परागत व्याकरण, भाषाशास्त्रीय व्याकरण र वर्णनात्मक व्याकरणका चिन्तनमा विकास भएको पाइन्छ । नेपाली भाषाको मानकीकरण र व्याकरणका नियमको स्थिरीकरणमा परम्परागत व्याकरण चिन्तनको विशेष प्रभाव रहेको देखिन्छ । नेपाली भाषामा व्याकरण चिन्तनको आरम्भ भने परम्परागत व्याकरणबाट भएको हो (शर्मा, २०७० पृ. ७८) । परम्परागत व्याकरणसँगै ऐतिहासिक व्याकरण हुँदै वर्णनात्मक व्याकरणका व्याकरणात्मक चिन्तन नेपाली व्याकरण परम्परामा अघिबढेको देखिन्छ । यस्तै नेपाली भाषामा पाठव्याकरणका आधारमा पनि व्याकरणात्मक चिन्तन विकास भएको पाइन्छ (शर्मा, २०७० पृ. २८८-२९०) । समसामयिक नेपाली व्याकरण चिन्तन उल्लिखित पक्षबाट मुक्त हुनसकेको छैन । वर्णविन्यास व्याकरणको संरचनात्मक पक्षमा समावेश एकाइ नभए पनि नेपाली व्याकरणमा यो पक्ष समावेश भएको पाइन्छ । व्याकरणसँग जोडिएको वर्णविन्यासगत पक्ष व्याकरणको संरचनात्मक पक्ष या शब्दनिर्माण र वाक्यरचनाका तहबाट खोजी हुनपर्ने भए पनि नियमीकरणको परम्परागत पद्धति नै यस पाठ्यांशमा आएको छ । परम्परागत व्याकरणमा भाषाको शुद्ध प्रयोग, दार्शनिक आधार व्याकरणका निर्धारित नियम र ती नियमको निर्देशनात्मक प्रयोगको आधार रहेको पाइन्छ (लयन्स, १९७१ पृ. ४-२०) । परम्परागत व्याकरण चिन्तनको यस मान्यतासँगै भाषाका कथ्य लेख्य स्म खोज्ने र उच्चारणअनुसार अक्षर निर्धारण गर्ने भाषावैज्ञानिक चिन्तनको व्याख्या पनि शैक्षणिक पाठ्यवस्तुमा समावेश गरिएको व्याकरणात्मक मान्यता हो । व्याकरण शिक्षणका विशिष्ट उद्देश्यका सीमामा व्याकरणत्मक पाठ्यांश चयन गरी शिक्षणको मार्गनिर्देश पनि गरिएको छ । शब्दहस्को अक्षरीकरण, वर्णविन्यासको प्रयोग, विभिन्न स्रोतका शब्दको पहिचान, शब्दवर्ग र बनोट, निर्देशित वाक्य रचना, वाक्य संश्लेषण र व्याकरणिक र कोशीय संसक्ति तथा संयुक्तिमा दक्षता यस पाठ्यांशका उद्देश्यमा प्रस्तुत गरिएको पक्ष हो । वर्णव्याकरणदेखि पाठव्याकरणसम्मका शैक्षणिक एकाइ यस पाठ्यांशमा समावेश भएको देखिन्छ ।

वर्णव्याकरण

व्याकरणमा ध्वनि र अर्थका बारेमा फरक फरक मत पाइन्छ । भाषाका घटकीय व्यवस्थामा वर्ण र ध्वनि पनि घटकीय अन्तःसम्बन्धमा रहने हुँदा व्याकरणका क्षेत्रमा ध्वनि या वर्णव्याकरण पनि समावेश हुने मान्यता रहेको छ (क्रिस्टल, सन् २००३ पृ. ८८) । व्याकरणका यस क्षेत्रमा वर्णस्तरमा खण्डीय वर्ण, खण्डेतर वर्ण, अक्षर, विराम आदि आउने मान्यता पनि पाइन्छ (बन्धु, २०७३ पृ. ६४) । परम्परागत व्याकरणमा पनि वर्णविचारको विविध पक्ष समावेश भएको पाइन्छ । नेपाली परम्परागत व्याकरणमा एटन(सन् १८२०) देखि नै वर्णव्याकरण या वर्णविचारको चर्चा आरम्भ भएको देखिन्छ । परम्परागत नेपाली व्याकरणका परम्परामा टर्नबुल(सन् १८८७), पण्डित (१९६९), सिग्दाल(१९७६) लगायतका व्याकरणमा पनि वर्णविचारको चर्चा पाइन्छ । यस्तै भाषावैज्ञानिक पद्धतिका नेपाली व्याकरणमा पनि वर्णविचार समावेश गरिएको छ । यस किसिमका व्याकरणमा शर्मा (२०३६), अधिकारी (२०४९), चापागाई (२०५३) शर्मा (२०७१) लगायतका व्याकरण शैक्षणिक सन्दर्भमा रहेका छन् । यसरी नै व्याकरणका क्षेत्रान्तर्गत स्वनिम या ध्वनिविचार पर्ने र यसमा उच्चारण, ध्वनि वर्गीकरण, स्म, अक्षर, सन्धि, वर्णविन्यास आदिको अध्ययन हुने पनि उल्लेख छ (शर्मा, २०७१ पृ. २७) ।

परम्परागत नेपाली व्याकरणका लेखनमा नै ध्वनिविचार या वर्णव्याकरणको आधार रहेको देखिन्छ । परम्परागत व्याकरणमा लिखित भाषाका व्याकरणका आधार लिएर वर्णविचार केन्द्रित छ भने वर्णनात्मक व्याकरण कथ्य या बोलचालको भाषाकेन्द्री र संरचनात्मक रहेको हुन्छ (लयन्स, सन् १९७१ पृ.५३-५६) । पाठ्यांशमा अक्षरीकरणको मान्यता परम्परागत चिन्तनबाट वर्णनात्मक व्याकरण चिन्तनतर्फको प्रारम्भिक आधार हो । कथ्य या उच्चारणअनुसार अक्षर र अक्षरीकरणको आधार दिई कथ्य वर्ण र लेख्य वर्णका बिचको भेद नै परम्परागत व्याकरण र वर्णनात्मक व्याकरण चिन्तनको स्पष्ट छुट्टिने विन्दु हो भन्ने मान्यता यस सन्दर्भमा उल्लेख्य देखिन्छ । उच्चारणमा पाइने ध्वनि र लेखिममा रहेका वर्णको स्पष्ट आधारसँगै उच्चारणअनुसार अक्षरीकरणको र लिपिगत सीमाको भाषिक ज्ञानको पक्ष यस सन्दर्भमा चिन्तनगत दृष्टिले महत्त्व राख्ने देखिन्छ । यसबाट पाठ्यक्रममा प्रस्तुत मान्यता भाषावैज्ञानिक चिन्तन र वर्णनात्मक अध्ययनतर्फ अभिमुख भएको पनि स्पष्ट हुन्छ । कथ्य र लेख्य अर्थात् स्वनिम र लेखिममा पाइने भिन्नता बोध गरी भाषाका संरचनामा प्रवेश हुनु व्याकरणका अध्ययनमा संरचनात्मक व्याकरणतर्फको अभिमुख हो भन्न सकिन्छ । यसो भए पनि व्याकरणका नियमहरूका दृष्टिले *मध्यचन्द्रिका* र अन्य व्याकरणग्रन्थ परस्पर बाँझिएमा *मध्यचन्द्रिकालाई* प्रामाणिक मान्ने र *मध्यचन्द्रिका* र शिष्ट प्रचलन बाझिएमा शिष्ट प्रचलनलाई मान्ने (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४६पृ.७) भन्ने आधारमा हेर्दा परम्परागत व्याकरण चिन्तनका केन्द्रबाट व्याकरण चिन्तन मुक्त हुन नसकेको स्पष्ट हुन्छ ।

वर्णविन्यास लेखनसँग सम्बद्ध विषय हो । उच्चारणअनुसारको लेखनसम्बन्धी नियम व्याकरणका तहबाट या वर्ण,शब्द, वाक्यव्याकरणका क्रममा खोजी गर्नपर्ने हुन्छ । नेपाली भाषामा प्रयुक्त तत्सम शब्द र आगन्तुक शब्दसहितका शब्दको गरी दुई किसिमको लेखन नियम रहेको छ । तत्सममूलक नियम नेपालीको भाषिक विशेषता भन्दा पनि संस्कृत भाषाको विशेषताअनुसृतको लेखन हो । परम्परागत व्याकरणको मार्गमा रहेर भाषावैज्ञानिक पद्धतिका व्याकरणमा पनि वर्णविन्यासका बारेमा परिशिष्ट दिएर विशेष चर्चा गरिएको पाइन्छ । तत्सम शब्दका उच्चारण तथा लेखनमा नेपालीभाषी प्रयोक्तालाई सहज निर्दिष्ट व्याकरण चिन्तन नेपाली भाषामा अभाव नै रहेको देखिन्छ । नेपालीमूलक नियम पनि परम्परागत व्याकरण, स्रोतभाषाको व्याकरण र नेपालीका भाषिक विशेषतासँग जोडिने आधार नेपाली व्याकरणमा स्पष्ट नबनेको हुँदा पाठ्यक्रममा पनि यो विषय निरुत्तर नै रहेको छ । नेपालीमा तत्सममूलक नियम र नेपालीमूलक नियमको दोहोरो पक्ष अनि नेपालीमूलक नियममा पनि प्रयोगगत स्पष्ट नहुँदा वर्णविन्यासको पक्ष थप जटिल बनेको देखिन्छ । नेपाली भाषाका प्रयोक्तालाई नियमको बोझ भन्दा प्रयोगात्मक सरलीकरणतर्फ अभिमुख बनाउने वर्णविन्यासको चिन्तनगत आधार पाठ्यक्रममा सचेतस्वरूपमा उठाइएको विषय भने उल्लेख्य रहेको देखिन्छ ।

पद वा शब्दव्याकरण

स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीका पाठ्यक्रममा छुट्टै एकाइका रूपमा शब्दव्याकरणको समावेश गरिएको छ । परम्परागत व्याकरणको मुख्य क्षेत्र पनि पदविचार या शब्द व्याकरणत्मक चिन्तन हो ।

शब्द व्याकरणका क्षेत्रमा स्म,शब्द र शब्दवर्ग, व्युत्पादन,स्त्रायन, व्याकरणात्मक कोटि रहने पनि उल्लेख गरिएको छ (क्रिस्टल,सन् २००३ पृ. ९०-९३) । नेपाली परम्परागत व्याकरणको चिन्तनगत सीमा शब्दव्याकरणका तहमा नै रहेको देखिन्छ (शर्मा,२०७०) । संरचनात्मक व्याकरणका अध्ययनमा पनि भाषाका छुट्टाछुट्टै एकाइको अध्ययन गर्ने मान्यता देखिन्छ । अनिवार्य नेपालीका पाठ्यक्रममा शब्दस्रोत, शब्दनिर्माण, शब्दवर्ग र ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दको पहिचान, शब्दका बनोट र प्रयोगमा जोड दिइएको छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७७) । सन्दर्भस्रोतका सामग्रीमा पनि परम्परागत व्याकरण र भाषावैज्ञानिक पद्धति अवलम्बन गरेका व्याकरण पाठ्यक्रममा रहेका छन् । यसबाट पदव्याकरण शब्दस्रोत,शब्दवर्ग, शब्दव्युत्पादन र शब्दभण्डारमा केन्द्रित भई समायोजन गरिएको पाइन्छ । तत्सम स्रोतका शब्द र आगन्तुक शब्दका स्रोतको पहिचान गर्ने आधारको खोजी नभई नेपाली शब्दव्याकरणको आधार स्पष्ट हुँदैन । शब्दस्रोत,शब्दबनोट,शब्दार्थ र शब्दप्रयोगको आधार साहित्यिक लगायतका पाठको सन्दर्भगत विश्लेषण हुँदा नै उपयुक्त हुने देखिन्छ । प्रयोजनमूलक पाठबाट व्याकरण चिन्तन विकास नभई परम्परागत चिन्तनमा नै व्याकरणात्मक पक्ष संयोजन भएको देखिन्छ । भाषा अध्ययनमा संरचनाको वर्णन गर्ने या भाषिक सामर्थ्यको विश्लेषण गर्ने भन्ने मुख्य पक्षमा संरचनाको वर्णनलाई नै महत्त्व दिएको देखिन्छ । व्याकरण शिक्षणका विधिमा पनि स्पष्ट निर्देशन पाइँदैन । व्याकरणका शिक्षणमा उदाहरणबाट निष्कर्षमा पुग्ने सन्दर्भ व्याकरणको निर्माण आवश्यक रहेको छ । यसमा भाषापाठ्यक्रमको उद्देश्य र शिक्षणको प्राप्तिका बारेमा स्पष्ट भई व्याकरणको नवीन मान्यताका आधारमा पदव्याकरणको समायोजन उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

वाक्यव्याकरण

स्नातक तहका अनिवार्य नेपालीका पाठ्यक्रममा वाक्यतत्त्वपरक रचनाको पठनसामग्री समावेश गरिएको पाइन्छ । यस पाठ्यक्रमको पाठ्यांशमा पनि वाक्य संरचनाको चिनारीमूलक अध्ययनमा विशेष जोड दिइएको छ । वाक्य व्याकरणमा रूपिमदेखि वाक्यसम्मको अध्ययन समेटिने हुँदा(क्रिस्टल, २००३ पृ.९५) वाक्यका केन्द्रमा भाषिक चिनारीको खोजी यस पाठ्यक्रममा आएको छैन । पदावलीको मेलबाट बनेको संरचना वाक्य हुने (बन्धु,२०७३ पृ.९३) आधारबाट हेर्दा पदावली संरचनाको चिनारी पाठ्यांशमा स्पष्ट छैन । परम्परागत व्याकरणको उद्देश्य र विधेयखण्डको संरचनागत पक्ष र वाक्यरचनाको आधार पनि स्पष्ट देखिँदैन । व्याकरणात्मक कोटिका केन्द्रमा रहेर लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, करण अकरणका आधारमा स्वतन्त्र रचना गर्ने र निर्देशित रचनालाई वाक्यान्तरण गर्ने र वाक्य संश्लेषण र विश्लेषणको आधार दिइएको छ । यो आधार संरचनात्मक र परम्परागत व्याकरणका केन्द्रमा प्रस्तुत भएको छ । वाक्य निर्माण र विश्लेषणको नवीन मान्यता या चिन्तन भने यस पाठ्यांश आउन सकेको छैन ।

वाक्यमा प्रयोग भएपछि मात्र पदको अर्थ स्पष्ट हुने र पदको संरचक आधारबाट वाक्य निर्माण हुने सम्बन्ध र घटकीय व्यवस्थाको आधारवाक्य चिन्तनका क्रममा स्पष्ट नभएको देखिन्छ । व्याकरणचिन्तन वाक्य केन्द्रित भएमा वाक्य, उपवाक्य, पदावली, पद र स्मसम्मको विश्लेषण सहज

हुन्छ । शैक्षणिक व्याकरण या प्रयोगमूलक व्याकरणको पाठपरक अभ्यासबाट भाषाको संरचनागत पक्षको ज्ञान हुने मान्यतामा जोड दिनपर्ने देखिन्छ । परम्परागत व्याकरणका सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यढाँचाको आधारलाई नै पाठ्यांशमा उल्लेख गरिएको छ । वर्णनात्मक चिन्तनअनुसार आधार भूत वाक्य र एकीकृत वाक्यढाँचाको आधार भने यस पाठ्यांशमा आउन सकेको छैन । वाक्यका विश्लेषणमा वर्णनात्मक व्याकरण र परम्परागत व्याकरणका मान्यतामा फरक मत रहेको छ । यसलाई स्पष्ट निर्देशन गरी भाषिक सिप या लेखनका अभिव्यक्तिगत आधारलाई प्रयोजनपरक सन्दर्भका पाठबाट शैक्षणिक आधार दिँदा नै उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

पाठव्याकरण

नेपाली व्याकरण परम्परामा भाषापाठबाट भाषिक नियमको खोजी गर्ने परम्परा एटन(सन् १८२०) देखि नै पाइन्छ । व्याकरण भाषाभित्र छ र भाषा व्याकरणवद्ध हुन्छ भन्ने आधारसँगै भाषापाठमा व्याकरण रहने मान्यता पनि देखिन्छ । भाषापाठ्यपुस्तकबाट व्याकरणको सिकाइ उपयुक्त हुने मूल्याङ्कन यस सन्दर्भमा स्मरणीय रहेको छ (अधिकारी २०३९ पृ.२१७) । भाषापाठ कथ्य र लेख्य भाषिक सामग्री हो । भाषिक पाठलाई केन्द्र मानेर भाषिक विशेषताको खोजी र विश्लेषण पाठव्याकरणमा हुने गर्छ (क्रिस्टल,सन् २००८, पृ. ४८१) । व्याकरणिक क्रमपरम्परामा वाक्य भन्दा माथिका अनुच्छेद, संवाद लगायतका कथनलाई पाठ भनिएको छ । पाठ र सङ्कथनको भिन्नता देखाउँदै पाठ विश्लेषणको चर्चा पनि गरिएको छ (नुनान, सन् १९९३ पृ. ५-९) । पाठ वा सङ्कथनमा संसक्ति र संयुक्तिका मुख्य दुई एकाइ हुने पनि उल्लेख छ (बन्धु, २०७३पृ. ३३८) । संसक्तिमा व्याकरणिक र कोशीय संशक्ति हुने र व्याकरणिकमा सन्दर्भन,प्रतिस्थान, लोप र कोशीयमा पुनरावृत्ति, पर्याय, समवेशात्मक र सामान्य शब्द हुने उल्लेख छ (कटिड, सन् २०१० पृ. ११) । पाठ्यक्रममा यस तहको प्रविष्टि हुनु नवीन आधार हो । यस्तै संयक्तिमा पाठको धारणागत आधार अन्तर्वाक्यात्मक र अर्थान्वितिबाट विश्लेषणको मार्गबोध गरिएको छ । स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा यी दुवै युक्तिको समावेश गरी पाठव्याकरणका क्षेत्रमा प्रवेश भएको तथ्य पाठ्यक्रमका सन्दर्भबाट बोध हुन्छ । अनुच्छेद लेखन, सङ्क्षेपीकरण, बुँदाटिपोट जस्ता भाषिक सिपसँग वाक्य संरचनाको पाठगत आधार हुँदा उल्लेख्य हुने देखिन्छ । आजको शैक्षणिक व्याकरणको चिन्तनगत आधार पनि यही हुनुपर्ने देखिन्छ । संरचनात्मक व्याकरणबाट पाठव्याकरणतर्फको प्रयोग व्याकरणिक चिन्तनका दृष्टिले उल्लेख्य फट्को हो ।

निष्कर्ष

नेपालमा उच्च शिक्षाको आरम्भसँगै नेपाली भाषामा पनि उच्चशिक्षामा पठनपाठनको ऐतिहासिक आधार निर्माण भएको हो । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापनापश्चात् नेपाली विषयको शिक्षण उच्च शिक्षाका विभिन्न तहमा अघि बढेको हो । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा नेपाली भाषाको अनिवार्य नेपाली र विशेष नेपाली (भाषासाहित्य)का शिक्षणको व्यवस्था रहेको देखिन्छ । प्रारम्भमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गतका सबै सङ्काय र संस्थानका प्रवीणता प्रमाणपत्र तह र स्नातक तहमा अनिवार्य नेपालीको शैक्षणिक व्यवस्था भएको

पाइन्छ । नेपाल सरकारको नीतिगत आधारका कारण विश्वविद्यालयको प्रवेश तह स्नातक भएसँगै त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा अनिवार्य नेपाली स्नातक तहमा मात्र व्यवस्था गरिएको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको नीतिगत आधारमा अहिले मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय र शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा मात्र शैक्षणिक प्रयोजनमा रहेको देखिन्छ । स्नातक तहमा समाविष्ट व्याकरण परम्परागत व्याकरण चिन्तनबाट नै निर्देशित देखिन्छ । यद्यपि पाठव्याकरणको प्रवेश यस पाठ्यक्रमको नयाँ आधार हो । भाषाको शुद्ध प्रयोग भाषाको विश्लेषण भन्दा व्याकरणका नियमबाट निराकरणात्मक प्रयोगमा जोड दिइएकाले परम्परागत व्याकरण चिन्तनलाई नै महत्त्व दिएको देखिन्छ । आधुनिक वर्णनात्मक चिन्तन अनुस्यू भाषिक संरचनात्मक पद्धतिको प्रयोग आशिक मात्रामा मात्र गरिएको देखिन्छ । संरचनात्मक पक्षबाट व्याकरण चिन्तनको आधार लिई पाठव्याकरणको प्रवेश भए पनि परम्परागत व्याकरण चिन्तनबाट मुक्त हुन नसकेको स्थिति यस पाठ्यांशमा रहेको छ । यसबाट परम्परागत व्याकरण र भाषावैज्ञानिक पद्धतिका व्याकरणको मध्यमार्ग तयगरी अनिवार्य नेपालीको पाठ्यांश निर्धारण भएको छ भन्ने निष्कर्षमा आउन सकिन्छ । अक्षरीकरण र वर्णविन्यास, नेपाली शब्दभण्डार, वाक्यतत्त्वपरक रचना, र सङ्कथन या पाठको संरचनाको शैक्षणिक एकाइबाट वर्णव्याकरण, पदव्याकरण, वाक्यव्याकरण र पाठव्याकरणको आधार यस पाठ्यांशमा आएको छ । राष्ट्रिय आवश्यकतानुसार ज्ञानविज्ञानका हरेक क्षेत्र वा वाङ्मय निर्माणमा नेपाली भाषाको महत्त्व रहेकाले संरचनात्मक र प्रयोजनमूलक भाषिक सिप स्नातक तहका सबै सङ्काय संस्थानमा अनिवार्य हुन आवश्यक छ । शैक्षणिक माध्यम र कार्यालयीय प्रयोजनका लागि अनिवार्य नेपालीको शैक्षणिक प्रयोजन र व्याकरण चिन्तनमा स्पष्ट भई नयाँ नीतिनिर्माण गर्नपर्ने अहिलेको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज .(२०३९). *नेपाली भाषा शिक्षण* . पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज .(२०४९). *समसामयिक नेपाली व्याकरण* . कुञ्जल प्रकाशन ।
- उपाध्याय, पुरुषोत्तमप्रसाद .(२०५८). *त्रिभुवन विश्वविद्यालय : विगतदेखि वर्तमानसम्म* . श्रीमती विना उपाध्याय ।
- चापागाई, नरेन्द्र .(२०५३). *आधुनिक नेपाली व्याकरण तथा रचना* . रत्न पुस्तक भण्डार ।
- त्रिपाठी, वासुदेव .(२०३५). ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा भाषा र साहित्यको प्रयोग तथा पाठ्यपुस्तकका समस्या. *त्रिभुवन विश्वविद्यालयका नेपाली शिक्षकहरूको प्रथम राष्ट्रिय अधिवेशन २०३४*. (कार्य विवरण) सम्पा. मोहनराज शर्मा र हेमाङ्गराज अधिकारी . पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- दाहाल, बल्लभमणि .(२०३५). अनिवार्य नेपाली किन, कहाँ, कुन कुन तहमा कस्तो र कति मात्रामा ? *त्रिभुवन विश्वविद्यालयका नेपाली शिक्षकहरूको प्रथम राष्ट्रिय अधिवेशन २०३४*. (कार्य विवरण) सम्पा. मोहनराज शर्मा र हेमाङ्गराज अधिकारी . पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- पंजेली, भवेश्वर .(२०७३). *कीर्तिपुर क्षेत्रको शैक्षिक इतिहास* शहीद. स्मारक कलेज ।
- पंजेली, भवेश्वर .(२०७६). *त्रिभुवन विश्वविद्यालयको इतिहास* (२०१६-२०४९) भाग १ . त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पण्डित, हेमराज .(२०६९). *चन्द्रिका गोरखाभाषा व्याकरण* .लेखक स्वयम् ।

- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र .(२०४६). *अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन*. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र .(२०६६). *अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका*. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र .(२०७७). *नेपाली साहित्यिक रचना* . पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७३). *भाषाविज्ञान* (नवौं संस्क.) साभा प्रकाशन ।
- राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजना .(२०२८). *राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति २०२८-२०३२ समको योजना* . श्री ५ को सरकार शिक्षा मन्त्रालय ।
- शर्मा, मोहनराज र हेमाङ्गराज अधिकारी .(२०३५). *त्रिभुवन विश्वविद्यालयका नेपाली शिक्षकहरूको प्रथम राष्ट्रिय अधिवेशन २०३४*. (कार्य विवरण) सम्पा. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- शर्मा, मोहनराज .(२०३६). *शब्द, रचना र वर्णविन्यास* (भाषावैज्ञानिक पद्धति).पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- शर्मा, मोहनराज .(२०७१). *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण* .नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, सुकुम .(२०७०) . *नेपाल व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण*.दोस्रो संस्क.सनलाइट पब्लिकेसन ।
- शर्मा, सुकुम .(२०७४). *नेपाली व्याकरणको इतिहास* .जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास (पहिलो ठेली). कमलमणि प्रकाशन ।
- श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ .(सन् १९९७). *भाषाविज्ञान सैद्धान्तिक चिन्तन*. राधाकृष्ण ।
- सिग्दाल, सोमनाथ .(१९७६). *मध्यचन्द्रिका*. लेखक स्वयम् ।
- Ayton, J.A. (1820) *A Grammar of the Nepali Language*. Philip Perarira .
- Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of Language* (2nd edition) Cambridge University.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (6th edition) Blackwell Publishing.
- Cutting, J. (2010). *Pragmatics and Discourse* (2nd edition) Routledge .
- Lyons, J. (2071). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press.
- Nunan, D. (1993). *Introducing Discourse Analysis*. Penguin English.
- Pant, Mahes Raj (1979). *On Sanskrit Education*. Mahes Raj Pant.
- Turnbull, Rev. A. (1887) *Nepali Grammar & Vocabulary*. Asian Educational Service.

Notes for preparing the manuscript to the CDC Journal

Title Page

The title of the article should be intelligent, brief, and informative. The maximum length should not exceed 120 characters. Do not include the authority for taxonomic names in the title. Capitalize the first letter of all words in the main title and subtitle if the article is written in English. All other words, unless specified for capitalization, should be lowercase.

Abstract

An abstract of the manuscript should not exceed 250 words for a full-length article. It must be clear, concise, and complete within its limits, summarizing the research: arguments, objectives, methods, results, and major conclusions. Five to seven keywords should be provided at the bottom of the abstract. The first letter of the first keyword should be capitalized.

Main Text

The main text should be in the range of 3000-5000 words and be organized under the following headings:

- **Introduction:** The introduction should describe the significance of the paper, beginning with an explanation of existing knowledge and the research gap of the problem under investigation. This should lead to the main research questions or objectives.
- **Methods and Materials:** This section should provide sufficient information to allow the research to be repeated in the future. A clear description of technical procedures should include the study area, sampling design, methods, and tools used.
- **Results and Discussion:** The results should be presented concisely and clearly in descriptive, tabular, and graphical forms with interpretation. This section should address the objectives systematically, providing:
  - Interpretation of results without restating them
  - Comparison with previous research findings,
  - Impacts on the existing knowledge of the subject, and
  - Suggestions for further research. The results should be discussed in relation to at least two previously published peer-reviewed journal articles.
- **Conclusions:** The conclusions should highlight the main findings, justified by data analysis. Preconceived ideas should not override the results and conclusions.

Acknowledgments

Acknowledgments (if necessary) should be brief and specific, detailing various supports received for the research.

References

References should be cited in the text by the author(s) and year of publication in alphasetical order. All citations and references should follow APA 7th edition style. References with DOI should comprise more than 50% of all references, with at least 25% coming from recently published journals (within the last 2 years). If available, DOIs or URLs should be included in the references, with the access date listed for website/URL citations.

Peer Review Process

The Editorial Board will evaluate manuscripts based on the provided guidelines and their appropriateness for publication in the CDC journal. Plagiarism checks must be performed before assigning a reviewer. The chief editor assigns the manuscript to reviewers based on their expertise, and the manuscript is sent to two reviewers under a double-blind peer review process. Reviewers have two weeks to assess the article. If minor revisions are requested, the paper will be sent to the authors for corrections. In cases of major revisions, the article may be rejected. Upon receiving the revised manuscript, the reviewers will re-evaluate it to determine its potential for acceptance. Authors must address all reviewer comments or clarify them as necessary. The chief editor makes the final decision on publication.